

STUDIES OVER DE
SOCIAAL-ECONOMISCHE GESCHIEDENIS
VAN LIMBURG

JAARBOEK VAN HET SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

Dit Jaarboek wordt gratis aangeboden aan de begunstgers en contribuanten van het
Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.
Voor abonnementen wende men zich tot de boekhandel of tot de uitgever.

Inzendingen voor de redactie zenden aan het adres: O.L. Vrouweplein, 4, Maastricht.

Studies over
de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg

ONDER REDACTIE VAN DR. REMIGIUS DIETEREN O.F.M.
EN DRS. J. F. R. PHILIPS

VAN GORCUM & COMP. B.V. - ASSEN, 1973

ISBN 90 232 1127 8

Gedrukt bij Drukkerij van der Marck & Zonen, Roermond.

INHOUD

	blz.
Woord vooraf	VII
C. E. P. M. Raedts. Egon van der Elst, 1826-1897. De eerste Delftse mijningenieur in Limburg. Een sociaal en mijnbouwkundig pionier uit de 19de eeuw.	1
E. Roebroeck. Een Midden-Limburgs pachtcontract uit 1695	33
G. C. P. Linssen. De oprichting van de Limburgse werkgeversvereniging	55
Literatuuroverzicht	85
Jaarverslag van het Sociaal Historisch Centrum over 1972	129
Bestuur Sociaal Historisch Centrum	153
Begunstigers en Contribuanten	154

WOORD VOORAF

Het thans verschijnend jaarboek omvat een wat ruimere keuze aan artikelen dan als gebruikelijk, waardoor in kort bestek meerdere facetten van de Limburgse sociale en economische geschiedenis aan de orde komen. De auteurs trachten door middel van korte studies binnen te dringen in enkele van de meest wezenlijke problemen van de Limburgse sociale en economische geschiedbeschrijving.

Ir. C. E. P. M. Raedts schetst in zijn studie over Egon van der Elst tegelijk de opkomst van de mijnbouwtechniek in Nederland alsook de modernisering van de oudste mijnzetel, de Domaniale mijn. Door de activiteit van Van der Elst werd aangetoond, dat een rendabele exploitatie van de steenkolenbekkens in Limburg mogelijk was.

Dr. G. Linssen maakt duidelijk dat de opkomst van de werkgeversorganisatie in Limburg niet zozeer een reactie van afweer was op de toenemende organisatie der arbeiders, maar mede een ondersteuning van de wens der arbeiders om tot rechtvaardiger situaties in het bedrijfsleven te komen. De werkgeversorganisatie was bedoeld als een onderhandelingspartner voor de vakbeweging.

Dr. E. Roebroeck geeft een toelichting bij de wijzigingen in de pachtvormen in het land van Montfort. De overgang van een directe bemoeienis van de grondeigenaar met de exploitatie van de door hem verpachte gronden raakte in de 17de en 18de eeuw in verval, doordat men genoopt was een grotere zelfstandigheid aan de pachters toe te kennen. Daardoor ontstond een grote verscheidenheid in de pachtcontracten en een zeer vloeiende verhouding tussen eigenaar en bewerker van de grond. Een in Opper-Gelder in zwang gekomen systeem wordt hier geanalyseerd.

De redactie is voornemens om in 1974, bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan van het Sociaal Historisch Centrum, een overzicht te wijden aan de archivalia, die door het Centrum in een kwart eeuw bijeen werden gebracht. In verband daarmee is dit jaar afgezien van de publicatie van archief-inventarissen en overzichten van collecties. De vrijgekomen ruimte werd benut voor een wat uitvoeriger literatuur-overzicht. Daarin kon aandacht worden besteed aan een groot deel van de ter recentie ontvangen publicaties en aan de in de afgelopen jaren verschenen werken over Limburg en zijn omgeving.

Zoals gebruikelijk wordt het Jaarboek besloten met het jaarverslag van ons instituut en de lijsten van bestuursleden, begunstigers en contribuanten.

IR. C. E. P. M. RAEDTS

EGON VAN DER ELST, 1826-1897

De eerste Delftse mijnningieur in Limburg.

Een sociaal en mijnbouwkundig pionier uit de 19e eeuw.

I

AFKOMST EN OPLEIDING

De opleiding van wetenschappelijke en practisch opgeleide mijnne-
nieurs begint in Nederland, wanneer bij Koninklijk Besluit van 8 ja-
nuari 1842 „een Koninklijke Akademie, ter opleiding van burgerlijke
Ingenieurs, zoo voor 's lands dienst als voor de nijverheid en van Kwee-
kelingen voor den handel, zoodra mogelijk zal worden opgericht te
Delft.” De Maastrichtenaar A. Lipkens wordt tot eerste Directeur van
deze academie benoemd om zich „onverwijld bezig te houden met een
plan voor de inrichting van gezegde academie”. Om tot de academie
te worden toegelaten moest men de leeftijd van zestien jaren be-
reikt hebben en met goed gevolg ten overstaan van een commissie,
een toelatingsexamen hebben afgelegd. De leerlingen werden in vier
afdelingen geplaatst. De eigenlijke ingenieurs vielen onder afdeling
A, dat waren degenen die opgeleid werden voor 's lands dienst „zoo
binnen het rijk als in de koloniën, zooals voor de Waterstaat en de
Mijnwerken en aan welken men, na volbrachte studie het stellig
vooruitzicht gaf van geplaatst te worden”.

Met deze regeling werd naast de ingenieursopleiding voor Weg- en
Waterbouwkunde een tweede vakrichting geïntroduceerd, de oplei-
ding voor ingenieur bij „de Mijnwerken”. Dat deze opleiding aan de
nieuwe academie werd ingevoerd is waarschijnlijk voor een belang-
rijk deel te danken aan de eerste directeur A. Lipkens. Lipkens zelf
had zijn opleiding ontvangen te Parijs, als buitengewoon leerling
aan de „Ecole polytechnique”, nadat hij door een misverstand het
voor de toelating gevorderde vergelijkend examen gemist had. Ge-
durende zijn opleiding te Parijs en zijn later dienstverband in Frankrijk
had hij kennis gemaakt met de Franse technische opleiding aan de in
1783 gestichte Ecole de Mines en de uit 1794 daterende Ecole poly-

technique. De opleiding van goed geschoolde mijningenieurs, vooral voor de ontwikkeling van Indië, was naar zijn oordeel van groot belang. Voor mijnbouwkundige activiteiten in Indië was men tot dan toe aangewezen op buitenlandse krachten. Gedurende zijn vierjarig direktieurschap heeft hij dan ook persoonlijk de studie voor mijnningénieur vrij sterk gestimuleerd.

Ten behoeve van de opleiding „van ingenieurs voor de mijnwerken” werd een leerstoel in het leven geroepen voor delfstofkunde, aardkunde en metallurgie. Het onderwijs in deze vakken werd opgedragen aan Dr Salomo Bleekrode, in 1835 gepromoveerd aan de universiteit te Groningen in de genees- en verloskunde en de wis- en natuurkunde. Voor de scheikundige opleiding werd hij ter zijde gestaan door de leraar C. F. Donnadieux. De eerste „Kweekeling”, die door Lipkens voor de opleiding van mijnningénieur kon worden aangeworven was C. de Groot van Emden, de grondlegger van het mijnwezen in Nederlands Oost Indië. Hij verwierf het diploma mijnningénieur in 1848. Een jaar later kozen nog drie „Kweekelingen” de mijnbouwkundige richting, F. D. S. van Deventer, E. van der Elst en J. R. Groshand. Allen waren bestemd voor de dienst van het mijnwezen in Indië en werden opgeleid in overleg met het Ministerie van Koloniën.

De opleiding was overwegend theoretisch, waarbij mineralogie en toegepaste scheikunde een belangrijke plaats innamen.

Om praktische mijnbouwkundige ervaring op te doen werd het groepje van vier onder leiding van de oudste C. de Groot van Emden naar Engeland gezonden. Dit was het begin van de mijnbouwkundige loopbaan van Egon van der Elst.

Egon van der Elst werd op 1 mei 1826 geboren te Werkendam als zoon van Jan Willem van der Elst, geboren te 's Hertogenbosch en Maria Catharina Buschkens, geboren te Detern (Hannover). Uit dit huwelijk ontsproten 10 kinderen, waarvan Egon het vierde kind en tevens de vierde zoon was. Zijn vader bekleedde te Werkendam het ambt van notaris. De jeugd bracht Egon van der Elst in deze plaats door. Van wie hij zijn verdere opleiding ontving is niet bekend. Wat hem gestimuleerd heeft de technische richting te kiezen blijkt evenmin. In ieder geval behoort hij tot de eerste groep van kandidaten, die tussen 15 november en 15 december 1842 toelatingsexamen doen aan de nieuw gevormde Koninklijke Akademie.

Op 20 december werd hij als leerling ingeschreven voor het studiejaar 1842-1843 nadat hij met goed gevolg het toelatingsexamen had afge-

Egon van der Elst (1826-1897)
(*Archief Familie W. Hupkens
van der Elst*)

legd en een kwitantie had overgelegd, dat hij f 200,- gestort had bij de administrateur van de academie, een collegegeld, waar niemand van vrijgesteld werd. Het was het eerste studiejaar van de nieuwe academie en begon daarom niet op het normale tijdstip, bij Koninklijk Besluit vastgesteld. Het normale academisch jaar was vastgesteld op 10 maanden, lopende van september tot en met juni.

Na het eerste studiejaar werd beoordeeld of men in aanmerking kon komen voor een Rijksbetrekking bij de Waterstaat of het Mijnwezen in het buitenland of in de Koloniën. Een dergelijke aanwijzing garandeerde na afstuderen een vaste betrekking in Rijksdienst. Van der Elst volgt de eerste twee jaren de algemene studie, maar uit zijn inschrijving van 24 augustus 1844 blijkt, dat hij dan geopteerd heeft voor de Mijnwerken in Indië. Ook in zijn vierde studiejaar blijft hij bij deze keuze. In 1846 beëindigt hij zijn studie te Delft.

Daar bij de opleiding te Delft geen praktijk en ervaring in de mijn-

bouwkunde was opgedaan, werd zoals boven reeds vermeld iedere mijningenieur uitgezonden naar een buitenlands mijnbekken. Een praktijk, die nog tot in het begin van de 20e eeuw te Delft is blijven bestaan. Deze eerste groep van aanstaande mijningenieurs werd onder leiding van C. de Groot van Emden naar Engeland gezonden om mijnbouwkundige praktijk op te doen. Na een stage van twee jaar werd dan het diploma mijningenieur uitgereikt.¹ Het gebied, dat bezocht werd, was speciaal het tindistrikt van Cornwall en de steenkoolmijnen van Wales. Het tinvoorkomen van Cornwall krijgt grote aandacht waarschijnlijk met het oog op Indië (Banka), gezien het feit, dat vooral alluviale voorkomens bezocht werden. Van der Elst geeft een overzicht van alle tinveilingen van de Nederlandse Handels Mij van 1837-1848 met prijzen en hoeveelheden. Bij de steenkoolmijnen heeft vooral de ventilatie en het vervoer zijn speciale aandacht. Een ontwerp van een ventilator ter vervanging van de tot dan toe gebruikelijke vuurhaarden in of bij de uittrekkende schacht wordt uitvoerig beschreven. Hij beschrijft verder een hoogoveninstallatie en een poging de schadelijke rookgassen van een kopersmelterij op te vangen. Bij de spoorwegaanleg zijn het vooral de brug- en viaductenbouw, die zijn aandacht krijgen. Met deze verslagen werd zijn mijnbouwkundige opleiding voltooid en verwerfde hij het diploma van mijningenieur.

Terwijl de andere mijningenieurs allen hun werkkring vonden in Indië verkoos Van der Elst om in Nederland te blijven. Zoals uit een verderop te citeren brief blijkt, was dit vooral onder druk van zijn vader. Voorlopig bleef hij te Delft en werd als opvolger van De Groot van Emden belast met de leiding van de in Engeland geplaatste stagiaires. Zo vermeldt de Delftse Courant van 3 april 1850, dat E. van der Elst, ingenieur der mijnen, op 30 maart van Rotterdam naar Engeland is vertrokken met de Kwekelingen der Delftse Akademie om aldaar door genoemde ingenieur in het vak der mijnen te worden opgeleid. De kansen om in Nederland als mijningenieur geplaatst te worden waren in die tijd praktisch nihil.

Vrij onverwacht echter deed zich een mogelijkheid voor, toen de directeur van de Domaniale mijn Francois Büttgenbach op 1 december 1851 na een korte ongesteldheid kwam te overlijden. Büttgenbach, opgeleid als landmeter in de Franse tijd en als zodanig werkzaam ge-

¹ Een tweetal dictaatcahiers met verslagen van het verblijf van E. van der Elst in Engeland zijn door de familie bewaard en werden mij door bemiddeling van Ir. W. A. A. Hupkens van der Elst welwillend ter inzage verstrekt. Zij geven een beeld van zijn veelzijdige belangstelling, zijn grote tekensvaardigheid en opmerkingsgave.

Kerkrada (L) Domaniale Steenkolenmijnen

Afbeelding als prentbriefkaart van het fabriekscomplex van de Domaniale mijn omstreeks 1915.

weest als landmeester 1e klas bij het Departement de la Roer, was in 1825 aangesteld als „conducteur” bij de Domaniale mijn.² Hij had voordien enige praktijk opgedaan bij mijnontginningen in Pruisen. Tijdens de Belgische tijd bleef hij als conducteur op de Domaniale mijn werkzaam.

In 1846, als de Domaniale mijn verpacht wordt aan de Aken-Maastrichtse Spoorweg Maatschappij, is hij opgeklommen tot conducteur-directeur der Domaniale mijn, onder supervisie van de hoofddirectie van de spoorwegmaatschappij. In hetzelfde jaar onderneemt Büttgenbach een poging om gelijktijdig tot ingenieur der mijnen benoemd te worden, welke functie inhield het dagelijks beheer en toezicht op alle mijnen en groeven in het hertogdom Limburg. Deze poging stuit op verzet bij de Minister van de zijde van het Kerkraads Tweede Kamerlid Corneli. Het is niet bekend, welke bezwaren deze laatste inbracht. Waarschijnlijk is, dat hij Büttgenbach van te kort bij kende en voor de functie niet bekwaam achtte. Hij was niet mijnbouwkundig opgeleid en zijn beheer was niet bijzonder daadkrachtig. Toch heeft Büttgenbach

² Conducteur is de Belgische naam voor een hoofdopzichter ondergronds en komt overeen met de bij de Staatsmijnen gebruikelijke benaming, chef ondergronds bedrijf.

de functie van ingenieur der mijnen, die niet zo heel veel voorstelde, nog waargenomen tot 12 maart 1851 naast zijn directeurschap der Domaniale mijn. Op deze datum werd de kapitein der artillerie Philip Jean Joseph Bogaert te Maastricht benoemd tot ingenieur der mijnen. Hij was derhalve de eerste ingenieur der mijnen in Nederlandse staatsdienst na de afscheiding van België.

II

BENOEMING BIJ DE DOMANIALE MIJN

Bij het overlijden van F. D. J. Büttgenbach ontstond derhalve alleen een vacature als „conducteur directeur” van de Domaniale mijn. Het benoemingsrecht lag in handen van de hoofddirectie van de Aken-Maastrichtse Spoorweg Maatschappij. Ofschoon het een Nederlands-Duitse maatschappij was, was toch de Duitse invloed overheersend. Van het totale aandelenkapitaal waren te dien tijde slechts 1420 aandelen in Nederlandse tegen 12.330 in Duitse handen.

De kans op benoeming van een Duitse directeur als opvolger van Büttgenbach was derhalve zeer groot, temeer omdat in Nederland geen kandidaten met mijnbouwkundige ervaring beschikbaar waren. De enige Nederlandse sollicitant was Egon van der Elst, mijningenieur van Delft met als uitsluitende praktijkervaring zijn stages in de Engelse steenkolenmijnbouw. Voor Nederland en in het bijzonder ook voor de Akademie te Delft was het van belang om Van der Elst benoemd te krijgen op deze post.

Op 18 december 1851 schrijft de opvolger van A. Lipkens als directeur der akademie, Dr G. Simons, een uitvoerige brief aan P. J. J. Bogaert, die naast ingenieur der mijnen ook commissaris des Konings is voor de Domaniale mijn³ om E. van der Elst aan te bevelen in deze vacature. Dit schrijven was een antwoord op een vraag van Bogaert aan Dr Simons d.d. 14 december 1851. Hierbij had deze gevraagd om een „kwekeling” van Delft ter voorziening in de vacature op de Domaniale mijn. De brief van Simons gaf een duidelijk beeld van de situatie en positie van Van der Elst zoals uit onderstaande tekst blijkt:

³ De commissaris des Konings was de gedelegeerde van de Regering, aangewezen door de Minister van Financiën, om toezicht te houden op de naleving van het pachtcontract van de Domaniale mijn.

„Alvorens ik overga tot de eigenlijke beantwoorden van Uwer geerden brief van den 14 dezen, No 145, voel ik mij gedrongen UEd. Gestr. mijne dank te betuigen voor de welwillende opmerkzaamheid, aan een kweekeling der Kon. Akademie geschonken. Ik hecht aan dat blijk van goedkeuren des te hoogere waarde, omdat Uwe tegenwoordigheid bij het examen UEGst. in staat heeft gesteld over de kennis van den kweekeling te oordelen, die de eer heeft gehad van bij U in aanmerking te komen. Niet minder gevoelig ben ik voor de voortdurende bewijzen van welwillendheid, door het Bestuur der Aken-Maastrichtsche Spoorweg Maatschappij, aan de kweekelingen der Akademie gegeven. Ik verzoek UEGst. beleefdelyk daarvoor, aan dat Bestuur, de betuiging mijner erkentelykheid te willen overbrengen.

De Heer *Van der Elst* (de Vader) is bij mij geweest, en heeft mij gezegd, dat hij zich, bij afwezigheid van zijn zoon, zou wenden tot het Bestuur der Aken-Maastr. Spoorweg Maatschappij, ter verkrijging voor dien zoon, van de betrekking van conducteur-directeur der domaniale Steenkolenmijnen te Kerkrade. Er was dus, bij den vader, geen twijfel, of zijn zoon zou die betrekking aangenaam zijn. Ik deel in die mening geheel en zou misschien reeds de vrijheid hebben genomen den kweekeling der Akademie aan te bevelen, wanneer geene bijzondere redenen mij hadden teruggehouden. Ik voel mij verplicht die redenen op te geven, omdat zij dienen kunnen voor de stelling van den Heer v.d. Elst den ingenieur, te doen kennen.

Na de Akademische studien volbragt te hebben, en dus verkregen de theoretische kennis, den mijn-ingenieur noodig, werd Van der Elst met drie andere kweekelingen naar Engeland gezonden, voor de oefening in den practischen mijnbouw, en wat daarmee in verband staat, onder de leiding van den Ingenieur de Groot, den ontdekker van tin op Billiton. Welke de vruchten geweest zijn der Akademische studien en der practische oefeningen, behoef ik UEGstr. niet te verklaren. Het examen, ook door U afgenomen, heeft die vruchten doen kennen. Het was mij hoogst aangenaam, dat de geheele commissie van examen bijzonder voldaan was over den uitslag, en dus de eerste uitzending van mijningenieurs naar Indie, goede gevolgen beloofde voor het vaderland. De Heer v.d. Elst, ik behoef het U niet te herinneren, was de eerste onder de kweekelingen. Er kwam evenwel een beletsel op tegen zijne afzending. De vader, die lang reeds tegen het vertrek zijns zoons naar Indie had opgezien, bewoog dezen om zijne vooruitzichten aan de ouderliefde op te offeren, en voor de betrek-

king te bedanken, die hem wachtte. Veel leed deed mij dit, hoewel ik het ouderlijk gevoel moest eerbiedigen. Ik hoopte evenwel dat de tijd den weezin des vaders zou overwinnen, en de zoon aan zijn bijzonder verlangen zou kunnen voldoen. Er moesten opnieuw kweekelingen naar Engeland gezonden worden, voor practische oefening. Van der Elst zou een uitmuntende leidsman voor hen zijn; hij zou daarbij geheel blijven in zijn vak, en de kans werd niet geheel afgesneden voor zijn later vertrek naar Indie. Het voorstel daartoe werd door den Min. van Kolonien aangenomen, en Van der Elst belastte zich bereidwillig met de moeilijke taak, waarvan hij zich, tot heden, bijzonder goed gekweten heeft. Het eene doel zijner zending naar Engeland is, tot dus verre, gelukkig bereikt; het andere is evenwel mislukt, daar hij vast besloten heeft niet naar Indie te gaan. In deze omstandigheden moet ik vorsch en dat hij, in het vaderland, eene betrekking vinde in overeenstemming met zijne kunde en zijne neiging. Gaarne zal ik dus, naar ik kan, het mijne doen, om hem zulk een werkkring te bezorgen: maar ik meende nu, bij de eerste gelegenheid, niet het initiatief te mogen nemen, wat zou schijnen in tegenpraak met mijne vroegere verlangens.

Het zal UEGstr. hoop ik, uit deze opgave duidelijk wezen, waarom ik niet, zonder er om gevraagd te zijn, Van der Elst heb aanbevolen, en hem toch gaarne aanbeveel. Hij verdient die aanbeveling om zijne kunde, theoretische en practische beide. Hij is, nagenoeg vier jaren, in Engeland geweest bij de mijnen en heeft zelfs deel genomen aan de werkzaamheden onder den grond. Ik behoef het UEGstr. niet te verzekeren dat de oefeningen, vroeger door hem meegedaan, en later door hem geleid, zich niet tot toezien bepaald hebben: het is geweest hard en aanhoudend *werken*, in alle betekenissen van het woord. Ik houd mij dus overtuigd, dat Van der Elst geheel geschikt zal wezen, voor de genoemde betrekking, wat zijne kunde aangaat. Wat hem, bij den aanvang misschien, voor de *directie* ontbreken mogt zou hij, ben er zeker van, spoedig aanvullen. Om zijn karakter en wijze van zijn houd ik hem niet minder aanbevelingswaardig dan om zijne . . . . . Sedert jaren heb ik hem gekend, als kweekeling eerst, naderhand in andere betrekking, die veel beleid vordert, en geheel van vertrouwen en ik weet niet anders dan gunstig van hem te getuigen.

Ik hoop hiermede voldaan te hebben aan het vereerd verlangen van UEGstr. Mogt het noodig geoordeeld worden, dan ben ik bereid meerdere bijzonderheden mee te deelen.

Ik veroorloof mij de belangen van de delftsche Akademie Uwer bescherming aan te bevelen, en die van het Bestuur der Aken Maas-trichtsche Spoorweg Maatschappij.”

De vader van Van der Elst had zich ondertussen ook gewend tot de Minister van Financien. In een schrijven aan Bogaert als commissaris des Konings beveelt deze langs indirecte weg Van der Elst aan, stellende: „Heeft goed gevonden en verstaan bij extract deze te kennen te geven dat de inlichtingen welke den Minister ook van elders omtrent voornoemde *van der Elst* heeft ontvangen, zijne plaatsing aan de steenkolenmijnen te Kerkrade wenselijk doet voorkomen; echter dat de minister zwaarigheid moet maken den heer van der Elst daartoe regtstreeks aan de Directie der Aken-Maastrichtsche Spoorweg Maatschappij aan te bevelen, hoe gaarne hij hem ook met de Directie der Mijnen zag belast.”

Ondertussen was de benoemingsprocedure reeds in gang gezet. De functie van Directeur werd voorlopig waargenomen door de ontvanger der mijn Naus teneinde voldoende tijd te hebben een verantwoorde keuze te doen.

In de vergadering van de Nederlandse directie van de Spoorweg Maatschappij op 26 december 1851 wordt de door Bogaert overgelegde brief van Dr Simons, met een brief van de vader van Van der Elst en een aanbeveling van de waterstaatsingenieur L. Bijsterborgh behandeld. Besloten wordt om Van der Elst op te roepen om kennis te komen maken met de directie „ingeval deze kennismaking tot geen resultaat mogt leiden alsdan zijne uitgaven voor reiskosten zullen vergoed worden”.

In de vergadering der directie van 20 januari 1852 krijgt deze kennis-making zijn beslag. Alvorens echter tot benoeming te besluiten, wordt Van der Elst opgedragen een verslag op te maken: „aangaande de toestand der Domaniale Steenkoolmijnen, zullende de heer ontvanger hem alle daartoe noodige inlichtingen en stukken uit het archief verstrekken.”

Van der Elst tigt onmiddellijk aan het werk en dient op 24 januari reeds zijn verslag in bij de Nederlandse Directie van de Spoorweg Maatschappij. Voor goed begrip zij vermeld, dat er een Nederlandse directie was gevestigd te Maastricht en een Duitse gevestigd te Aken. Bij het nemen van belangrijke beslissingen vergaderden beide directies tezamen.

Het rapport is 8 pagina's lang. Het meest sprekende uit dit rapport zijn de volgende constateringen:

„Vooraf echter dien ik de Directie bepaald te kennen te geven, dat ik mijn Rapport als niet volledig beschouw, en slechts enkele punten in overweging heb kunnen nemen, uit hoofde door tijdsgebrek teveel bepaald was.

De kwesties die zich zouden kunnen voordoen omtrent de vroeger plaats gehad hebbende wijze van ontginnen, zal ik tusschen beide laten, doch vermeen te kunnen zeggen, dat het tegen alle regels indruisschende dient te worden beschouwd, de bovenste lagen te ontginnen alvorens de onderliggende uitgewerkt te hebben; men heeft steeds het voor de hand gelegen gedeelte ontgonnen, zonder genoegzame voorbereidende werken te maken.

De galerijen zijn over het algemeen goed aangebragt en voldoende ondersteund, doch ik betwijfel het of men niet met het hout ter verzekering van deze eenigszins te vrij in het werk is gegaan, zeg betwijfel het, daar alsnog geen direct besluit mag trekken, alvorens door ondervinding over het dak & bodem der lagen voldoende kan oordelen.

Het opvoeren van de met kool beladen cufaden⁴ langs de hellende vlakken, dient als tijd- & geldrovend te worden beschouwd, alvorens een zeker gedeelte van eene laag te ontginnen diende men de verbinding met de hoofdschacht daar te stellen, die men gevoelig en allerraadzaamst uit twee punten kon aanvangen, zoo uit de laag als van de put uitgaande, hetgeen zonder het minste bezwaar kan plaats hebben, als de plannen der ontginning nauwkeurig zijn vervaardigd. Door de daarstelling dezer verbinding zou men veel van het lastige en kostbare opvoeren van het water door tonnen en handpompen voorkomen. Het verluchten der mijn is voldoende. In de steengang die van de hoofdschacht naar Merl. Oost⁵ toegaat, laat het steenen beschot ter luchtwisseling dat thans vervaardigd wordt wel iets te wenschen over, en had zulks aan de zijde van het naauwste afgeschoten deel der steengang, wel minder uitstekend kunnen wezen, trouwens is hiertoe nog ligt eene verandering aan te brengen en zal dit beschot niet van langen duur behoeven te wezen, bij aldien de ont-

⁴ Met cuffaden (afgeleid van cuffat) is bedoeld de langgerekte ton, waarmede de steenkool naar de oppervlakte vervoerd werd. Ondergronds werden de kolen er in gestort; bovengronds werd de ton gekiept om de steenkool te verdelen in grof en fijn.

⁵ Merl is de benaming die ook thans nog in gebruik is, van een bekende rijke kolenlaag.

ginning op goede wijze wordt voortgezet, dat zooveel te meer raadzaam is, daar ik het afgeschotene deel voor de afgewerkte lucht wel wat te naauw beschouw, niet dat uit dien hoofde de gangen als van geen genoegzame afmeting oordeel, deze zijn over het algemeen ruim genoeg, doch tot vervoer van de cufaden wordt steeds eene groote ruimte vereischt. Het ware wenschelijk dat deze cufaden niet zoo lomp zwaar waren, 1e voor het vervoer, 2e voor de afmeting der gallerijen & 3e voor het opvoeren in de schacht; hierdoor zou eveneens het overladen der kool bij de dalende hellende vlakken, dat allernadeeligst is, vermeden worden.

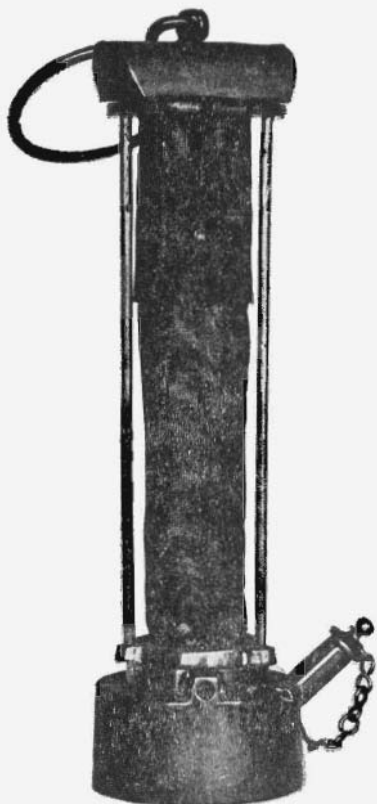
Door het opbrengen van minder groote cufaden zou wel is waar niet dezelfde hoeveelheid steenkool bij elke reis worden opgebracht, doch voor het geheel zou zulks daarentegen eene vermeerdering ondergaan, dewijl de reis telkens spoediger zou kunnen plaats hebben, te meer nog bij aldien in plaats van ronde geleidraden uit gevlochten ijzerdraad, gebruikt werden opleiders uit spoorstaven bestaande, waarlangs een platform gleeed, waarop de met kool beladen wagens of cufaden werden geplaatst; zulks zou bovendien zeer wenschelijk wezen voor den langeren duur dezer cufaden, welke het volgens ingewonnen berigten slechts zeer korten tijd uithouden zonder eene aanzienlijke herstelling te ondergaan.

De afsluiting van dat deel der put waar de steenkool wordt opgevoerd zou op een minder kostbare, veel eenvoudigere en minder omslagtige wijze kunnen geschieden, waardoor dan tevens ook slechts één man in plaats van drie op de landingsplaats zou vereischt worden.

Het uithouwen der kool gaat niet met de vereischte zorg gepaard, eene meer volledige sortering, twijfel of er eenige bestaat, zou in het belang der verkoop zeer te wenschen wezen.

De voetweg voor de mijnwerkers is voldoende gebruikbaar, doch eene herstelling op sommige plaatsen zal veiligheidshalve noodwendig wezen; deze weg is zeer vermoeyend en komen de werklieden niet zoo frisch in hunne werkplaatsen als wenschelijk is; ware het extractiedeel der put & de cuffaden goed ingerigt, zoo konden de mijnwerkers hierin afdalen en opkomen met de cufaden; het gevaar dat zich sommige daarvan voorstellen is geenszins aannemelijk; een onlangs gedaan onderzoek in Engeland ten opzichte van het gevaar verbonden met de ladders en dat met het platform door het stoomtuig bewogen, heeft zeer ten voordele van deze laatste inrigting gesproken, zie Mining journal van het begin der maand December

Afbeelding van een Davy-lamp, het eerste prototype van een naar de uitvinder genoemde veiligheidslamp nog zonder glazen omhulsel.

(Particulier bezit Ir. C. E. P. M. Raedts)

1851. Door deze laatstgenoemde communicatie voor de mijnwerkers zou tevens een bezwarend en langdurig onderhoud der voetweg vermeden worden.

Het gebruik van Davij lampen is zeer prijsselijk op die plaatsen waar gevaar voor ontplofbaar gas bestaat, doch deze aan te wenden waar zulks niet is, is eveneens laakbaar wegens de vele kosten waartoe ze noodwendig aanleiding geven; eene tegenwerping te maken dat wellicht de mijnwerklieden zoozeer aan het gebruik der Davij lampen verslaafd zijn, zij zich niet zonder deze buiten gevaar bevinden vervalt direct, dewijl op vele plaatsen enkel het onderdeel der lampen zonder de gevlochten cilinder in gebruik heb gezien. Alle mogelijke voorzichtigheidsmaatregelen te nemen is prijsbaar, en zoo daarom al-

vorens de werklieden naar hunne werkplaatsen gingen, deze doen onderzoeken door den opzigthebbenden persoon, die dan al naar mate van bevinden de noodige maatregelen kon doen nemen.

De pompenschacht en de daar zich in bevindende toestellen, pompen, die zijn in eene, op verreweg na niet goeden toestand; in het onderste gedeelte der schacht valt niet alleen zooveel water van de bovenstaande pompen, dat het met een sterken regen te vergelijken is, doch wel met het omstorten van bakken water. In hoeverre de pompen groot genoeg zijn ter behoorlijke opvoering van het water, kan ik niet beoordelen, dewijl de hiertoe noodige inlichtingen geheel ontbreken, doch zeker is dat de pompen niet die hoeveelheid opbrengen waartoe ze in staat zijn."

Van der Elst weidt dan nog uitvoerig uit over de slechte toestand der mijnpompen en de onoordeelkundige inrichting van het gehele bemalingssysteem van de mijn.

Hij besluit zijn rapport als volgt:

„Nogmaals breng ik ter aandacht der Directie, dat dit rapport volstrekt niet volledig is, en ik slechts een vlugtig overzicht heb kunnen nemen. De indruk die ik door mijn bevinden der koolmijn bij de Directie te weeg breng, zal welligt voor mijne zijde beter te wenschen wezen, doch heb vermeend het als mijn plicht te beschouwen voorzigtigheidshalve de ware stand van zaken aan te geven, hierbij de wensch uitende om door de Directie spoedig in de gelegenheid gesteld te worden, om krachtig mede te werken aan eene betere stand van zaken."

Op 31 januari 1852 vergadert de Directie te Maastricht. Punt 2 van het verslag dezer vergadering luidt als volgt:

„De Directie gezien het verslag omtrent den toestand der Domaniale Steenkolenmijnen van 24 j.l. opgemaakt door de heer E. v.d. Elst civil ingenieur der mijnen, ingevolge aan hem in de vergadering van de 20 dezer gedane uitnodiging besluit:

1 Aan de gemeenschappelijke Directie voor te stellen van genoemden heer E. van der Elst tot conducteur-directeur te benoemen op een bezoldiging van f 1.200,— 's jaars benevens vrije woning en vergoeding van brand.

2 Afschrift van het verslag te zenden aan de Directie te Aken."

In de gemeenschappelijke vergadering van de directies Aken en Maastricht werd het contract van 30 april 1852, dat met Egon van der Elst als directeur der Domaniale Steenkolenmijnen was gesloten, goedgekeurd en werd hij met ingang van 1 mei 1852 als zodanig geïnstalleerd.

Op deze datum begint de eerste Delftse mijningenieur in Zuid-Limburg zijn taak. Hij was op de kop af 26 jaar oud. Dat men hem op deze jeugdige leeftijd deze taak toevertrouwd, was zeker een uitvloeisel van het rapport, dat hij op zo korte termijn had opgemaakt. Dit rapport had duidelijk grote indruk gemaakt op de hoofddirectie. Het legde een aantal toestanden bloot, die aan deze directie, die met grote financiële zorgen zat voor de spoorwegaanleg, ontsnapt waren.

Het rapport zelf kreeg een vervolg, doordat aan twee Belgische mijn-ingenieurs opdracht gegeven werd eveneens een rapport uit te brengen over de technische, mijnbouwkundige en financiële situatie van de Domaniale steenkoolmijnen. Op 30 oktober 1852 brachten Jules Gernaert, Ingenieur en chef des mines, en J. Chaudron, Ingenieur des Mines, een uitvoerig rapport uit aan de hoofddirectie. Zij stellen een belangrijk aantal veranderingen voor in de wijze van de ontginning van de steenkoollagen, in de pompinstallaties, in het vervoer, het onderhoud etc. Over Van der Elst constateren zij: „Le Directeur Van der Elst dont nous nous plaçons à reconnaître les connaissances et l'aptitude d'apporter des changements”.

Zij stellen vast, dat bij hun laatste bezoek een aantal verbeteringen reeds in gang waren gezet. Zo waren 25 à 30 arbeiders op een totaal van 112 afgevlodid als gevolg van een betere organisatie. Dit rapport geeft ook een overzicht van de totale bezetting van de Domaniale steenkoolmijnen. Deze opsomming geeft een duidelijk beeld van de bescheiden omvang van de steenkoolontginning in 1852.

Werkzaam waren:

Bovengronds:

- 2 pompenmackers
- 1 ophaalmachinist
- 2 pompers
- 3 stokers
- 1 lampinist
- 1 hulplampenist
- 4 smeden
- 4 timmerlieden
- 3 zagers
- 2 metselaars
- 1 nachtwaker
- 9 ouvriers divers
- 3 dechargeurs au puits
- 36 arbeiders

Ondergronds:

- 3 maître mineurs
- 21 haveurs
- 19 tireurs de treuil
- 4 chargeurs à le taille
- 1 bosseyeur
- 4 serveurs de bosseyeur
- 7 reperateurs
- 2 serveurs de reperateurs
- 76 arbeiders

Op een totaal van 21 haveurs (houwers) waren 11 niet-produktieve krachten werkzaam. In de voorbereiding zat één „bosseyeur”, een soort steenhouwer met 4 hulpkrachten. De bosseyeur was gespecialiseerd in het nabreken van het vloergesteente in galerijen.

Ook geeft het rapport een inzicht van de salarisuitgaven, in tegenstelling tot de arbeidslonen, die wisselden naar arbeidsprestatie.

Administratiens supérieurs:

Le commissaire royal (Bogaert)	f 800,—
L'employé comptable de la Direction Ch. F. Michaeli	f 1.137,—
Frais de voyage de l'administration	f 378,—
	<hr/>
	f 2.315,—

Employés à la mine:

Le Directeur v.d. Elst	f 1.200,—
Le comptable Naus	f 725,—
Le receveur Dubois	f 450,—
Le garde magasin Schmitz	f 450,—
Le garde mesure Vandrad	f 360,—
	<hr/>
	f 3.185,—

Totaal f 5.500,— waarbij de hoogte van het salaris van de vaste vertegenwoordiger van de hoofddirectie Michaeli opvalt. Vermeld werden nog de 3 maîtres mineurs, de voormannen met toezicht belast. Twee hiervan ontvingen een loon van f 1,40 per dag, de derde van f 1,—. Zij worden speciaal gememoreerd om vast te stellen, dat zij oud zijn en niet meer mee kunnen. Geadviseerd wordt dan ook een ervaren maître mineur aan te trekken.

De adviezen van de Belgische mijn ingenieurs werden grondslag voor de reorganisatie van de Domaniale mijn. Uit de konstatering, dat alle medewerking werd ondervonden, mag men afleiden dat Van der Elst het geheel met de inhoud van dit rapport eens was. Op grond van deze richtlijnen wordt dan ook verder gewerkt. In de maandelijksse direktie-rapporten komt dit regelmatig tot uiting.

Het eerste rapport van Van der Elst dateert van 1 juni 1825. Zijn eerste rapporten wijzen vooral op de achterstanden in onderhoud, ontsluiting, de gebrekkige bemaling e.d. Nadat het rapport van de twee Belgische deskundigen is uitgebracht op 30 oktober 1852 wordt Van der Elst veel duidelijker in zijn rapporten. Hij wijst dan op het zeer onvoldoende onderhoud van de mijn; onder meer is reeds sinds lange

tijd de waterafvoergalerij ingestort en niet begaanbaar. De ontginning is verspreid over te veel lagen en winningspunten. Om uit de moeilijkheden te komen stelt hij voor de gehele winning te concentreren in de laag „Merl”. Ook zijn de veiligheidslampen aan algeheel herstel toe en moeten reserveveiligheidslampen aangeschaft worden. Ondanks de ingevoerde bezuinigingen wordt met verlies gewerkt. Hij zelf schatte dit verlies op f 2.000,—. Uiteindelijk bedroeg het f 1.131,15.

In mei 1853 komt de ontsluiting van de laag „Merl” gereed, nadat een luchtverbinding tot stand gebracht is. De produktie wordt dan in deze laag, een bekend goed exploiteerbare laag, geconcentreerd. Door een sterke verlaging van de kostprijs en een bescheiden stijging van de verkoopprijs staat men weer op winst. Uit het overzicht, dat Van der Elst publiceert in het „Tijdschrift ter bevordering van de Nijverheid” van 1878, blijkt dat tot en met 1876 er voortdurend met winst gewerkt is.

De verkoop is tot 1873 geheel gericht op landafzet, d.w.z. dat de steenkool op de mijn werd afgehaald met paard en kar. Pas in 1873 werd aan de verplichting uit de concessie der Aken-Maastrichtse Spoorweg Maatschappij voldaan een zijtak aan te leggen naar Simpelveld, die nog diverse jaren paardentractie heeft gekend. Eerst in een later stadium werd op lokomotieftractie overgegaan. De concentratie van de steenkoolontginning maakte een gedeelte van de mijn tijdelijk overbodig met name de lagen Klein Mühlenbach en Steinknip. Beide lagen hadden een niet onaanzienlijke watertoevloed, waardoor de mijnpompen extra zwaar belast werden.

Om de watertoevloed te beperken werd besloten deze mijnvelden af te dammen. Dit werk werd in een uitvoerig, met schetsen toegelicht artikel door Van der Elst in 1861 gepubliceerd en afgedrukt in de Notulen van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs (1862-1863). Om voor de toekomst een keuze te doen, werd één dam uitgevoerd in hout en twee in metselwerk. Zijn conclusie luidt:

„Alhoewel met den dam in metselwerk het doel zeer goed werd bereikt, is toch een houten dam te verkiezen dewijl men bij deze de poriën, waar hier en daar het water nog zou kunnen doordringen, met wiggen kan sluiten, hetgeen bij den dam in metselwerk niet kan geschieden.” Voorzover is na te gaan, is dit het enige zuiver technische artikel, wat van de hand van Van der Elst afkomstig is. Zijn manuscript over grondboringen werd door de Raad van Bestuur van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs niet geplaatst.

III

ZORG VOOR HET PERSONEEL

In zijn rapporten uit de vijftiger jaren komt ook het arbeidersvraagstuk ter sprake naar aanleiding van de sociale spanningen, die zich in Kerkrade voordeden. Van der Elst wijst onder meer op een gebrek aan arbeidskrachten, doordat de arbeiders werk zoeken in de mijnen van Hoengen en Kohlscheid, waar de lonen hoger liggen en de sociale regelingen beter zijn. In april 1854 signaleert hij, dat door het houden van kerkelijke diensten door enige geestelijke heren de arbeiders hun werkzaamheden hebben gestaakt. Uit een randbemerking blijkt, dat de „Paters van Witten” missiepreken organiseerden in Kerkrade.

In januari 1854 meldt hij: „Sedert enige dagen waren de werklieden weerspannig. Door het wegzenden van de heethoofden is de orde nagenoeg hersteld”. De zoon van de tweede meesterknecht Habets was de belangrijkste raddraaier. Uit zijn maandrapporten blijkt ook al dra zijn sociale bewogenheid. Vanaf 1853 signaleert hij de slechte sociale toestanden onder de mijnwerkers van de Domaniale mijn. Hiermede begint hij in te leiden de noodzakelijkheid om te komen tot een „Fonds ter ondersteuning van de arbeiders in dienst bij de Domaniale Steenkoolmijnen”. Zo schrijft hij in zijn rapport aan de hoofddirectie van de Spoorweg Maatschappij op 1 februari 1853:

„De armoede onder de arbeiders is groot, zooveel doenbaar wordt hun lot verzacht, verschillende ziekten doen zich onder hen op, raadzaam en menschelijk wordt het, dat een ondersteuningsfonds in werking komt.”

Op 1 april 1853:

„Dat een ondersteuningsfonds weldra in werking kome is zeer wenselijk, het voorstel daartoe werd sedert enige tijd aan uw oordeel onderworpen.” Klaarblijkelijk laat de beslissing van de hoofddirectie van de Spoorwegmaatschappij op zich wachten. Om meer drang achter het initiatief te zetten, besluit hij zijn rapport van 1 juni 1853 met de beschrijving van een schrijnend geval:

„De meester smid Förster is sedert april aangegrepen door een verzwakking in de ingewanden, welke voor zijn behoud doet vrezzen, volgens de geneesheer Ackens zal hij echter nimmer meer geschikt worden voor den arbeid. Deze man heeft vrouw en kinderen. Zijn verdiensten waren in acht weken niets. Hij en zijn gezin staan aan de armoede

ten prooi. Uit particuliere rekening heb ik hem 15 cent per dag doen toekomen; wat baat dit in deze duren tijd. Förster is sedert 1832 dus meer dan 22 jaar in dienst dezer mijnen. Ik maak van dit geval bijzonder melding om de noodzakelijkheid van een fonds ter ondersteuning te doen uitkomen.”

In hoeverre deze noodkreet de doorslag gegeven heeft blijkt niet. Wel valt het besluit dat met ingang van 1 januari 1856 „het Fonds ter ondersteuning van de arbeiders in dienst bij de Domaniale Seenkoolmijnen” wordt opgericht. Op zichzelf was dit niets nieuws. In verschillende Duitse mijnbouwgebieden bestonden reeds langer ondersteuningsfondsen, soms op vrijwillige basis, soms zelfs voorgeschreven in bepalingen van de „Berg Ordnungen”.⁶ Deze verplichting had in de regel slechts betrekking op de ertsmijnbouw. Waar steenkool veelal niet onder de regale rechten viel, was dit althans wettelijk nog nergens verplicht. In Verviers en Maastricht waren sinds de eerste helft van de 18e eeuw ook al dergelijke fondsen bekend, die omstreeks 1850 ten dele nog functioneerden. Op de mijnen Ver. Centrum en Birkengang van Eschweiler bestond reeds een regeling sinds 12 Pluviose XII (3 maart 1804). Zowel de bezetting als de mijnonderneming stortten bijdragen in de kas, ter ondersteuning van zieken, weduwen en wezen en gepensioneerden. In 1854 werd deze materie in Pruisen in het „Knappschaft Gesetz” voor het gehele koninkrijk uniform geregeld. Men beschikte dus wel over de nodige voorbeelden, ook uit de naaste omgeving. Op vrijwillige basis was op de Domaniale mijn in mei 1852 reeds de eerste grondslag gelegd voor een eigen fonds, maar de animo was niet erg groot. Toen Van der Elst de leiding had overgenomen begon hij zijn eerste sociale experiment. „Ik besloot op eene kleine schaal eene proef te nemen om eene spaarkas daar te stellen, ten einde zoo die bijval mocht vinden, haar uit te breiden. Aanvankelijk hadden de mijnwerkers weinig lust tot deelneming, dan zoodra zij het nuttige doel eenigszins inzagen, verminderde het vooroordeel, en spoedig was de deelneming algemeen. De proef gelukt zijnde, rigtte ik 1 Januarij 1856 op het „Fonds ter ondersteuning van de arbeiders, in dienst bij de Domaniale steenkolenmijnen.” Dit schreef Van der Elst in De Economist van 1860, toen hij op het Ondersteuningsfonds nader inging.

⁶ Een „Berg Ordnung” bevatte de rechtsregels volgens welke het beheer en de ontginning gevoerd werd in de Duitse landen. In de gebieden links van de Rijn werden zij opgeheven door de mijnwet van Napoleon van 1810. Rechts van de Rijn bleven zij bestaan tot 1865, toen een „Berggesetz” eenheid bracht in alle Duitse landen.

Vanaf mei 1852 werd bij iedere betaaldag door elke arbeider twee cent in het fonds gestort. Bij drie betaaldagen per maand kwam dit neer op 72 cent per jaar. Een fonds van deze bescheiden omvang kon uiteraard slechts enkele schrijnende gevallen opvangen.

Het gehele personeel werd in 1856 verplicht lid te worden van het nieuwe fonds. Het bestuur van het fonds werd gevormd door de directeur als voorzitter, twee leden aangewezen door de aandeelhouders en twee leden gekozen uit en door de gewone leden. De bijdragen van de leden en van de mijn waren gelijk. Van ieder personeelslid werd 3% per loondag ingehouden, door de onderneming werd een gelijk bedrag in de kas gestort.

Men moest 5 jaar in dienst zonder gebreken en niet ouder dan 50 jaar zijn om als gewoon lid te worden opgenomen. Voldeed men niet aan deze voorwaarden, dan werd men buitengewoon lid.

De gewone leden hadden aanspraak op:

1. Een pensioen voor zich, en bij overlijden voor hun nagelaten weduwe en kinderen.
2. Een tegemoetkoming bij ziekte.
3. Genees-, heel- en apothekerskosten voor zich en hun hele gezin.
4. Een tegemoetkoming in de begrafenis-kosten.
5. Vrij schoolonderricht voor de kinderen.

De buitengewone leden hadden geen recht op uitkering van een pensioen tenzij zij invalide waren geworden door en in hun dienstbetrekking op de mijn. Overigens genoten zij volledig dezelfde rechten als de gewone leden.

Pensioengerechtigd werd men na 10 dienstjaren, behalve wanneer invaliditeit in het geding was als gevolg van het werk op de mijn. Het weduwenpensioen hield op bij hertrouwen; de kinderen kregen wezengeld tot en met hun 13e jaar. Bij een dodelijk ongeval werden aan de achtergebleven weduwe 10 extra dienstjaren toegekend. De arbeiders waren in vier klassen (loongroepen) ingedeeld. Deze indeling en het aantal dienstjaren vormden de basis voor de pensioenberekening. Bij ziekte werd 50% uitgekeerd van het laatst verdiende loon. Bij ziekte was men aangewezen op de vaste fondsarts en de fonds-apotheker. Men had geen vrije artsenkeuze.

Om het ontwikkelingspeil van de mijnwerkers te verbeteren, was bepaald: „Voor alle in echt geboren kinderen van gewone en buitengewone, invalide of gestorven leden wordt het onderwijs in de Gemeentescholen kosteloos verstrekt. De ouders zijn echter verplicht hun kinderen van het 6e tot aan het 14e jaar trouw ter school te zenden; zo

niet dan worden zij uit het Fonds geroyeerd en verliezen alle aanspraak op ondersteuning." Bij het bezoeken van een bijzondere school werd een gelijke uitkering verstrekt. Het Fonds kende dus een soort leerplichtdwang. Vroeger gingen jongens van tien jaar al werken in de mijn, maar vanaf deze tijd werden geen kinderen meer onder de vijftien jaar op de mijn aangenomen.

Van der Elst geeft een overzicht van de situatie van het fonds op het eind 1876, het jaar waarin hij het direktieurschap van de mijn neerlegt als gevolg van zijn benoeming tot ingenieur der mijnen op 1 juli van dat jaar. Er werd toen aan 11 invaliden, 12 weduwen en 12 kinderen pensioen uitgekeerd. Het hoogste pensioen voor een invalide bedroeg *f* 165,— per jaar, het laagste *f* 47,—. Het weduwenpensioen lag tussen *f* 68,— en *f* 118,—. In vergelijking met het loon waren de pensioenen niet hoog. Een volwaardig arbeider verdiende in 1876 rond *f* 680,— per jaar waarop 3% fondsbijdrage werd ingehouden. Men dient echter er van uit te gaan, dat praktisch overal elders in de industrie in 't geheel niets geregeld was en men bij invaliditeit en overlijden geheel op de liefdadigheid was aangewezen. Eind 1876 als Van der Elst het direktieurschap overdraagt bedraagt het vermogen van het fonds *f* 75.788,—. In 1860 was het vermogen nog slechts *f* 9.779,05. Een ander initiatief van Van der Elst is de oprichting van een bouwfonds voor de huisvesting van mijnwerkers. In 1876 waren door dit fonds een 20-tal huisjes gebouwd. Ieder huisje had beneden 2 kamers, boven 3 kamers en stal voor geit en varken en een tuintje. Zij werden verhuurd voor *f* 3,76 per maand. De technische leiding is in de jaren 1852 tot 1876 bij Van der Elst duidelijk in goede handen geweest. Vanaf 1853 werd voortdurend met winst gewerkt met als uitschieter het jaar 1873. Over de bezetting schrijft hij in het Tijdschrift van de Mij van Nijverheid nog:

„Een werkstaking kwam hier niet voor, wat nogal van betekenis is bij het werken en woelen der socialisten en de herhaalde werkstakingen in de Belgische en Engelsche mijnen. Zeker doet ten deze het fonds veel goeds. Er is gelegenheid om te baden, doch de mijnwerkers maken er nagenoeg geen gebruik van. Over het algemeen zijn zij echter niet onzindelijk en vormen een goed slag van mensen, dat zeer wel te leiden is. Alhoewel de mijnwerkers geen vijanden zijn van jenever en niet tot de afschaffers behoren, zo wordt daarvan geen misbruik gemaakt.”

IV

VERDERE LEVENSLOOP

In weinige jaren tijd had Van der Elst een opmerkelijke activiteit op economisch en sociaal terrein aan de dag gelegd. Maar zijn interesse bleef hiertoe niet beperkt. Door de familie wordt nog een zakboekje van Van der Elst bewaard met vooral technische aantekeningen en notities op velerlei terrein. Een vrij uitgebreide notitie heeft betrekking op het berekenen van de prijs van looderts zoals deze door de Société Anonyme de Velaine à Selles (provincie Luik) werd berekend en door de Aktiengesellschaft für Bergbau, Blei und Zinkfabrikation te Stolberg. Uit niets blijkt wat hiertoe aanleiding gegeven heeft. Niet onmogelijk is echter, dat zoals later nog wel vaker het geval was, ergens spleten looderts waren aangetroffen. Dit boekje geeft nog andere informatie. Onder 29 juli 1853 staat met een zin genoteerd „met Z. K. H. de prins van Oranje in de domaniale mijn geweest.” Dit bezoek van de oudste zoon van koning Willem III is waarschijnlijk het eerste ondergrondse bezoek in een Limburgse mijn van een lid van het Koninklijk Huis.

Ook werkte Van der Elst met Bogaert als correspondent samen met W. C. H. Staring toen deze belast werd met de geologische kartering van Nederland. De neerslag van dit contact vindt men terug in „De Bodem van Nederland” met een beschrijving van de steenkolenmijnen van Kerkrade in 1860. Duidelijk is dat Van der Elst, ofschoon niet uit de streek afkomstig, met de Kerkraadse bevolking goed overweg kon en zich in deze streek thuis voelde. Dit blijkt ook uit het feit, dat hij te Kerkrade blijft wonen, nadat hij ontslag heeft genomen als directeur van de Domaniale mijn om te worden benoemd tot ingenieur der mijnen als opvolger van P. J. J. Bogaert. In mei 1852 als vrijgezel naar Kerkrade gekomen, trouwde hij op 22 mei 1855 te Maastricht met Maria Susanna Hupkens, geboren te Maastricht op 21 november 1826, dochter van Mr Johan Gerard Hupkens, griffier van de arrondissementsrechtbank te Maastricht en van Johanna Maria Smeets. De familie Hupkens was een oude Maastrichtse familie, waaruit in de 18e en 19e eeuw een vijftal notarissen zijn voortgekomen. Met Dionysius Emilius Hupkens stierf in 1881 deze familie uit. In hoeverre dit huwelijk geleid heeft tot een nieuwe arbeidsovereenkomst is niet duidelijk, in ieder geval wordt behalve de emolumenten van vrij wonen etc.

het salaris in 1855 gefixeerd op f 2.400,—. Het aanvangssalaris is derhalve in drie jaar tijds verdubbeld.

Uit dit huwelijk werden drie kinderen geboren. De oudste zoon Jan Willem Marinus vertrok naar Duitsland, waar hij genaturaliseerd werd en van wie de Duitse tak Van der Elst afstamt. De dochter Maria Gerardina Katharina van der Elst, in 1861 geboren, trouwde te Kerkrade op 4 februari 1888 met Jhr. M. H. W. A. O. von Pelser Berensberg.⁷ Dit huwelijk is slechts van korte duur geweest. Maria overleed op 23 maart 1889. Zij ligt begraven in de grafkelder op het kerkhof te Heerlen samen met haar ouders. De jongste zoon, 25 februari 1864 te Kerkrade geboren, werd voor jurist opgeleid. Bij Koninklijk Besluit van 17 juni 1888 kreeg hij vergunning de naam van de moeder bij de zijne te voegen, van hem stamt de Nederlandse tak Hupkens van der Elst. Hij promoveerde op 13 november 1888 te Leiden op een proefschrift over „De Nederlandsche Mijnwet”. In dit proefschrift wordt onder meer een volledige vertaling van de mijnwet 1810 gegeven.

De binding van de vader met de steenkolenmijnbouw in Zuid-Limburg komt in dit proefschrift, één der weinige in Nederland, die aan de mijnen en het mijnrecht gewijd zijn, tot uiting. De band met de familie van de jongste zoon, Mr Frans Adriaan Francois Cornelis Hupkens van der Elst, blijkt vrij sterk te zijn. Wanneer deze zich na zijn huwelijk te Meerssen met Jonkvr. Wilhelmina Emelie Constance Vrijthoff als advocaat te Maastricht vestigt, besluit E. van der Elst ook in die stad te gaan wonen en daarmee wordt ook de standplaats van de ingenieur der mijnen weer te Maastricht gevestigd. Zijn vrouw komt op 29 september 1891 in deze stad te overlijden. Na eerst in Maastricht te zijn begraven wordt zij later bijgezet in de familiegrafkelder op het kerkhof aan de Akerstraat te Heerlen.

Was de periode van het direktieurschap van de Domaniale mijn met succes bekroond, ook als hoofd van het staatstoezicht, als ingenieur der mijnen, heeft Van der Elst zijn stempel op de ontwikkeling van het mijnwezen in Zuid-Limburg gedrukt. Hij volgde hier de reeds eer-

⁷ Jhr. von Pelser Berensberg werd in 1886 als opvolger van J. Schümmer als compromis-candidaat benoemd tot directeur van de Domaniale mijn en de Spoorweg Maatschappij Aken-Maastricht. Hij vervulde deze functie tot 1906. In 1900 veranderde de situatie van de Aken-Maastrichtse spoorwegmaatschappij. De spoorlijn Hasselt-Maastricht-Aken werd toen overgenomen door België, Nederland en Pruisen. Vanaf die tijd is de Spoorweg Maatschappij alleen nog beheerder van de Domaniale mijn en van de verbindingstak naar Simpelveld.

der genoemde Ph. J. J. Bogaert op. Deze oud-kapitein der artillerie had goed werk verricht in Limburg, echter vooral op administratief terrein. De redaktie van een aantal concessie-akten getuigen van zijn administratieve bekwaamheid. Hij was echter een „Bergmann von der Feder und nicht vom Leder”.

Nu, dit laatste was E. van der Elst wel, zoals verder zal blijken. Door Bogaert werden de eerste Nederlandse concessie-aktes opgesteld, namelijk voor de concessie Willem in 1860 en de concessie Sophia in 1861. Toen als gevolg van de grote boorbedrijvigheid in Zuid-Limburg in de zeventiger jaren een groot aantal concessie-aanvragen werden gedaan, kon op de tekst van deze twee concessie-aktes worden voortgebouwd. Zo werd een nieuwe bepaling ingebouwd, die een waarborg moest scheppen, dat het concessieveld ook werkelijk ontsloten zou worden. Deze bepaling, een geldelijke garantie, zou in de tachtiger jaren verstreckende gevolgen hebben, toen een aantal concessies wegens niet nakoming van deze geldelijke verplichting vervallen werden verklaard. Bij Koninklijk Besluit van 24 juni 1876 wordt Egon van der Elst met ingang van 1 juli 1876 benoemd tot ingenieur der mijnen. Er bestond overigens al sinds 1866 een binding van Van der Elst met het Staatstoezicht. In dat jaar was namelijk de assistent van Bogaert, Meurs, overgeplaatst naar 's Hertogenbosch. De daardoor ontstane vakature werd niet vervuld. Op 7 juli 1866 werd Van der Elst aangewezen om de Ingenieur der mijnen in Limburg bij diens ontstentenis of afwezigheid te vervangen. Een enigszins vreemde situatie, omdat in de functie van ingenieur der mijnen Van der Elst toezicht moest houden op Van der Elst als directeur der Domaniale mijn ten aanzien van de naleving der veiligheidsvoorschriften. Wel valt op te merken, dat de ingenieur der mijnen te dien tijde tevens belast was met het Stoomwezen in Limburg, Noord-Brabant en Zeeland en deze werkkring wel wat meer omvatte dan het mijntoezicht. Een bezoldiging was aan deze functie niet verbonden. Wel mochten reis- en verblijfkosten in rekening gebracht worden. In een brief van 16 juni 1876 bericht hij over zijn aanstaande benoeming aan de hoofddirectie van de Aken-Maastrichtse Spoorweg Maatschappij:

„Alhoewel mijn benoeming in de plaats van Bogaert nog niet officieel bekend is, zo weet ik toch dat deze ter ondertekening bij de Koning ligt en dagelijks verwacht kan worden”. Deze brief heeft tevens tot doel om tot opvolger aan te bevelen Joseph Schümmer, directeur van de nabuurmijn Voccart, die nadien benoemd wordt. Zijn gedachten gaan

dus uit naar een niet-Nederlander en niet naar een Delftenaar.⁸

Na zijn ontslagaanvraag van 24 juli, waarin hij bericht tot „Commissaris des Konings voor de Domaniale Steenkoolmijnen” te zijn benoemd, dankt hij op 1 augustus de directie en sluit zijn brief met het gevoel „nog veel goeds te kunnen doen voor genoemde mijn, waaraan ik nog verknocht ben”.

V

INSPECTEUR DER MIJNEN

Bij het aanvaarden van zijn functie als ingenieur der mijnen was zijn eerste taak de door Bogaert reeds voorbereide concessie-aktes af te werken. Eind zeventiger jaren waren 13 nieuwe concessies verleend. Ondertussen was een zodanige crisis in de steenkoolindustrie ingetreden, dat in geen van deze concessies aanstalten gemaakt werd om ze te ontsluiten.

Een grote moeilijkheid bleef, dat behalve de concessies Willem en Sophia geen enkel mijnveld een spoorwegverbinding had. Diverse pogingen werden ondernomen om de zuid-oosthoek van Limburg aan te sluiten op de spoorlijn Maastricht-Roermond-Venlo en op de Duitse spoorlijnen bij Kohlscheid. Deze pogingen krijgen alle steun van Van der Elst. Een comité, dat zich in 1878 met een uitvoerige in het Frans gestelde memorie tot de regering wendt om een spoorwegverbinding Sittard-Heerlen-Kohlscheid te verwezenlijken, krijgt de bijzondere persoonlijke steun van Van der Elst. Ook latere initiatieven worden door hem gestimuleerd. Het zal echter tot in 1890 duren, vooraleer aan Henri Sarolea een spoorwegconcessie verleend werd voor de aanleg van de spoorlijn Sittard-Heerlen-Herzogenrath. Toen konden de spoorwegplannen vaste vorm krijgen.

Het belangrijkste initiatief van Van der Elst als ingenieur der mijnen vloeit voort uit zijn sociale bewogenheid namelijk de zorg voor een

⁸ Inmiddels waren in Delft meer Nederlandse mijningenieurs afgestudeerd, die echter alle hun werkkring in Nederlands-Indië vonden. Daaronder is ook een bekende Limburger, de Roermondenaar Jacobus Hubertus Menten, die in 1860 in Delft was afgestudeerd en bekend werd als mijnbouw pionier van Borneo. Hij verwierf er olie- en steenkoolconcessies, waar ook de met hem verwante familie Erens van Schaesberg nauw bij betrokken was.

beter toezicht op de veiligheid van de mijnarbeid. In de Mijnwet 1810 was onder titel V „De l'exercice de surveillances sur les mines par l'Administration" het toezicht op de mijn en mijnontginning vastgelegd. Hierbij was bepaald:

Art. 47, De ingenieurs der Mijnen zullen onder bevel van de Minister van Binnenlandse Zaken en van de prefecten politietoezicht houden voor het behoud der gebouwen en de veiligheid van de bodem.

Art. 48, Ze zullen de manier waarop de ontginning geschiedt nagaan, hetzij om de eigenaren op onvolkomenheden of verbeteringen, hetzij om de administratie op fouten, misbruiken of gevaren, die er zijn, opmerkzaam te maken.

Art. 49, Indien de exploitatie beperkt of opgeschort is, zodat de publieke veiligheid of de behoefte van de verbruikers er onder lijden, zullen de prefecten, na verhoor van de eigenaren, hiervan de Minister van Binnenlandse Zaken in kennis stellen opdat hierin wordt voorzien, zoals behoort.

Art. 50, Wanneer de exploitatie de publieke veiligheid, het behoud der putten, de degelijkheid van de werken, de veiligheid van de mijnwerkers of van de gebouwen op den bovengrond in gevaar brengt, zal er door de prefect in worden voorzien, zoals gebeurt ten aanzien van openbare wegen en overeenkomstig de wetten.

Deze artikelen vormden de basis voor het veiligheidstoezicht op de mijnen in de Franse tijd. En zij waren dit nog ten tijde, dat Van der Elst als ingenieur der mijnen met het toezicht werd belast. Zij waren nog wel nader uitgewerkt bij Keizerlijk decreet van 3 januari 1813 getiteld: „Decret impérial contenant des dispositions de police relatives à l'exploitation des mines". Volgens Ir. Martens heeft dit decreet geen praktische toepassing gekregen behalve de artikelen 3 en 4, die maatregelen inhielden voor gevallen, waarin de veiligheid werd bedreigd. Wel bevat deze instructie een verbod van arbeid in de mijnen voor kinderen beneden 10 jaar. Door M. Salmade, Docteur en médecine, behorend tot de medische staf van de Minister van Binnenlandse Zaken, werd in 1813 nog toegevoegd een „Instruction sur le caractère des accidents auxquels les ouvriers mineurs sont exposés, et sur la nature des secours qui doivent leur être administrés lorsque ces accidents ont lieu". Deze instructies waren weinig concreet en waren naar het oordeel van Van der Elst te weinig afgestemd op de bescherming van het personeel en te veel op het behoud van de gebouwen en de inrichting van de mijn

(art. 47). Hij vraagt hierover dan ook nader uitleg aan de Minister van Binnenlandse Zaken, Heemskerk, ten einde een juiste gedragslijn vast te stellen. De achtergrond is duidelijk; hij wil de mens meer op de voorgrond stellen. Zijn ervaringen als directeur hebben hem geleerd dat duidelijker voorschriften nodig zijn.

De Minister antwoordt hem bij brief van 4 oktober 1876 en stelt: „Natuurlijk is hier een regel gesteld en staat de veiligheid der personen die de gebouwen bewonen op de voorgrond; deze mag nimmer in de weegschaal worden gesteld”.

Door deze brief voelt hij zich voldoende geruggesteund om een: „Reglement betreffende de ontginning van steenkolen mijnen” te ontwerpen. In zeer korte tijd diende Van der Elst een ontwerp-mijnreglement in bij de Minister van Binnenlandse Zaken. Op 27 april 1877 werd het als ontwerp Koninklijk Besluit aan de Koning toegezonden en na advies van de Raad van State werd het bij Koninklijk Besluit op 28 juni 1877 van kracht. Ofschoon nog vrij summier van omvang in vergelijking met het tegenwoordig vigerend mijnreglement bevatte het in tegenstelling tot de instructie van 3 januari 1813 een aantal concrete veiligheidsvoorschriften. Het reglement bevat 35 artikelen. De eerste 6 artikelen zijn van meer algemene aard en handelen o.m. over de inrichting en contrôle van de schachten en het schachtvervoer, over de beveiliging bij de kolenontginning in vlakke en steile lagen (meer dan 50°), en over een veiligheidspijler onder het dekterrein (30 m. dik), over de verplichting tot het inrichten van een ladderschacht. Ventilatie en verlichting krijgen in de twee volgende hoofdstukken nogal ruime aandacht. Een mijngasexplosie op de Domaniale mijn in 1852 met vier doden heeft hier duidelijk zijn stempel op gedrukt, evenals zijn ervaringen in Engeland. Zo worden veiligheidslampen bindend voorgeschreven op plaatsen, waar „Koolwaterstofgassen” aanwezig zijn. Wanneer de veiligheidslamp mijngas aantoonbaar moet de werkplaats ontrend worden. Het roken in de mijn wordt verboden. Voorschriften worden gegeven over inrichting en uitvoering van de mijnkaarten. Tenslotte zijn nog voorschriften opgenomen over de verzorging en behandeling van gewonden. Een behandelend geneesheer voor rekening van de concessionaris moet worden aangewezen en 2 tot 4 personen moeten „volkomen vertrouwd zijn met de eerste noodwendige behandeling van verwonden”. Ofschoon nogal onvolledig werd dit reglement eerst bij Koninklijk Besluit van 22 september 1906 vervangen en heeft dus 29 jaar dienst gedaan. De eerste tien jaar van de ambtsperiode als ingenieur der mijnen waren niet bijzonder inspannend, in deze zin

dat wel concessies verleend waren, maar als gevolg van een algemene crisis in de steenkoolmijnbouw vooral in Pruisen waren er geen mijnbouwkundige activiteiten. Wel valt hier te signaleren, dat het lid van de Nederlandse directie van de Spoorweg Maatschappij Aken-Maastricht, Mr Seydlitz⁹, zijn steun inroept om te voorkomen, dat de Domaniale mijn onder een Duitse directie komt. Wat is het geval? Om sterk te staan tegenover de concurrentie was in het Wormgebied een van de diverse mijnconcentraties doorgevoerd. Geleidelijk waren alle mijnen ondergebracht in één maatschappij „Die Vereinigungsgesellschaft für Steinkohlenbergbau im Wurmrevier”. Ook de „Pannesheider Bergwerks Verein”, die op Nederlands gebied de mijn „NeuPrick” exploiteerde, maakte hiervan deel uit. De enige mijn, die hierin niet was opgenomen, was de Domaniale mijn. De voorzitter van de verenigde directies van de Aken-Maastrichtse Spoorweg Maatschappij Sommer, tevens uiteindelijk beheerder van de Domaniale mijn, had in deze directie er voor gepleit ook de Domaniale mijn in de Vereinigungsgesellschaft onder te brengen, toen het direktiechap op de Domaniale mijn vakant kwam. Met de grote meerderheid van de Duitse aandeelhouders vormde dit een reëel gevaar. Alleen met verzet van de Nederlandse regering kon dit streven verhinderd worden. Seydlitz speelde hierin samen met Van der Elst zoals o.m. blijkt uit een uitvoerige brief van Seydlitz aan Van der Elst van 5 augustus 1886. Door het samenspel van Van der Elst en Seydlitz werd het plan Sommer, geïnspireerd door de algemeen directeur van de Vereinigungs Gesellschaft Hilt, getorpedeerd en bleef de Domaniale mijn zelfstandig. (zie voetnoot 7).

Pas aan het einde van de tachtiger jaren kwam aan de crisis in de steenkoolmijnbouw een einde. In verband hiermede werden in Heerlen belangrijke initiatieven genomen en zou deze plaats weldra de oude mijnstad Kerkrade gaan overvleugelen. Een zeer belangrijke rol daarbij speelde Henri Sarolea, die uit Indië komend zich in 1887 metterwoon in Heerlen had gevestigd. Hij en de gebroeders Fr. en C. Honigmann gaven in 1893 het startsein voor de ontwikkeling van de moderne Limburgse mijnindustrie door de aanleg van de schachten van de mijn Oranje Nassau I.

⁹ Mr. H. F. Seydlitz, bekend Maastrichts advocaat, was van de aanvang af lid van de Nederlandse directie van de Spoorweg Maatschappij, waarin hij op de bres stond voor de Nederlandse belangen tegenover de overwegend Pruisische invloed. Seydlitz was politiek werkzaam als lid van Provinciale Staten en Gedeputeerde Staten van Limburg.

Sarolea stelde zich als eerste doel de ontsluiting door een spoorwegverbinding van Zuidoost-Limburg. Na diverse andere plannen viel tenslotte de keuze op een verbinding van Sittard over Heerlen naar Herzogenrath. Dit initiatief luidt een nieuwe periode in in Zuid-Limburg. Sarolea interesseert zich ook voor de mijnconcessies. In 1887 wordt de concessie Crescendo wegens het niet nakomen van de financiële verplichtingen vervallen verklaard. In 1889 vraagt Sarolea om voor dit mijnveld, zij het zonder succes, een concessie te krijgen. Als tussen 1891 en 1892 alle concessies uit de zeventiger jaren behalve Laura, Vereniging en Carl ook vervallen worden verklaard, dient Sarolea na enige exploratieboringen een nieuwe concessie-aanvraag in onder de naam Oranje Nassau.

Deze concessie werd in 1893 aan H. Sarolea verleend. De redactie van de nieuwe concessie kende echter stringente bepalingen ten aanzien van de financiële waarborgen. Hierdoor wilde men bereiken, dat nu ook daadwerkelijk tot ontsluiting zou worden overgegaan. Aan de voorbereiding van de tekst had Van der Elst een groot aandeel. Op deze concessieverlening had Minister Ir E. Lelie zijn stempel gedrukt.

Met H. Sarolea, Ir Cluysenaar en de gebroeders F. en C. Honigmann was de zaak echter in bekwame handen. Nog in 1893 werd met de aanleg van de schachten I en II van de mijn Oranje Nassau I te Heerlen een begin gemaakt. Nieuwe problemen van bewaking en toezicht werden hiermede op de schouders van de ingenieur der mijnen gelegd. Dit klemde te meer, waar F. Honigmann een nieuwe methode voor de schachtaanleg toepaste, de „schachtboormethode Honigmann” die hier voor het eerst werd toegepast.

Inmiddels was Van der Elst in 1894 naar Heerlen verhuisd, toen zijn zoon daar benoemd was tot griffier van het kantongerecht. Met het gezin van zijn zoon vestigde hij zich op de Schram te Heerlen. Zijn werk verrichtte hij niet langer meer aan huis, maar het staatstoezicht werd aan de Klompstraat gevestigd. De nieuwe mijnbouwactiviteiten eisten een uitbreiding der werkzaamheden van het Staastoezicht, welke echter voor Van der Elst te zwaar werden, vooral ook omdat de ingenieur der mijnen niet alleen belast was met het toezicht op de mijnen, maar ook met de controle op het stoomwezen en de mergelgroeven in Limburg. Deze groeven kenden in de 19e eeuw een grotere bedrijvigheid dan thans het geval is. Als bouw materiaal vonden de mergelblokken een ruime toepassing. Het staatstoezicht had opdracht deze groeven in kaart te brengen. Hieraan was zoveel werk verbonden, dat in de negentiger jaren dit werk nog maar zeer ten dele zijn beslag had gekre-

gen. Van der Elst, wiens leeftijd naar de zeventig liep, kon dit zelf niet meer aan.

Op 1 augustus 1892 werd de Delftse mijn ingenieur J. A. Hoore benoemd tot ingenieur 1ste klasse bij het toezicht op de kolenmijnen in Limburg. Ir J. A. Hoore had een twintigjarige succesvolle carrière als mijn ingenieur in Nederlands-Indië achter de rug en had om gezondheidsredenen ontslag gevraagd. De opzet was dat hij na een inwerkperiode Van der Elst als ingenieur der mijnen zou opvolgen. Terwijl hij in Limburg werkzaam was, volgde hij een cursus aan het met de universiteit van Luik verbonden instituut Montefiore in de elektrotechniek. Na het bezoek van een cursus overleed hij plotseling aan een hartaanval te Luik op 11 juni 1893. Daar Van der Elst dringend om hulp verlegen was, trok hij voor eigen rekening een jong Nederlands mijn ingenieur aan, die hij kort tevoren ontmoet had, Dipl. Ing. C. Blankevoort. Deze was opgeleid in Freiberg in Saksen en was op dat tijdstip als praktisant werkzaam in de steenkoolmijnen van Kohlscheid. De opzet van Van der Elst was, dat Blankevoort hem het opnamewerk van de mergelgroeven uit handen zou nemen. Dit vormde de opstap voor Blankevoort.

De toename van de mijnbouwkundige activiteiten maakte het noodzakelijk een permanente plaatsvervanger te benoemen bij het staats-toezicht ter vervanging van de overleden Ir Hoore. Bij Koninklijk Besluit van 31 maart 1894 werd een voorziening getroffen. Ir E. van der Elst werd tot ingenieur der mijnen aangewezen tegen een salaris van f 2.500,— per jaar. Dipl. Ing. C. Blankevoort tot adjunct-ingenieur der mijnen op een salaris van f 1.000,— per jaar. De ingenieur der mijnen bleef Koninklijk commissaris der Domaniale mijn, waaraan een vaste extra vergoeding verbonden was van f 1.000,—.

Zijn jarenlange bemoeienissen met het mijnwezen brachten hem ertoe, waarschijnlijk bijgestaan door zijn zoon, om een nieuwe mijnwet te ontwerpen ter vervanging van de mijnwet van 1810. In zijn rede in de Tweede Kamer in december 1897 zinspeelt de Limburgse afgevaardigde Dr Nolens op dit ontwerp als hij zegt: „En in een ontwerp mijnwet, dat in het begin van dit jaar is opgemaakt en den minister wel bekend zal zijn, handelen de artikelen 36-44 over gedwongen afstand of vervallen verklaring van concessies”. Dit ontwerp mijnwet, zoals diverse latere ontwerpen, heeft het ook niet verder gebracht dan de la, waarin het werd opgeborgen. Wel blijkt hieruit, dat er een nauw contact bestaan moet hebben tussen de Rolducse leraar en jong parlementslid Dr Nolens en E. van der Elst over de mijnproblematiek in Zuid-Limburg.

Op 30 april 1897 overleed na een kortstondige ziekte Van der Elst ten huize van zijn zoon aan de Schram te Heerlen. Ingenieur C. Blankevoort volgde hem hetzelfde jaar op als ingenieur der mijnen. Samen met zijn vrouw Maria Susanna Hupkens en zijn dochter Maria ligt Van der Elst begraven in de familiegrafkelder op het kerkhof aan de Akerstraat te Heerlen.

VI

SLOT

Egon van der Elst mag met recht de titel toegekend worden van mijnbouwkundig en sociaal pionier. Gedurende 45 jaar had hij een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van het mijnwezen in Limburg. De waardering voor zijn persoon en zijn werk bleek duidelijk uit de grote belangstelling bij zijn begrafenis te Heerlen op 3 mei 1897. Behalve de kerkelijke en wereldlijke autoriteiten, de schutterij St. Sebastianus, de zangvereniging St. Pancratius, de fanfare St. Cecilia, was de gehele bezetting van de Domaniale mijn aanwezig.

In de Limburger Koerier van 1 mei 1897 werd hij als volgt herdacht: „Na korte ongesteldheid overleed hier hedenmorgen op 71-jarigen leeftijd de heer Ego Van der Elst, ingenieur der mijnen en commissaris der Koningin voor de Domaniale Mijnen. De dood stelde hiermede een einde aan een werkzaam, een nuttig en zeer vruchtbaar leven. In velerlei betrekking was de heer Van der Elst op verdienstelijke wijze werkzaam. Lange jaren was hij tegelijk ingenieur der mijnen en directeur der Domaniale Steenkolenmijnen te Kerkrade. In beide gewichtige betrekkingen vatte hij zijne taak hoog op en vervulde ze met energie en volharding.

Dat de Kerkrader mijn een modelmijn is, niet alleen wat de technische inrichting betreft, maar ook wat den socialen toestand der talrijke mijnwerkersbevolking aangaat, — ze dankt het in de eerste en voornaamste plaats aan den Overledene. Hij toch legde de hechte grondslagen, waarop later met zoo uitnemend succes werd voortgebouwd.

Kerkrade weet, wat de heer Van der Elst daar gewrocht heeft en tot stand gebracht. En dat ook de mijnwerkersbevolking niet vergeten is, wat zij haar ouden vriend te danken heeft, dat getuige zij

nog kort geleden op eclatante wijze, toen de heer Van der Elst tot ridder van den Nederlandschen Leeuw werd benoemd.

Ook als ingenieur der mijnen en commissaris der Koningin voor de Domaniale Mijnen bewees hij den lande groote diensten. Zijn degelijk bewerkte rapporten getuigden steeds van nauwgezet onderzoek en grondige studie. Vooral in de jongste tijden, de tijden der veelvuldige boringen en der haast even veelvuldige concessieaanvragen, vergde zijn betrekking van ingenieur der mijnen en adviseur der Regeering veel van hem.

Voor weinige maanden legde hij nog de laatste hand aan het ontwerp der nieuwe Mijnwet, door den Minister van Waterstaat onlangs in de Kamer in het uitzicht gesteld. En haast elke week had hij opnemingen te doen van den stand der in gang zijnde boringen en van de verkregen uitkomsten.

Nog Dinsdag jl. begaf hij zich te dezen einde naar Schinnen.

Zoo heeft de dood hem werkende verrast. Geen rust heeft hij gekend. Doch, te werken was des grijsaards lust en leven. Wij kunnen ons den waardigen man haast niet anders voorstellen dan werkend in zijn studeervertrek of . . . af en toe ter ontspanning wandelend met zijn kleinkinderen.

Want goed, liefhebbend familievader was hij tevens, en dat bleef hij ondanks al de beslommingen van zijn bezig leven.

Ook een goed burger was hij. Voor den kleine als voor den groote toegankelijk, stond hij gaarne zijn medeburgers met raad en daad ten dienste. Hij genoot dan ook ieders hoogachting en sympathie. Inzonderheid voor zijn geloofsgenooten, voor de kleine Hervormde Gemeente, zal zijn heengaan een groot verlies zijn.

Neen, het is niet te veel gezegd, wanneer wij getuigen, dat de heer Ego Van der Elst was een eminent man, een man van hoge verdiensten.

Die verdiensten werden dan ook erkend door Koning en regeering. Achtereenvolgens werd hij benoemd tot ridder van de Eiken Kroon en tot ridder van den Nederlandschen Leeuw.

Doch deze hooge eerbewijzen en andere onderscheidingen lieten hem den eenvoudige man, die hij was. En als zoodanig zullen wij zijn aandenken bewaren.

Moge hij rusten in vrede.”

Op 1 mei 1897 deden Mr Frans Hupkens van der Elst, zijn zoon, en Gerard Smeets, notaris, zijn neef, aangifte dat op 30 april 1897 was over-

leden Egon van der Elst, ingenieur der mijnen. Sinds 17 november 1890 woonde hij te Heerlen op de Schram ten huize van zijn zoon. Na een kortstondige ziekte eindigde op die dag de levensloop van een man, die gedurende 45 jaren een belangrijke rol had gespeeld in de ontwikkeling van het mijnwezen in Limburg, en die met recht de naam van pionier mag dragen.

GERAADPLEEGDE BRONNEN

Archivalia

Rijksarchief in Limburg, Archief Domaniale Mijn
Archief Staatstoezicht, Heerlen
Archief Technische Hogeschool, Delft
Familie-archief Hupkens van der Elst, collectie aantekeningen E. van der Elst
Gemeente-archief Heerlen, afd. bevolking
Gemeente-archief Kerkrade, afd. bevolking
Gemeente-archief Maastricht, afd. bevolking
Schriftelijke gegevens, verstrekt door Ir. W. A. A. Hupkens van der Elst te Amersfoort

Literatuur

E. van der Elst, Afdammingen, uitgevoerd in de Domaniale Steenkolenmijnen in Kerkrade, in Notulen Koninklijk Instituut v. Ingenieurs, 1862-63, p. 156.
E. van der Elst, De steenkolenmijnen in Limburg, in Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid, 41e deel (1878), p. 33.
E. van der Elst, (Fonds ter ondersteuning van de arbeiders, in dienst bij de Domaniale Steenkolenmijnen), in De Economist, jrg. 1860, p. 162-163.
A. F. C. Hupkens van der Elst, De Nederlandse Mijnwet, dissertatie Leiden, 1888.
E. van der Elst, Art. in Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek, deel VII, Leiden 1927, 404.
J. A. Hoore, Art. in Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek, deel VI, Leiden 1924, 806.
Gedenkschrift van de Koninklijke Akademie en van de Polytechnische School, 1842-1905, samengesteld ter gelegenheid van de oprichting der Technische Hogeschool, Delft, J. Waltman Jr., 1906.
P. Tesch, Gedenkboek, Verhandelingen Geologisch Mijnbouwkundig Genootschap, Geologische serie, deel XIV, 1944-1945.
W. van der Geyn, Staring's medewerkers uit Limburg, Geologische serie, deel XIV, 1944-1945.
W. Martens, Van 1810 - Administration des mines - tot 1960 - Staatstoezicht op de mijnen. Bijlage bij het verslag van de Inspecteur Generaal der Mijnen over het jaar 1959.

EEN MIDDEN-LIMBURGS PACTCONTRACT UIT 1695

De geschiedenis van de landbouw in Limburg geniet de laatste jaren een grote belangstelling, getuige de studies welke op dit terrein werden gepubliceerd in de reeks „Maaslandse Monografieën” en in de Jaarboeken van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.¹ Een belangrijke bron voor onze kennis van de landbouw in het verleden zijn pachtcontracten uit vroeger tijd. Oude pachtcontracten geven vaak waardevolle inlichtingen over de aard van de agrarische bedrijfsvoering in de tijd van hun ontstaan. Maar dit is niet de enige reden, waarom oude pachtcontracten voor de agrarische geschiedenis van betekenis zijn. In de loop van de eeuwen hebben zich namelijk vaker verschuivingen voorgedaan in de pachtverhoudingen en zulke verschuivingen wijzen op veranderingen in het economisch en maatschappelijk leven, want zoals alle rechtsverhoudingen weerspiegelen pachtcontracten maatschappelijke verhoudingen. Pachtcontracten die veranderingen in de pachtverhoudingen markeren, zijn dus niet alleen bron van informatie over de agrarische bedrijfsvoering, maar lichten ons bovendien in over ontwikkelings-tendensen in de agrarische economie en in agrarische samenlevingen.

Het pachtcontract waar we ons hier mee bezig houden is van betekenis voor onze kennis van de ontwikkeling van de pachtvorm en om deze reden alleen al verdient het onze aandacht. Daarom publiceren

¹ J. F. R. Philips, J. C. G. M. Jansen en Th. A. J. G. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg*, Assen, 1965. J. F. R. Philips, *De landbouwstructuur van Zuid-Limburg in de eerste helft van de 19de eeuw, mede in vergelijking met de aangrenzende Duitse en Belgische lössgebieden*, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg (SSEGL)*, 1967, pag. 1-25. J. C. G. M. Jansen, *Landbouw rond Maastricht 1610-1865*, *SSEGL*, 1968, pag. 1-99. H. O. J. H. Bauduin en J. C. G. M. Jansen, *Aspecten van de Limburgse landbouwgeschiedenis*, *SSEGL*, 1969, pag. 1-102.

we de tekst ervan² en maken daar wat kanttekeningen bij. Bovendien hopen we aan de hand van dit voorbeeld te kunnen laten zien, dat oude pachtcontracten voor onze kennis van de landbouw in het verleden van grote betekenis zijn. Er zijn immers wellicht instellingen en particulieren, die oude pachtcontracten in bezit hebben. Het lijkt ons de moeite waard ervoor te pleiten, dat dergelijke stukken in origineel of minstens in copie in openbare verzamelingen worden ondergebracht, omdat alleen op deze wijze hun behoud veilig gesteld en hun gebruik voor wetenschappelijk onderzoek mogelijk wordt.

Het pachtcontract uit 1695 dat ons hier bezig houdt, kan in het licht van het bovenstaande beschouwd worden als het meest interessante van een groot aantal pachtcontracten van boerenhoeven en landerijen, die aan het licht kwamen bij een onderzoek – enkele jaren geleden – naar de sociaal-economische structuur van het Land van Montfort in de 17de en 18de eeuw.³ Onderwerp van dit contract is de hoeve Breewegshof te Linne, een van de bezittingen die deel uitmaakten van de Gelderse Heerlijkheid Montfort.⁴

De Heerlijkheid Montfort, gelegen op de oostelijke Maasoever ten zuiden van Roermond, is ontstaan rond de burcht, welke in het midden van de 13de eeuw tussen de moerassen en bossen aan de zuidelijke grens van Gelre werd gebouwd. Hendrik van Gelre, die de eerste Heer van Montfort was, schonk zijn kasteel met alle bijbehorende bezittingen aan zijn neef, graaf Reinald van Gelre. Afgezien van verschillende perioden, waarin de Heerlijkheid Montfort door de hertogen van Gelre in pandschap werd gegeven, bleef deze heerlijkheid een Gelders bezit tot de Vrede van Munster. Krachtens een bij deze Vrede gesloten overeenkomst werd de Heerlijkheid Montfort als leen van de Spaanse koning overgedragen aan de Prins van Oranje. Koning Frederik I van

² Drs M. K. J. Smeets, Rijksarchivaris in Limburg, heeft de transcriptie van de tekst van het contract gecollationeerd, waarvoor we hem zeer erkentelijk zijn. De nummering van de artikelen is van ons; we lieten ons hierbij leiden door de aanhef: „in den eersten”, waarvan we artikel 1 maakten, hoewel in artikel 16 hiernaar verwezen wordt met de woorden: „articulo secundo”. Bij de opsomming van de vee-stapel in artikel 7 is het aantal schapen niet ingevuld. Ook de totale oppervlakte van de bij Breewegshof gevoegde landerijen is in artikel 15 van het contract niet ingevuld.

³ E. Roebroek, Het land van Montfort. Een agrarische samenleving in een grensgebied, 1647-1820, Assen, 1967.

⁴ Voor de ligging van Breewegshof zie blad 46 van de Tranchot-kaart van het gebied tussen Maas en Rijn, waar de hoeve wordt aangeduid met de naam: Bredwegh; voor een kaartje van Breewegshof zelf uit 1743 zie Roebroek, Montfort t.a.p. pag.

Pruisen eigende zich Montfort in 1702 toe als deel van de erfenis van de Stadhouder-Koning, waarop hij aanspraak maakte. De Heerlijkheid Montfort bleef in handen van de Pruisische koningen tot 1769, toen Frederik de Grote deze heerlijkheid aan de Prins van Oranje verkocht. Prins Willem V was tot de Franse tijd Heer van Montfort.

De hoeve Breewegshof maakte reeds in 1461 deel uit van de bezittingen der Heerlijkheid Montfort. In dat jaar namelijk gaf hertog Arnold van Gelre de hoeve Breewegshof in erfpacht aan Segher van Brüngen. De erfpachter was tevens leenman van de hertog. De akten noemen Breewegshof een „leen aan het Huys Montfort leenroerig ten Geldersen rechten”.⁵ Het zou te ver voeren hier nader in te gaan op de betekenis van deze uitdrukking.⁶ Het leen Breewegshof wordt herhaaldelijk vermeld in de leenaktenboeken van het Gelders Overkwartier uit de 15de en 16de eeuw.⁷ In 1614 werd het leen Breewegshof met goedvinden van het Leenhof voor het Gelderse Overkwartier te Roermond in twee helften verdeeld en beide helften werden toen tot afzonderlijke lenen gemaakt. Een van de leenmannen die met een helft van Breewegshof beleend was, heeft zijn deel in twee parten van respectievelijk 2/3 en 1/3 verkocht.⁸

De erfpacht die in 1461 werd vastgesteld bedroeg: 4 malder tarwe, 14 malder rogge, 18 malder haver en 5 overlandse keurvorstelijke rijnsse guldens, jaarlijks op St. Andriesdag, 30 november, ten kastele Montfort te voldoen.⁹ Wanneer de erfpacht niet in zijn geheel op de vastgestelde tijd betaald werd, zou Breewegshof weer ter vrije beschikking van de Heer komen, aldus had hertog Arnold uitdrukkelijk geconditioneerd. In het laatste kwart van de 17de eeuw werd de toepassing van deze clause aanleiding tot ingrijpende wijzigingen in de positie van Breewegshof.

Gedurende ruim twee eeuwen heeft de Heer van Montfort de in 1461 vastgestelde erfpachtbetaling voor Breewegshof ontvangen, ondanks

⁵ Deze formule komt o.a. in alle hier genoemde rekeningen van Montfortse rentmeesters voor, zoals de rekening over 1654, ARA. Nass. Dom. 5145, fol. 48.

⁶ Zie hiervoor E. Roebroek, *De lenen van het Huys Montfort*, Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg, T. CVII-CVIII, 1971-1972, pag. 211-232.

⁷ J. J. S. Baron Sloet en J. S. van Veen, *Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en Graafschap Zutphen*, 9de stuk, Arnhem, 1904, pag. 76.

⁸ RAL. Aanw. 1948, V.R.O.A. 1893, 1 A, 1 p.

⁹ Het Roermondse malder is een inhoudsmaat, metende 167,7 liter; in 1654 boekte de rentmeester de overlandse keurvorstelijke rijnsse guldens voor 3 gulden brabantse elk, ARA. Nass. Dom. 5145, fol. 48.

het feit dat het oorspronkelijke areaal grond van deze hoeve, (ter grootte van 116 morgens¹⁰) in de loop van de tijd was verdeeld in meerdere delen, dan waarvan de akte uit 1614 melding maakt. De rekening van de rentmeester van Montfort over 1684 vermeldt, dat van 6 percelen van Breewegshof, met een gezamenlijke grootte van 23 morgens, geen pacht meer werd ontvangen. In het hoofdstuk „niet ontvangen posten” boekte de rentmeester toen ruim een zesde deel van de erfpacht van Breewegshof. De pachters van de percelen in kwestie waren overleden en tengevolge van de „bedorvene en quaede tijden” was het onmogelijk gebleken nieuwe pachters voor deze percelen te vinden, met het gevolg dat deze percelen al meerdere jaren „dries en vogelwey hebben blijven liggen voor de swaere lasten van de Spaanse en Franse contributien”.¹¹ In de oorlog tussen de Republiek en Munster werd o.a. het Gelders Overkwartier bezet door een Frans leger, dat de Republiek te hulp kwam. Lodewijk XIV legde op 18 oktober 1667 de steden en dorpen van het Overkwartier een schatting van 230.000 ponden op. En toen enkele jaren later de Republiek in oorlog was met Frankrijk, werd het Overkwartier door de vijand bezet, terwijl de Spaanse troepen, die de Republiek te hulp kwamen, het platteland brandschatten. In deze barre tijden was een deel van de landerijen van Breewegshof tot „Wüstung” geworden. In 1686 liet de erfpachter van de hofstede met de daarbij behorende landerijen deze „voor de schat” liggen. De lasten die op het pachtgoed drukten waren zo groot in verhouding tot de baten, dat de pachter het goed prijsgaf. De schattheffer van Linne ging nu Breewegshof verpachten ten bate van de door hem te innen schattheffing.

De erfpacht van Breewegshof werd in 1691 formeel opgezegd voor het Hof te Roermond. De Heer van Montfort, Stadhouder-Koning Willem III, kon echter niet vrij over dit bezit beschikken, omdat er wegens achterstallige belastingen beslag op was gelegd. De financiële en juridische schikkingen, welke noodzakelijk waren opdat de Heer van Montfort de vrije beschikking over Breewegshof zou verkrijgen, vonden hun bekroning op 6 juli 1693, toen het leenhof van het Gelders Overkwartier te Roermond in naam van de Spaanse Koning als Her-

¹⁰ ARA. Nass. Dom. 5184, fol. 78. 1 morgen = 1/3 bunder; te Linne werd het Gelders bunder van 450 kleine roeden gebruikt = 0,955 ha.

¹¹ ARA. Nass. Dom. 5176, fol. 265 vso; het woord dries is eigenlijk synoniem met „vogelweide”, een langdurig rustende akker, cf. Th. L. M. Thurlings en A. A. P. van Drunen, Sociaal-economische geschiedenis, Limburgs Verleden, deel I, Maas-tricht, 1960, pag. 226.

tog van Gelre de Prins van Oranje als Heer van Montfort met de beide geabandonneerde lenen Breewegshof beleende.¹² Telkens wanneer een nieuwe Heer van Montfort optrad, moest deze niet alleen met de Heerlijkheid Montfort, maar ook afzonderlijk met de beide lenen Breewegshof worden beleend. Voor het laatst had deze belening plaats, toen Prins Willem V de Heerlijkheid Montfort met alle daarbij behorende bezittingen van Koning Frederik de Grote van Pruisen had gekocht. Op 6 juni 1769 legden de gecommiteerden van de Domeinraad namens de Prins van Oranje ten overstaan van president en leenmannen van het Hof voor het Gelders Overkwartier te Venlo „de eed van hulde en manschap” af.¹³ Overigens hebben we de indruk, dat de leenrechtelijke verhouding van Breewegshof in de periode welke ons hier bezig houdt, uitsluitend een soort fiscale betekenis had door de leenrechten die door elke nieuwe leenman bij de verheffing van het leen moesten worden betaald.

De beslaglegging op Breewegshof door de schatthouder van Linne was de gelegenheid waarbij een andere pachtvorm werd ingevoerd, namelijk tijdpacht. Bij erfpacht is van een pachttermijn geen sprake: de duur van erfpacht is zelfs niet aan het leven van de pachter verbonden. Tijdpacht wordt door een duidelijk omschreven pachttermijn gekenmerkt. Oude tijdpachtcontracten hebben vaak een looptijd van 3, 6 of 12 jaar. De factor 3 in de pachttermijn heeft te maken met het veel voorkomende drieslagstelsel, een stelsel in de akkerbouw waarbij telkens afwisselend $\frac{1}{3}$ van het bouwland met wintergraan en $\frac{1}{3}$ met zomergraan werd bezaaid, terwijl $\frac{1}{3}$ braak bleef liggen. Pas na telkens drie jaar was het voor de pachter mogelijk de landerijen terug te geven in de staat waarin hij ze gekregen had. De schatthouder van Linne verpachtte Breewegshof in 1686 aan Reyner Neven en Margriet Janssen voor een periode van 12 jaar. Het bij deze verpachting gevolgde pachtstelsel was dat van de halfpacht: verpachter en pachter kregen ieder de helft van de opbrengst van de akkerbouwgewassen, terwijl het dorsloon van de granen door ieder half betaald werd. De veestapel behoorde in eigendom aan beide toe en ieder kreeg dan ook de helft van de opbrengst van het vee.

Halfpacht of halfwinning is een veel voorkomende vorm van deel-pacht, waarbij een bepaald percentage van de opbrengst als pacht werd

¹² ARA. Nass. Dom. Inv. III, fol. 980, no. 20.

¹³ ARA. Nass. Dom. 5126, fol. 580; cf. E. Roebroek, Reizen in de 18de eeuw. Enkele kanttekeningen bij een reiskostendeclaratie voor twee reizen van Den Haag naar Montfort in 1769, De Maasgouw, 88, 1969, pag. 105-122.

betaald. In het systeem van deelpacht dragen verpachter en pachter gezamenlijk de kosten van de bedrijfsvoering en het risico. Naast deelpacht kennen we als vorm van tijdspacht ook de vaste pacht. De kosten en het risico zijn geheel voor de pachter en de verpachter is van een vast inkomen uit zijn bezit verzekerd. Overal waar men tijdspacht begon toe te passen, heeft deelpacht bestaan. In sommige streken is deze al gauw in onbruik geraakt.¹⁴ In Zuid-Limburg kwamen traditioneel twee vormen van halfwinning voor: de „hoevenarij”, waarbij de verdeling van de vruchten tussen verpachter en pachter alleen van toepassing was op tarwe, gerst, boekweit, haver en bonen, terwijl de pachter in geld betaalde voor het akkerland dat met andere gewassen beteeld werd en het systeem, waarbij alle akkerbouwproducten alsook vee en zuivelprodukten gedeeld werden.¹⁵ Blijkens de rekeningen van de rentmeesters van Montfort werden de hoeven van deze Heerlijkheid in halfwinning verpacht, waarbij alle akkergewassen en de opbrengst van vee en zuivelprodukten gedeeld werden.¹⁶

Zodra de Domeinraad van de Prins van Oranje het beheer ging voeren over de hoeve Breewegshof, bleef het in 1686 gesloten pachtcontract van kracht. Van kracht bleef ook de scheiding tussen de hoeve en een aantal percelen grond, die oorspronkelijk deel hadden uitgemaakt van Breewegshof. Deze landerijen werden bij voortduring afzonderlijk verpacht, „vermits d’erven te seer menichvuldigh waeren om bij den hoff alle te worden gecultiveert”.¹⁷ De twaalfjarige pachttermijn die in 1686 was ingegaan werd echter niet volgemaakt. In 1695 werd een nieuw pachtcontract gesloten met dezelfde pachters van 1686. En het is dat contract uit 1695 waarnaar hier onze bijzondere aandacht uitgaat.

Het contract van 1695 is van bijzondere betekenis, omdat het de overgang van halfpacht naar vaste pacht markeert, tenminste wat de akkerbouw betreft. Aangaande vee en zuivelprodukten bleef het systeem van deelpacht bestaan. Deze merkwaardige mengvorm komt vanaf omstreeks 1700 bij alle hoeven van de Heerlijkheid Montfort voor en wordt in zijn grondtrekken geheel de 18de eeuw gehandhaafd. Zelfs de

¹⁴ H. P. H. Jansen, *Landbouwpacht in Brabant in de veertiende en vijftiende eeuw*, Amsterdam, 1955, pag. 3 en vlg.

¹⁵ Philips e.a. *Geschiedenis van de landbouw in Limburg*, t.a.p. pag. 18; J. C. G. M. Jansen, *Landbouw rond Maastricht*, t.a.p. pag. 21-22.

¹⁶ Roebroeck, Montfort, t.a.p. pag. 355.

¹⁷ ARA. Nass. Dom. 5196, fol. 47 vso; dat we Breewegshof na deze transactie „eigendom” van de Heer van Montfort noemen, gebeurt in dezelfde zin waarin het contract spreekt van de „nieu geacquireerden bauwhoff”; een erfpachtsgoed kon nauwelijks als eigendom van de verpachter beschouwd worden.

ingrijpende veranderingen, die het gevolg waren van de inlijving van het Land van Montfort bij Frankrijk, hebben de wezenlijke trekken van het pachtsysteem, dat omstreeks 1700 ingevoerd werd, niet gewijzigd. Het contract, dat in 1695 bij de verpachting van Breewegshof werd gesloten, kan dus als representatief beschouwd worden voor de Montfortse pachtcontracten gedurende een periode van ongeveer 125 jaar.

De vraag, waarom Breewegshof na de abandonnering van 1686 niet opnieuw in erfpacht is uitgegeven, kunnen we bij gebrek aan voldoende gegevens niet met zekerheid beantwoorden. In het beheer van de bezittingen der Heerlijkheid Montfort was het omstreeks 1700 zeker geen algemene beleidslijn gebruik te maken van de eventuele mogelijkheid een erfpacht in een tijdpacht om te zetten. In 1724 werd een geabandonneerd erfpachtsgoed, de Baurenhof te Echt, opnieuw in erfpacht uitgegeven.¹⁸ Afgezien nog van de kosten der procedure om weer vrij over Breewegshof te kunnen beschikken, heeft de Domeinraad in 1692 een bedrag van bijna 1000 gulden brabantse betaald „tot voldoeninghe van den aenkoop van Breewegshoff tot Linne, bestaende in huys, schuur, stallinghe met eenen mooshoff, derde halven morgen hoijbaendt ende twee morgen landts tot Merum”.¹⁹ Deze aanzienlijke investering doet vermoeden, dat overwegingen van rentabiliteit een grote rol hebben gespeeld bij het besluit van de Domeinraad Breewegshof in een geheel ander pachtsysteem te doen exploiteren. Het is onmogelijk een exacte vergelijking te maken tussen de geldwaarde van de erfpacht en de geldwaarde van de tijdpacht die door de Montfortse rentmeesters voor Breewegshof werd geïnd. Niet alleen werd, zoals we reeds gezien hebben, een deel van de landerijen welke tot het erfpachtsgoed Breewegshof hadden behoord, na de invoering van de tijdpacht in afzonderlijke percelen verpacht, maar bovendien worden deze landerijen samen met andere als één post in de rentmeestersrekeningen vermeld onder de naam Breewegs- en Schroeverlanderijen. De zogenaamde Schroeverlanderijen waren in 1694 aangekocht.²⁰ Volgens de graanprijzen van 1684 bedroeg de geldwaarde van de totale erfpacht van Breewegshof in dat jaar ruim 263 gulden brabantse, een wellicht geflatteerd bedrag door de hoge graanprijzen ten gevolge van de schaarste na de uitzonderlijk droge zomer van 1684.²¹ De gemiddelde jaarlijkse op-

¹⁸ RAL. Aanw. 1948, V.R.O.A. 1893, 1 A, I gg, 24, fol. 14.

¹⁹ ARA. Nass. Dom. 5184, fol. 405; „baent” betekent beemd.

²⁰ ARA. Nass. Dom. Inv. III, fol. 980 vso, no. 23.

²¹ ARA. Nass. Dom. 5176, fol. 65-65 vso.

brengrst van de tijdpacht van Breewegshof in de periode 1742-1761 bedroeg in geld omgerekend 253 gulden brabant²², waarbij opgemerkt dient te worden dat toen de landerijen die bij Breewegshof behoorden een totaal oppervlak hadden van 86 morgens²³, terwijl het oude erfpachtsgoed Breewegshof 116 morgens groot was. Verhoging van het rendement werd juist mogelijk door de flexibiliteit van tijdpacht: tijdpacht kon in tegenstelling tot erfpacht aan veranderde economische omstandigheden worden aangepast. Het lijkt niet onmogelijk, dat de omzetting van erfpacht in tijdpacht ook ingegeven werd door het zeker niet denkbeeldige gevaar, dat de eigendomsrechten op erfpachtsgoederen voor de verpachter in feite verloren gingen.

Ook over de motieven van de Domeinraad om de halfpacht in een vaste pacht om te zetten, zoals bij Breewegshof gebeurde met ingang van het pachtcontract uit 1695, hebben we geen rechtstreekse informatie. We hebben goede gronden om aan te nemen, dat ook hierbij overwegingen van rentabiliteit een voorname rol hebben gespeeld. In het stelsel van de halfpacht immers dragen verpachter en pachter ieder de helft van het risico, terwijl in het stelsel van de vaste pacht het risico geheel voor de pachter is en de verpachter zich van een vast inkomen uit zijn bezit verzekerd weet. Bovendien maakt deelpacht een intensief toezicht en een voortdurende controle van de zijde van de verpachter noodzakelijk. Bij vaste pacht is veel minder in deze lijn vereist.

Een vergelijking van de graanopbrengst van Breewegshof onder het stelsel van halfpacht met de graanopbrengst volgens het contract van 1695 is een duidelijke aanwijzing voor de grotere rentabiliteit van vaste pacht.

Tabel: Graanopbrengst Breewegshof onder halfpacht.²⁴

	1692			1693			1694		
	malder	vat	kop	malder	vat	kop	malder	vat	kop
Tarwe	1	4			4	3	1		
Rogge	5	2	1 1/2	7	4		8	5	2
Gerst	9	1	1 1/2	5	3	2	5	2	
Boekweit	1	5	3 1/2	1	2		4	2	
Haver				1	3		1	2	
Erwten	1	4	1	3	2		2	2	
Zaad		3			2		1	3	

²² ARA. Nass. Dom. 5126, fol. 48.

²³ RAL. Aanw. 1954, no. 5, kaart 11 en 12.

²⁴ ARA. Nass. Dom. 5184, fol. 80 vso; 5185, fol. 91; 5186, fol. 90; 1 malder = 6 va-

Volgens het contract van 1695 was de pachter van Breewegshof gehouden in natura te betalen: 1 malder tarwe, 12 malder rogge, 12 malder gerst, 9 malder boekweit, 3 malder haver en 3 malder spelt. In de 18de eeuw werd de pacht van Breewegshof enkele malen verhoogd. In 1706 werd de pacht gesteld op 2 malder tarwe, 16 malder rogge, 16 malder gerst, 13 malder boekweit, 4 malder haver en 4 malder spelt.²⁵ In 1767 had opnieuw een aanzienlijke verhoging plaats en ook later in de 18de eeuw werd de als pacht te leveren hoeveelheid graan – zij het in geringe mate – nog enige malen verhoogd.²⁶ Deze veranderingen maken duidelijk dat vaste pacht binnen het stelsel van tijdspacht een grote flexibiliteit vertoont.

Zoals we gezien hebben handhaafde het pachtcontract van Breewegshof uit 1695 het systeem van deelpacht voor wat betreft vee en zuivelproducten. Deze mengvorm van twee pachtstelsels vinden we in die tijd bij het merendeel van de pachthoeven van de Heerlijkheid Montfort. De handhaving van het deelpachtstelsel voor de veeteeltkant van het gemengde bedrijf verwijst naar het kernprobleem van de agrarische bedrijfsvoering, namelijk de bemesting van het akkerland. Een aanvaardbare bemesting van het akkerland kon slechts worden veilig gesteld door de minimum omvang van de veestapel vast te leggen. In grote lijnen werkte dit systeem als volgt. In de pachtcontracten werd een nauwkeurige beschrijving van de veestapel opgenomen, onder toevoeging van de clause, dat het vee half van de verpachter en half van de pachter was. Bij beëindiging van de pachttermijn werd „afgedeeld”: het vee werd verdeeld in twee delen, gelijk naar soort en waarde; indien nodig werd bij een van de delen een bedrag aan geld gevoegd. De verpachter had de eerste keus. Een nieuwe pachter bracht zelf vee mee. Dit werd met het nog op de hoeve aanwezige vee van de verpachter „geëgaleerd”, d.w.z. dat het vee van verpachter en pachter werd geschat en dat een van beide partijen eventueel een bedrag aan geld moest bijbetalen, of, wat meer gebeurde, enkele stuks vee bij moest kopen. Gedurende de pachtperiode werd de gehele veestapel als gezamenlijk eigendom van verpachter en pachter beschouwd: van de opbrengst van verkocht vee kreeg ieder de helft en bij tussentijdse aan-

ten = 24 koppen; het Roermondse malder is een inhoudsmaat van 167,7 liter. Bij vergelijking van de halfpacht met de vaste pacht volgens het contract van 1695 moet in aanmerking worden genomen, dat in artikel 15 enkele percelen aan Breewegshof zijn toegevoegd.

²⁵ ARA. Nass. Dom. 5200, fol. 18 vso.

²⁶ Roebroeck, Montfort, t.a.p. pag. 370.

koop van vee betaalde ieder de helft. De pachter had voor aankoop of verkoop van vee de toestemming van de verpachter nodig. Gewoonlijk was de pachter ook verplicht ieder jaar enkele kalveren en varkens „aan te trekken”. Voor een zeug die biggen had geworpen kreeg de pachter een bepaalde hoeveelheid „creemkoren”, gewoonlijk een mengsel van gerst en boekweit, dat op de in natura te betalen pacht in mindering werd gebracht. De opbrengst van de boter werd verdeeld. De pachter was aan de verpachter een vastgestelde som geld verschuldigd als weidegeld, een pacht voor het grasland dat bij de hoeve behoorde naar rato van het vee van de pachter. In 18de eeuwse akten uit het Land van Montfort vinden we vaak de term „ijzeren vee”. Met deze merkwaardige term werden de rechtsverhoudingen ten aanzien van de veestapel op een pachthoeve aangeduid. „IJzeren beesten sterven niet”, zo heette het²⁷, bij het verlaten van de hoeve moest de pachter immers evenveel vee achterlaten als hij er aangetroffen had, en een nieuwe pachter moest weer een veestapel van dezelfde omvang meebrengen. Er was dus een veestapel van constante omvang op de pachthoeve aanwezig. In grondtrekken werd het halfpachtstelsel ten aanzien van vee en zuivelprodukten in het Land van Montfort gehandhaafd tot in het begin van de 19de eeuw. In de loop van de 18de eeuw zien we een zekere ontwikkeling in de hierbij geldende rechtsbegrippen en bovendien werd in meerdere gevallen een afkoopregeling getroffen. Het zou ons te ver voeren hier nu nader op in te gaan.²⁸

We zullen nu enige aandacht besteden aan de tekst van het pachtcontract van Breewegshof uit 1695 en daarbij wijzen op overeenkomsten en verschillen met latere pachtcontracten, vooral voor zover deze betrekking hebben op de agrarische bedrijfsvoering.

Over de pachttermijn is het contract uit 1695 niet geheel duidelijk: er wordt gesproken over een termijn van acht jaar, die van Pasen 1695 tot Pasen 1705 zou duren. De bepaling dat elk van beide partijen het contract na vier jaar, de halve looptijd, kon opzeggen, evenals de bepaling dat het akkerland eens in de vier jaar moest worden bemest, lijken te suggereren dat de pachttermijn acht jaar duurde; de jaartallen in de tekst van het contract zouden dan als een verschrijving verklaard kunnen worden. Toch is dit niet het geval; de jaartallen zijn juist en de pachttermijn duurde tien jaar. In de Montfortse rentmeestersrekeningen van 1696 tot 1705 wordt telkens vermeld, dat Breewegshof voor

²⁷ Het zogenaamde Kempisch stalrecht kende dezelfde rechtsregel, cf. H. P. H. Jansen, *Landbouwpacht in Brabant*, t.a.p. pag. 46-48.

²⁸ Cf. Roebroek, *Montfort*, t.a.p. pag. 364 en vlg.

tien jaar verpacht was aan Reyner Neven en Margriet Janssen. De rekening over 1695 geeft wel de jaartallen 1695 en 1705, maar spreekt toch over een termijn van 8 jaar. In de administratie van de bezittingen van de Heerlijkheid Montfort was een achtjarige pachttermijn zo gewoon, dat zelfs in het uitzonderlijke geval van Breewegshof in 1695 over een periode van acht jaar gesproken werd, hoewel de jaartallen uitdrukkelijk een termijn van tien jaar aangaven. De Montfortse pachthoeven werden gedurende de 18de eeuw en in de eerste decennia van de 19de eeuw bijna altijd voor acht jaar verpacht. Een uitzonderlijk voorkomende twaalfjarige termijn vormt slechts een schijnbare uitzondering, omdat deze werd opgevat als samengesteld uit drie perioden van vier jaar. Eerst in 1820 voerde het domeinbeheer van het Koninkrijk der Nederlanden voor de Montfortse pachthoeven termijnen van 3, 6 of 9 jaar in. Hiermee werd aangesloten bij de algemeen gangbare pachttermijn. Overigens waren in de 18de eeuw de achtjarige pachttermijnen van de hoeven die tot de Heerlijkheid Montfort behoorden zeker geen algemeen gangbaar gebruik in de streek.

Doch keren we terug naar het contract van 1695. Naar de reden van de tienjarige pachttermijn van Breewegshof krachtens het contract van 1695 kunnen we slechts gissen. Mogelijk heeft dit te maken met de verkorting van de termijn van twaalf jaar krachtens het contract van 1686. Toen de Domeinraad van de Prins de schulden voor Breewegshof had voldaan en ook met het Leenhof tot een regeling was gekomen, ging dit college het beheer over Breewegshof voeren. Bij het contract uit 1695 bleven de pachters, die partij waren bij het contract van 1686, op de hoeve en misschien mogen we in de toen met hen overeengekomen tienjarige termijn een compensatie zien voor de verkorting van het door de schatheffer van Linne met hen in 1686 gesloten pachtcontract.

De gebruikelijke vervalddag voor pachten in het gebied rond Roermond was St. Andriesdag, 30 november. Hiervan getuigen ook de zg. St. Andries Effracties van Roermond, de in een officiële publicatie van de Roermondse magistraat vastgestelde gemiddelde graanprijzen van de weekmarkten vóór en ná St. Andries. De St. Andries Effracties golden als bindende norm voor het omrekenen van een hoeveelheid van de ene graansoort in een hoeveelheid van een andere graansoort, en eventueel ook voor het omrekenen van graan in geld.²⁹ Dergelijke om-

²⁹ De weekprijzen van granen op de Roermondse markt zijn gepubliceerd door J. Ruwet, *Prix des céréales à Ruremonde, Recueil des Travaux d'Histoire et de Philologie*, 4-série, Fasc. 33, Université de Louvain, 1966, pag. 11-184.

rekeningen waren soms noodzakelijk, omdat het namelijk een algemeen gebruik was pachten voor hoeven en landerijen in nature vast te stellen en te betalen.

Dit gebruik, dat in het beheer van de Montfortse bezittingen zeker vanaf het midden van de 17de eeuw tot 1820 heeft bestaan, biedt ons nu de mogelijkheid ons een beeld te vormen van de produkten van de akkerbouw in die tijd. De veranderingen in het assortiment granen die verbouwd werden, en met name de sterke toename van boekweit en de afname van haver, welke we bij Breewegshof waarnemen, zijn in de akkerbouw in het Land van Montfort in de 18de eeuw algemeen opgetreden.

Uit pachten in natura conclusies trekken over het gevolgde systeem in de beteling van het akkerland blijkt veel moeilijker te zijn. Bij de erfpacht van Breewegshof werden, zoals we gezien hebben, gelijke hoeveelheden zomer- en wintergraan betaald. Wanneer de pacht representatief is voor de totaal te verwachten opbrengst aan zomer- en wintergraan, kunnen we tot een verhouding van 40% zomergraan tegen 60% wintergraan in de beteling concluderen.³⁰ Dit wijst op een bijna vierjarig rotatiestelsel. De in artikel 1 van het contract uit 1695 bepaalde pacht is in deze niet duidelijk; de verhouding tussen zomer- en wintergraan kennen we niet met zekerheid, omdat gerst zowel als zomer- alsook als wintergraan kon worden geteeld. Artikel 3 uit het contract van 1695, dat het akkerland eens in de vier jaren moet worden bemest, vormt een aanwijzing voor een vierjarig rotatiestelsel. In alle Montfortse pachtcontracten uit de 18de eeuw, welke we gezien hebben, komt een gelijklopende bepaling over het bemesten van de akkers voor. Verdere aanwijzingen voor een vierjarig rotatiestelsel in het Land van Montfort in de 18de eeuw zijn het voorkomen van achtjarige pachttermijnen en de gelijke hoeveelheden zomer- en wintergraan als pachtbetaling in een groot aantal contracten. Toch lijkt het niet verantwoord op grond van deze aanwijzing tot het voorkomen van een vierjarig rotatiestelsel te concluderen. De bepalingen over de staat van de landerijen bij de beëindiging van de pachttermijn, zoals we die in artikel 6 van het contract uit 1695 vinden, gaan uit van een driedeling van het akkerland. De lating, het geheel van bepalingen over de staat van de hoeve bij beëindiging van de pacht, in alle bewaarde pachtcontracten van Montfortse hoeven uit de 18de eeuw,

³⁰ Als rogge en tarwe 10 hectoliter per ha. opbrengen, dan is de opbrengst van haver en boekweit, die een veel grotere en lichtere korrel hebben, ongeveer 15 hectoliter per ha. en de opbrengst van gerst bijna 20 hectoliter per ha.

stemt hiermee volkomen overeen. Naast de driedeling van het akkerland in de lating vormt het feit, dat de akkers blijkbaar uitsluitend met granen beteeld werden, een aanwijzing voor het drieslagstelsel. Heeft men misschien, uitgaande van het drieslagstelsel, waarbij het akkerland één van elke drie jaar braak bleef liggen, pogingen ondernomen de braak te verschuiven naar het vierde jaar? En is men bij de uitbouw van een vierjarig rotatiestelsel gehinderd door de gesteldheid van de gronden, welke voor een meer intensieve beteling ongunstig was? Een afdoend antwoord kunnen we op deze vragen niet geven. Wel kunnen we er op wijzen dat de akkerbouw in het Land van Montfort in de tweede helft van de 17de en in de 18de eeuw, weinig of niets laat zien van vernieuwingen die elders te signaleren vallen.³¹

We hebben reeds eerder een verband gelegd tussen het „ijzeren vee” en de bemesting van het akkerland als kernprobleem van de agrarische bedrijfsvoering. De grote betekenis van voldoende bemesting van het akkerland komt in het contract uit 1695 tot uitdrukking in artikel 3.

Artikel 4 van het contract regelt nauwkeurig het gebruik van het hakhout rond akkers en/of hofstede. De pachter mocht op eigen gezag niets van dit hout kappen. Dit artikel van het contract moeten we plaatsen tegen de achtergrond van de verregaande ontbossing van de streek in voorafgaande eeuwen. Van de schade door de ontbossing aangericht begon men zich bewust te worden, hetgeen tot uiting komt in de grote zorg die aan het houtbestand gegeven werd.³²

De bepaling in artikel 5 dat de bedrijfsvoering „bij nabuieren prijs” diende te geschieden, is destijds ongetwijfeld voor een ieder duidelijk geweest, maar mist voor ons die vanzelfsprekendheid. Naar een van de algemene gebruiken wordt verwezen door de term „loucken”, het omheinen der akkers, die ook in artikel 4 voorkomt. Grasland was er slechts weinig in het Land van Montfort en het werd altijd als hooiland gebruikt. Voor het weiden van het vee was men aangewezen op de uitgestrekte broekgronden en heidevelden, die vaak als „gemeynten” het gemeenschappelijk bezit van de dorpsbewoners waren. Het vee werd in een kudde vanuit het dorp naar de gemene woeste gronden gebracht tussen de akkers door. Het omheinen van de akkers was noodzakelijk om te voorkomen dat het vee de te velde staande gewassen schade zou toebrengen. Of zulke omheiningen ook noodzakelijk wa-

³¹ Cf. Roebroek, Montfort, t.a.p. pag. 301 en vgl; als contrast met de Montfortse situatie is een vergelijking met Zuid-Limburg instructief, cf. J. C. G. M. Jansen, Landbouw rond Maastricht, t.a.p. pag. 32 en vlg.

³² Roebroek, Montfort, t.a.p. hoofdstuk V.

ren om bepaalde percelen af te zonderen, wanneer de stoppellingen na de oogst of andere percelen als gemeenschappelijke veeweide werden gebruikt, is niet vast te stellen.

Over het gebruik van de stoppellingen als gemeenschappelijke veeweide in het Land van Montfort in de 18de eeuw weten we maar weinig. En het weinige dat we hierover weten, danken we aan een conflict tussen de inwoners van Linne en de pachter van Breewegshof in het laatste kwart van de 18de eeuw. In 1777 beklagden de inwoners van Linne zich bij de Domeinraad, dat de pachter van Breewegshof niet toeliet, dat het vee van de dorpingen na de oogst op de stoppellingen van Breewegshof kon weiden. In hun bezwaarschrift beriepen ze zich op een „overoud verdrag”, waarin zou zijn vastgelegd, dat ook het stoppelling van Breewegshof tot de gemene stoppelweide van het dorp behoorde. De Domeinraad vroeg om een afschrift van dat verdrag, maar er is geen enkele aanwijzing dat zulk een afschrift ooit overgelegd werd.³³ Het is dus op zijn minst twijfelachtig, of er „een servituut van hoefslag” heeft bestaan, dus of rechtens de stoppelweide voor gemeenschappelijk gebruik was. In feite echter hebben de eigenaars of pachters van de – vaak kleine – naast elkaar gelegen percelen het stoppelling voor hun gezamenlijk vee als stoppelweide gebruikt. De pachter van Breewegshof behoefde zulk een samenwerking echter niet te zoeken, want bijna 42 morgens akkerland van deze hoeve lagen in één aaneengesloten complex bij elkaar. Bij het ontbreken van een algemene verplichting om het stoppelling voor het vee van alle dorpsbewoners open te stellen, kon de pachter van Breewegshof het zich veroorloven – in tegenstelling tot andere boeren – geen rekening te houden met de „reegenoten”, de boeren die aangrenzende percelen akkerland bebouwden.

In artikel 7, 8, 9, 11 en 13 van het contract uit 1695 vinden we de voor Breewegshof gemaakte toepassing van het systeem van deelpacht voor wat betreft vee en zuivelproducten. Na alles wat we voorafgaande aan de bespreking van de tekst van het contract over dit onderwerp hebben gezegd, kunnen we er hier kort over zijn. De bepalingen over het „egaleren” en „afdelen”, over het fokken van kalveren en big-

³³ ARA. Nass. Dom. 5137, 9 jan. 1777; de bepaling dat de rentmeester een provisie van het stoppelling kreeg (art. 11), lijkt te bevestigen, dat de landerijen van Breewegshof niet tot de gemeenschappelijke stoppelweide van Linne behoorden. De pachter van Breewegshof heeft het stoppelling regelmatig aan een scheper verpacht; in dat geval zal de provisie voor de rentmeester hebben bestaan in een deel van deze pachtobbrengst.

gen, over het „creemercoren” en de boter maken duidelijk dat het hierbij om halfpacht ging. Dat de rechtsregel „ijzeren beesten sterven niet” de betekenis had de omvang van de veestapel van een hoeve te fixeren, kunnen we afleiden uit een vergelijking van de veestapel van Breewegshof in 1695 en in 1807. In 1807 gold voor de veestapel van Breewegshof de omschrijving uit het pachtcontract dat met Pasen 1775 was ingegaan³⁴; volgens dit contract bestond het vee van de Heer op Breewegshof – toen als „ijzeren vee” aangeduid – uit: 1 merrie van 9 jaar en 1 veulen van 2½ maand, 2 melkkoeien, 1 vaars, 1 kalf, 7 schapen en lammeren, 1 zeug en 6 biggen. De pachter was verplicht minstens evenveel vee zelf te bezitten. Wanneer we dit vergelijken met de gehele veestapel zoals deze in het contract van 1695 beschreven wordt, dan zien we dat in de loop van ruim een eeuw nagenoeg geen verandering in de veestapel van Breewegshof gekomen is.

Artikel 11 handelt niet alleen over vee, maar ook over een provisie die de rentmeester werd toebedeeld uit enkele gewassen. De bepaling, dat de rentmeester een deel van de „reuben en moeren”, rapen en wortelen, als provisie zou ontvangen, kan beschouwd worden als een restant van het stelsel van halfpacht. Dit restant is in de 18de eeuw volledig verdwenen. We vestigen er de aandacht op, omdat het kenmerkend is voor die vorm van halfwinning, waarbij alle akkerbouwgewassen tussen verpachter en pachter verdeeld werden. De Montfortse rentmeestersrekeningen over 1654 en 1684 verantwoorden de halve opbrengst van verkochte wortelen bij de pacht der hoeven. Elders in Limburg bestond een vorm van halfpacht, waarbij alleen de graangewassen tussen verpachter en pachter verdeeld werden, terwijl de pachter in geld betaalde voor het akkerland, dat hij met andere gewassen dan granen beteelde.³⁵

Krachtens artikel 10 was de pachter tot een aantal diensten verplicht. In latere contracten worden deze diensten nader omschreven als karrediensten met dubbel gespan. Deze diensten kunnen niet als een heerlijk recht of als een recognitie beschouwd worden, getuige het feit, dat ze in de Franse tijd niet werden afgeschaft. De diensten van de Montfortse pachters waren een vorm van pachtbetaling in natura, waar-

³⁴ ARA. Nass. Dom. 5137, 28 juni 1774; de rekening over 1794 verwijst naar het pachtcontract uit 1791 en zegt, dat de hier beschreven veestapel hetzelfde was als in het contract uit 1775, ARA. Nass. Dom. 5154, fol. 18; in de rekening over 1807 wordt opgemerkt, dat het „ijzeren bestand” sinds het pachtcontract van 1791 ongewijzigd was gebleven, ARA. Nass. Dom. 5267, fol. 16.

³⁵ Philips e.a. Geschiedenis van de landbouw in Limburg, t.a.p. pag. 18.

van de rentmeester in het beheer van de Montfortse bezittingen gebruik kon maken. Bij het vervoer van granen van de kasteelzolder te Montfort naar Roermond, bij aanleg en onderhoud van „batten”, kribben of kaden, die langs Maas en Roer werden aangelegd om overstromingen tegen te gaan, of bij andere voorkomende werkzaamheden kon de rentmeester van de diensten der pachters gebruik maken. In het laatste kwart van de 18de eeuw zijn bij alle hoeven van de Heerlijkheid Montfort negen van de twaalf diensten door een betaling van 30 stuivers brabantse per dienst „geredimeerd”. Bij de eerste poging van de Domeinraad de diensten door een geldbetaling te vervangen, lieten de pachters weten, dat ze met dit plan instemden. Immers, zo betoogden ze, deze diensten moeten vaak gepresteerd worden wanneer het geheel niet schikt. De haalbaarheid van het plan achtten ze echter gering, omdat ze slechts over zo weinig geld beschikten, dat ze die extra betaling niet konden opbrengen.³⁶

Ook de in artikel 12 van het contract uit 1695 vastgelegde levering van een bepaald aantal schoven dakstro, kan beschouwd worden als pachtbetaling in natura. Een dergelijke bepaling hebben we gevonden in alle pachtcontracten van hoeven der Heerlijkheid Montfort. In de 18de eeuw wordt uitdrukkelijk gestipuleerd dat de pachter de dakdekker de kost en de hulp van een opperman moest geven. Wellicht is in het contract uit 1695 iets dergelijks geïmpliceerd in de verwijzing naar het voorafgaande halfpachtcontract. Over het onderhoud van de gebouwen van de hofstede zwijgt het contract uit 1695 verder. De bepaling van artikel 14, dat in geval van brand door schuld de pachter verantwoordelijk was voor de wederopbouw van de hofstede, doet echter vermoeden dat in andere gevallen de onderhouds- en herstelwerkzaamheden ten laste van de verpachter kwamen, zoals in de Montfortse pachtcontracten uit de 18de eeuw uitdrukkelijk wordt vastgesteld. In 1794 is voor het eerst bij de verpachting van enkele hoeven van de Heerlijkheid Montfort de levering van dakstro vervangen door de betaling van een geldbedrag „voor dakpannen”. De overheid nam in die tijd maatregelen om het gebruik van dakstro te vervangen door het gebruik van dakpannen ter vermindering van het brandgevaar.

Tenslotte willen we nog de aandacht vestigen op twee verschillen tussen het contract uit 1695 en de 18de eeuwse pachtcontracten van boerenhoeven in de Heerlijkheid Montfort. Het eerste verschil is van for-

³⁶ ARA. Nass. Dom. 5137, 13 jan. 1774.

meel juridische aard. Krachtens artikel 16 van het contract uit 1695 moesten de pachters zelf met hun persoon en goederen instaan voor de vervulling van de aangegane verplichtingen. De 18de eeuwse contracten kennen de figuur van borgen: twee ingezetenen van de Heerlijkheid Montfort moesten met have en goed borg blijven voor de pachter. Het tweede verschil bestaat hierin, dat in tegenstelling tot de pachtcontracten uit de 18de eeuw het pachtcontract van Breewegshof uit 1695 niet spreekt over de respectievelijke verplichtingen van verpachter en pachter bij de betaling der belastingen. Gezien het statisch karakter van het juridisch bestel lijkt het aannemelijk, dat hetgeen we over fiscale verplichtingen vinden in contracten uit de 18de eeuw ook gold aan het einde van de 17de eeuw. Volgens de Montfortse pachtcontracten uit de 18de eeuw moest de verpachter de „landschat”, de grondbelasting, betalen, terwijl de „hoofd- en beestenschat”, de hoofdelijke belasting en de belasting op het vee, voor rekening van de pachter was. De extra lasten in oorlogstijd, welke op basis van de landschat werden vastgesteld, moesten door de verpachter worden betaald, maar leveranties en diensten in oorlogstijd kwamen ten laste van de pachter.

Pachtcontract van de hoeve Breewegshof te Linne, gedagtekend 22 maart 1695.

Origineel uit het archief van de rentmeester der Heerlijkheid Montfort.

RAL. Aanw. 1948, V.R.O.A. 1893, 1 A, I bbb.

Pachtzeel van Breewegshoff tot Linn, 1695, het eerste jaer.

Op conditien ende voorwaarden hiernaer beschreven heeft den heere scholtis, Arnold van Langenacker, als rentmeester q.q. van Sijne Brytannische Majesteits domeynen des Ampts Montfoort ende tot Venraije vuyt crachte van de aggregatie ende approbatie van Haer Edele Mogende Heeren Raeden van der selver Raede ende Rekeningen in 's Gravenhaage, gedateert den 4den october 1694, in pachinghe vuytgegeven, gelijk hij in pachinghe vuytgeeft mits desen, Sijne Koninklijke Majesteits nieu geacquireerden bauwhoff onder 't kerspeel Lynne, genaemt Breeweghs hoff, aen Reyner Neven ende Margriet Janssen ehelujdens, geleeghen op den Breewegh genaemt, in sijne voeren ende paelen, hooghen, leeghen, naeten ende droeghen, soo ende gelijk hier inne naerder gespecificeert ende genomineert is, welcken voornoemden Breeweghs hoff met sijne gespecificeerde ap- ende dependentien de voornoemde ehelujdens in de voorschreven pachinghe sullen bouwen, laboreren ende gebruijcken naer landts costuijm voor eenen tijt ende termijn van acht achtereenvolgende jaeren, beginnende op Paesschen in desen jaere 1695 ende eijndigende op gelijcken tijt van Paesen 1705, edoch ten halven op te seggen van vier tot vier jaeren die het van den ene ofte anderen handt nyet langer sal believen, mits d'opcondinghe geschiede een

halff jaer te bevoorens wije naer lants costuijme ende gebruijck men gewoon is te doen, alles op manieren als hier naer volght.

1

In den eersten sullen de voorschreven cheluijdens den opgemelten Breeweghs hof wennen in sijne pachtjaeren (als voorseijt) ende sullen gehouden weesen den selven hof wel in sijne voeren ende paelen t'onderhouden, ende jaerlijckx omtrent Sint Andries viertien daghen voor oft naer leveren op hunne eijgene costen binnen de stadt Ruremonde op des Coninx solders, op 't casteel van Montfoort, oft daer de rentmeester resideeren sal in den ampte van Montfoort, de quantiteit van twelf malderen roggen, twelf malderen gerst, negen malderen boecweijdt, drij malderen spelt, drij malderen haver ende een malder weijt oft terwe, alles goede, claere ende welgewande vruchten, ende sullen alsdan oock daer benefens betaelen de somme van sestien rixdaelers specie gelt ofte de rechte weerde van dijen voorschreven contributie ende weijegelt, alles op pene van parate executie als voor 's Heeren gepreviligeerde penningen ende tafelrenten, in cas aan de voorschreven leveringhe oftende betaelinghe eenigh versuijm voorvallen mochte om met de voorschreven datelijcke executie daeraen te verhaelen.

2

Wel te verstaen dat de pachters de harde vruchten van desen aenstaenden aoust sovoel als de somer vruchten in 't geheel sullen genieten ende hunnen gelimiteerden vollen pacht op den gestipuleerden tijt leveren, gelijk sij pachters dat leste jaer gelijkfals sullen doen met den modernen rentmeester, dat sij de helffte der harde vruchten sullen deijlen en andersints, oft sij pachters van den hof afwaeren om naer goetdunken van den rentmeester met den nieuwen pachter of halfwinner te doen, gelijk sijnen raedt sal gedraeghen, 't zije on den nieuwen aencoemelingh in sijn plaets te laeten inslaen van de harde vruchten en leverende den vollen pacht, gelijk met dese pachtjaeren het eerste jaer aengevanghen wordt.

3

De pachters sullen gehouden sijn de landerijen onder den voorschreven hof gehoirende ende hier mede aengenoemen, ten vier jaeren eens rontsom bij nabuijren prijs te bemesten, ende sal geen mest van het eerste tot het leste jaer mogen afgevaeren worden, nochte verbrocht, dan op des hoffs landerijen, op pene van dobbelt goet te doen ende te betaelen.

4

De pachters sullen nyet moghen eenigh houdt, heggen, doorens oft andersints staende rontsomme de landerijen ende bembdens afhauwen, op pene van het afgecap't haut, hegge oft doorens naer sijner weerden twee dobbelt te betaelen ende daerbij vergoeden den schaede soo den Heer daerdoor soude comen te lijden, ende indijen eenigh houdt van noode soude sijn tot het loucken, sal den Heer aenwijsen, oft door des rentmeesters ordre onder de jurisdictie van Linne gecoght ende betaelt worden.

Den pachter ende sijn huisvrouw sal gehalden wesen des hoofds landerijen, weijen ende bemden daer des van noode sal sijn rondtsom alle jaeren op te maecken ende te loucken bij nabuijren prijs, op pene dat den rentmeester sulx bij faute van dijen sal laten doen op dobbele costen van de pachters, namentlyck oock den Stert ende Breeweghs bemden, ende met soo veel poten beplanten als mogelijk, immers ten minsten des jaers met dertich willighe pooten.

In het eijnde van de heele oft halve pachtjaeren sal den pachter ende sijn huisvrouw een derden deel der landerijen, soo in de leeghte als hooghte onder den hoff aengenomen, nyet van 't beste nocte van 't slechste leegh laeten liggen voor den naecoomelinck, in den verstande dat den pachter ende sijn huisvrouw die twee derde deelen nyet sullen moghen besaijen met somer dan met winter vruchten, ten zije dat sij voor Sint Peeters Stoel hun voornoemde twee derde deelen nyet ten vollen by faute van grooten sneuw ende te harden winter hadden connen besaijen, in welcker vall sij de rest sullen moghen met gerst besaijen, mits dat sij het landt in den selven tijt eerst bemesten.

Item alle de bestiaelen tegenwoordich op den hoff sijnde te weeten: drij peerden sijnde eenen hengst ende twee merrij peerden, vijf melckgevende koijen, twee dragende versen, drij render van 't overjaer ende twee kalver van dit jaer, . . . schaepen ende acht overgaende verckens, die van beyde seijden gebrocht sijn ende tegens malcanderen voor desen gesath ende geëgaleert, sullen het eerste jaer soo wel als het leste ten halven staen ende sal d'affnuttinghe daervan alle jaers oock getrauwelijck ten beijde zijden halff ende halff getrocken worden ende sullen verder scheper ende knecht moghen hebben acht oft tien schaepen, vier omslanders op het hondert sonder meer, ende soo wanneer van nu af eenighe beesten deijlbaer vallen, die sal den pachter setten en den rentmeester vrijstaen daer van den keus te hebben naer sijn welgevallen, 't welck oock in 't afftrecken alsoo punctuelijck sal werden geobserveert.

Item sal den pachter ende sijn huisvrouw jaerlijcx ten minsten aentrecken twee oft drij kalveren ende sullen des winters oock ten minsten vier oft vijf verckens op den troogh houden ende sullen op den voorschreven hoff geen beesten mooghen gehouden worden, dan die tusschen Sijne Britannische Majesteit ende den pachter gemeijn ende deijlbaer vallen, oock geen moghen vercoepen ofte verhandelen dan met voorweten ende belieft van den rentmeester.

Den pachter sal van ieder cream levendige baggen voirtsbrengende jaerlijckx hebben drij vaten creamercoren halff gerst ende halff boecweijt oft d'een oft d'ander

alleen oft oock slechte erten, ende voirts int leste jaer, als men soude aftreken, sal het caf ende stroije voor den naecoemelingh wesen, wije oock allen 't geene daer voor moet blijven ligghen.

10

Den pachter sal ten minsten des jaers daer voor Sijne Majesteit opt gesinnen van den rentmeester tien oft twelff diensten aen den Huyse Montfoort, ofte batten, oft daert hem sal worden aengeweesen.

11

Item sal den pachter voor de koijen ende veersen rakende de botter hem reguleeren naer de halffwinzele voor dato met den rentmeester Vosterman ingegaen, als oock rakende den hamel ende schaepscheeren, waartoe men hem mits desen refereert; ende als de stoppel, reuben ende moeren wel wassen sal den rentmeester daervan eenige provisie hebben dan in redelijck can bestaen, wije mede d'appelen, soo der eenighe wassen, halff ende halff.

12

Item sal den pachter het eerste jaer soo wel als het leste moeten leveren alle jaers vijff hondert schoeven busselen swaer om de gehuchten te connen onderhouden in hunne daecken, soo veel mogelijck, ende sal rakende de decker geobserveert worden wije in de voerscreven halffwinzeel was gestipuleert.

13

Item sal den pachter ongefuehr acht oft tien daghen voor den Meromsen mert de verckens altijt setten ende tekenen, die afgedeijlt worden, waervan de rentmeester een keus voer het aendeel van Sijne Majesteit hebben sal, ende soo den rentmeester Sijne Majesteits deel nyet gevoegelijck op den voerscreven Meromse mert conde vercoepen, sal 't selve alsnoch twee a drij weecken op den voerscreven hoff moeghen verblijven.

14

Item in soo verre door versuijm van de voerscreven pachters off hun huijsgesin den voerscreven hoff quaeme afftebrenden (dat Godt verhoeden wil), soo sullen sij gehouden sijn op hunne costen wederomme een soo goer ende groot gehught op te timmeren als het eerste van te vooren was.

15

De landerijen, weijen ende bemden die onder desen voerscreven hof met dese pachtzedele sijn aengenomen, blijven deselve die tevoorens in halffwinninghe waren gewonnen ende in de halffwinzeel gespecificeert, waerbij alsnu sijn geaddeert den Steert groot 5 morgen 105 roijen, een stuck in d'Ohe onder Linne groot 6 morgen 73 roijen 19 voeten ende nogh een stuck aldaer groot eenen morgen 98 roijen, waar-

van wanners sijn geweest Gelis Frencken ende Jan Derix; item den Breeweghs baent, waervan wanner is geweest Tijs van Lumich; noch een stuck van 6¹/₂ morgen in 't Vreevelt, waervan is wanner geweest Willem van Vlorop; die nu tesamen mette voorgenoemde anderen voor dato ten halven gebouwde landerijen geannecteert sijn, groot te samen ongefêhr ter quantiteit van . . . morgen.

Eijntelick sijn van dese pachtzedule twee van eene inhouden gelijk lijdende dubbelen gemaect, waervan der enen aen den rentmeester ende d'andere aen den pachters is gegeven, hebbende tot dijen partijen contractanten gerichtelijck beloofd gelijk sij beloven mits desen, dese voorschreven pachtzedule naer haere forme ende teneur in alle pointen prompt t'obeserveeren ende naer te coemen ende namentlijck datten voorschreven pachter alle jaers precies sijne penningen ende vruchten op den gelimiteerden tijt te leveren ende te betaelen, wijc vooren articulo secundo geseijt is, verbindende bij faute van dijen hunne respectieve persoonen ende goederen, gereede ende ongereede, hebbende ende toecoemende, waer die sijn geleeghen, ter paraten executie van alle heeren hoven ende gerichtten ende in cas noodigh mede aen den Edele Hove van Gelderlandt, als met alle rechten opgewonnen ende vuytgesleeten met volontaire condemnatie, soo in de helfft van de bestiaelen als allen 't gewasch wat op den hoff soude weesen vintbaer met exclusie van alle andere crediteuren, soo daer eenighe mochten hun veroepenbaeren, renontieerende tot dijen op alle exceptien, privilegien, indulten ende meer andere beneficien van rechten ende signanter den regel van rechten dicterende dat generaele renontiatie van geender weerden en is, ten zije speciaele voorgaet, alles sonder argh oft list.

In oirconde van waarheijt hebben de respectieve partijen contractanten dese twee dubbelen getekent in 't volle gericht of Linne, op heden dato den 22ste martii 1695, ende door den landschrijver Joh. Crebber laeten verifieeren.

A. van Langenacker q.q.

dit ist merck + van Reyner Neven met sijn handt gestelt.

dit ist merck + van Margriet Janssen met haers handt gestelt.
mij present, Johannes Neven.

Dr G. C. P. Linssen

DE OPRICHTING VAN DE LIMBURGSE WERKGEVERSVERENIGING

Het ontstaan rond 1900 van verenigingen van werkgevers vond vooral zijn oorzaak in de toenemende bemoeienis van de overheid met het bedrijfsleven en in het meer actief optreden van in steeds hechter verband opererende werknemersorganisaties.

Na de Kinderwet Van Houten die het Staatsblad bereikte in 1874, kwamen successievelijk wetten tot stand die direkt op het bedrijfsleven betrekking hadden, zoals de Arbeidswet van 1889, de Wet Bedrijfs- en Vermogensbelasting van 1892, de Ongevallenwet van 1901 en de Wet op het Arbeidscontract van 1907. Deze wetgeving luidde een politiek van toenemende bemoeienis van de overheid met het bedrijfsleven in.

In het katholieke Limburg was voorts van belang het verschijnen van de encycliek *Rerum Novarum* van Paus Leo XIII in 1891. In deze encycliek vonden arbeidersleiders de stimulans en het richtsnoer voor de ontplooiing van een katholieke arbeidersbeweging, die zich militant opstelde zowel tegenover de socialistische arbeidersorganisaties als tegenover de werkgevers.

In het stellingnemen tegen het socialisme, in het afweren van het „rode gevaar”, vonden de Limburgse arbeiders én werkgevers een aktiefront, waarin men onder leiding van de geestelijke adviseurs schouder aan schouder een gezamenlijke vijand bestreed. Het praedicaat R.K. stond daar borg voor. Figuren als de in Maastricht aktieve Willem Vliegen, aanhanger van Domela Nieuwenhuis, bleven een uitzondering; het socialisme kwam als volksbeweging in Limburg niet van de grond.

Illustreerend voor deze anti-socialistische houding was bijvoorbeeld een circulaire de dato 26 november 1918 van de Nederlandsche R.K. Steenfabrieksarbeidersbond „Sint Stephanus”, – waarbij sinds 30 september van dat jaar ook de kleiwerkers van Belfeld, Echt, Reuver en Tegelen waren aangesloten –, gericht aan de heren steenfabrikanten, waarin aandacht werd gevraagd voor de biddag die op donderdag

28 november zou plaats hebben om God te danken dat Hij niet alleen Nederland van de verschrikkelijke oorlog had gespaard, maar ook de goedgezinde arbeidersorganisatie de macht had gegeven om de door de socialisten opgezette revolutie de kop in te drukken. Men vertrouwde er bij Sint Stephanus op dat voor de deelname aan deze bid-dag tenminste een halve dag vrij met behoud van loon zou gegeven worden.¹

Van de arbeiders in Limburg voelden slechts die uit Maastricht zich het meest aangesproken tot het socialisme. De plaatselijke neutrale vakverenigingen „Loon naar Werk” van de aardewerkers, „Verbroe-dering” van de glasblazers, „Door Vereeniging Verbetering” van de ovenwerkers en „De krachtige Hand” van de metaalbewerkers, be-kenen zich tot het socialistische, anti-godsdienstige, uit het Luikse industriegebied overgeplante, type. In 1895 sloten deze neutrale vak-verenigingen zich aaneen in de lokale vakcentrale, het Maastrichts Arbeiderssecretariaat, onder leiding van Willem Vliegen. De welspre-kende priester-politikus H. J. A. M. Schaepman kwam, in november 1895, een maand na de oprichting van het Maastrichts arbeiderssecretariaat, naar de hoofdstad van Limburg om het op te nemen tegen de zogenaamde kleurloze verenigingen, overigens met miniem resultaat. Bij een stemming onder de leden van „Loon naar Werk” stemden er 428 van 449 voor hun eigen neutrale organisatie.²

¹ Jaarverslag over 1918 en beschrijvingsbrief voor de XIe jaarvergadering op 27 juli 1919 van de Ned. R.K. Bond van Glas- en Aardewerkers „God en ons Recht” (Maastricht 1919), p. 3 en 44.

De naam van de bond „God en ons Recht” werd gevonden in dichtregels van Albrecht Rodenbach, die als volgt beginnen:

„Vooruit! de Christenwerkersschaar,

Vooruit! door het beginnend jaar”,

en eindigen met:

„Vooruit! trots ontrouw en trots misverstand,

Vooruit! trots vijand en trots dwingeland,

Vooruit! voor Troon, voor heer en knecht,

Vooruit! voor God en voor ons Recht”.

In het gehele opstel is gebruik gemaakt van ondersteunende documentatie uit het archief van de Limburgse Werkgeversvereniging 1919.

² J. F. R. Philips, Een periode van sociale kentering (1880-1890), in *Miscellanea Trajectensia*; bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht; uitgegeven bij gelegenheid van het 300-jarig bestaan van de stadsbibliotheek van Maastricht 1662-31 juli 1962 (Maastricht 1962), p. 680; J. Colsen, Poels (Roermond-Maaseik 1955), p. 321; W. L. M. E. van Leeuwen, Honderd jaar Nederland 1848-1948 (Hengelo 1948) p. 86-91 en p. 115-116; J. van den Tempel, De christelijke vakbeweging, haar wezen, omvang en ontwikkeling (Rotterdam 1909), p. 10, 16-17.

De verhouding tussen de katholieke en protestants-christelijke werknemersorganisaties enerzijds en de socialistische verbonden anderzijds, was doorgaans uitgesproken vijandig. Een brochure, geschreven door Jan van den Tempel, tweede sekretaris van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen, – het N.V.V. –, bevestigde deze situatie uitdrukkelijk. Hij noemde de christelijke vakbeweging een der strijdmiddelen van de bezittende klasse tegen de opkomende klassebewuste socialistische vakbeweging. De door de socialisten gepropageerde klassestrijding er van uit dat principiële tegenstellingen niet door onderhandelen en overleg konden worden opgelost, doch met de werkgevers moesten worden uitgevochten. De konfessionelen stelden echter geleidelijkheid en overleg voorop. De Nederlandse bisschoppen wensten in ieder geval duidelijk dat de katholieke arbeiders zich zouden organiseren op konfessionele basis. De Tijd van 7 juli 1906 bevatte bijvoorbeeld een officiële verklaring van het Doorluchtig Episcopaat, waarin kenbaar werd gemaakt dat het een ernstig en uitdrukkelijk verlangen van de bisschoppen was de hun onderhorige katholieken te verenigen en verenigd te houden in katholieke organisaties; dit omdat slechts in katholieke organisaties de katholieke beginselen ten volle tot hun recht zouden kunnen komen. Aangezien de protestants-christelijke leiders dezelfde organisatie-ideeën onderschreven, werd het N.V.V. althans in Limburg een betrekkelijk klein wervingsveld toegemeten, hetgeen de vijandige houding tegenover de konfessionele organisaties wel verklaarbaar maakt.

Ofschoon als officiële start van de Limburgse arbeidersorganisatie het jaar 1900 wordt genomen, – het gedenkboek der katholieke arbeidsbeweging in Limburg neemt het jaar 1900 als begin –, was er toch ook eerder al sociale bedrijvigheid waar te nemen, zij het dan dat deze zich afspeelde op het meer lokale vlak.³

Reeds in 1833 werd in Maastricht een organisatie van haven- en transportarbeiders opgericht, die echter door de Nederlandse kommandant van de vesting Maastricht, – enclave in het door Belgische troepen van 1830 tot 1839 bezette Limburgse gebied –, al spoedig werd verboden,

³ J. Jacobs, *Het gouden boek der KAB Limburg 1900-1950* (Heerlen 1951), p. 7, 18-19, 23-25; G. C. P. Linssen, *Verandering en verschuiving; industriële ontwikkeling naar bedrijfstak in Midden- en Noord-Limburg, 1839-1914* (Tilburg 1969), p. 44-45; J. C. G. M. Jansen, *75 jaar katholieke bond van werknemers in industriële bedrijven Sint Willibrordus Maastricht* (Maastricht 1970), p. 2-3; Philips t.a.p., p. 685; *Gedenkschrift bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan der R.K. Werkliedenvereniging „St. Paulus” te Vaals* (Vaals 1925).

omdat men haar verdacht van Belgische sympathieën. De werklozenkas, groot f 6.000,—, werd daarbij door de militaire autoriteiten veiligheidshalve in beslag genomen. In 1875 kwam te Vaals voor het voetlicht de Arbeiterverein Sankt Paulus, die bij oprichting 152 leden telde. In Venlo bestond sinds 1876 de Pius-vereniging, die echter meer een soort van sociëteit dan een arbeidersvereniging schijnt geweest te zijn. In 1895 werd te Maastricht een katholieke vakorganisatie opgericht, genaamd R.K. Aardewerkersvereniging „God en ons recht”, in de wandeling de Pottemennesbond geheten. In hetzelfde jaar kwam ter plaatse ook de R.K. Glasbewerkersvereniging tot stand. Te Kerkrade werd in 1896 opgericht de „Arbeiterunterstützungsverein Sankt Leonard” met uitsluitend mijnwerkers als leden.

De werkelijk doorslaggevende activiteiten begonnen na 1891 met de oprichting van Volksbonden: Maastricht in 1892, Roermond in 1893, Kerkrade in 1896, Gulpen in 1898 en Heerlen in 1900. De Venlose Pius-vereniging vormde zich in 1904 om tot een Volksbond. Met de stichting van de Limburgsche Rooms-Katholieke Volksbond in 1900 kregen de activiteiten provinciaal allure.

Een der modelafdelingen in Limburg was de Volksbond in Tegelen, opgericht in 1904. De arbeiders van deze plaats, — die een beduidende industrie herbergde —, waren op het gebied van organisatie en het voeren van akties de omliggende plaatsen ver vooruit. Men pakte er vele zaken aan, waar men elders nog niet aan toe was of in grote boog omheen liep. Zo kwam er onder meer tot stand de vitale vakverenigingsafdeling van steen-, buizen- en pannenfabrieksarbeiders St. Stephanus, opgericht in 1906.⁴

De industriëlen hadden reeds langer hun ontmoetingspunten, zij het dan niet in een algemene werkgeversvereniging, zoals men die nu kent. Het waren sociëteiten, armbesturen en gemeenteraden, maar toch vooral de Kamers van Koophandel en Fabrieken.

Maastricht bezat al in 1804 een Chambre Consultative de Manufactures, Fabriques, Arts et Métiers. Te Roermond werd in 1829 een Kamer opgericht, in Venlo in 1830 en in Tegelen in 1888.⁵

⁴ P. Jacobs, Vijftig jaar KAB in Tegelen (Tegelen 1954), p. 13; Linssen, a.w., p. 46; Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der vakvereniging van Steen-, buizen- en pannenfabrieksarbeiders St. Stephanus te Tegelen 1 januari 1906-1 januari 1931, z.pl.z.j.

⁵ Gedenkschrift Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken 1804-1954 (Maastricht 1954); Verslag van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Roermond over 1903, p. 19-23; Kamer van Koophandel en Fabrieken te

Vooral de industriëlen van Noord-Limburg gevoelden de behoefte om op een andere wijze nauwer samen te werken. Men signaleerde dat er maatschappelijke veranderingen op til waren, die straks een antwoord van hun kant behoefden. Dat leidde in 1898 tot de oprichting van de R.K. Vereniging van Werkgevers van Venlo en Omstreken, welke tot doel had de bespreking van gezamenlijke belangen.⁶

De vereniging was bisschoppelijk goedgekeurd. De koninklijke goedkeuring dateerde van 6 juli 1912 en werd dus pas een aantal jaren na oprichting aangevraagd. Men vergaderde ofwel te Venlo in hotel „Wilhelmina” ofwel te Tegelen in café „De Gouden Berg”. Voorwerp van discussie waren doorgaans problemen rondom de collectieve arbeids-overeenkomsten en de arbeidsverhoudingen in het algemeen. Op 11 december 1918 vond de laatste algemene ledenvergadering met aansluitend diner plaats. Aangezien leden kleiwarenfabrikanten waren, werd het archief overgedragen aan de in oktober van dat jaar opgerichte R.K. Patroonsbond in de klei-industrie. De ijzerwarenfabrikanten zouden pogen eveneens een eigen werkgeversvakvereniging op te richten.

In 1903 bleek dat men de situatie goed getaxeerd had. De landelijke spoorwegstaking strekte zich ook over Limburg uit. Samen met Blerick, waar een grote werkplaats der spoorwegen gevestigd was, telde Venlo ruim 500 spoormannen, ontevreden over de heersende toestanden bij de spoorwegen. Ofschoon ter plaatse slechts 10% van de arbeiders aan de stakingsoproep gevolg gaf, was toch duidelijk geworden dat in de toekomst zwaarder geschut op het sociale veld in stelling zou worden gebracht en dat, indien nodig, met scherp zou worden geschoten.⁷

Overigens waren in Limburg ook vóór 1903 stakingen her en der uitgebroken. Zo vond in de fabriek van Petrus Regout te Maastricht in 1886 een staking plaats onder de glasblazers, terwijl tien jaar later in hetzelfde bedrijf de glasslijpers het werk maandenlang neerlegden.⁸

Ook ná 1903 bleef het onrustig. De spoorwegviktorie van de arbeiders had alom in den lande diepe indruk gemaakt en de strijd lust van de jonge vakbonden aangewakkerd. In de periode tussen de eeuwwisseling en het uitbreken van de eerste wereldoorlog werd een groot aan-

Venlo in historisch perspectief (1830-1955), in *Jaarboek Sociaal Historisch Centrum voor Limburg 1957*, dl III (Maastricht 1957) p. 7; *Verslag van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Tegelen over het jaar 1888 (Venlo 1889)*, p. 3.

⁶ *Provinciaal Verslag Limburg 1898*, M, p. 43.

⁷ P. V. L. 1903, M, p. 66; J. Colsen, Poels (Roermond-Maaseik), p. 140-148.

⁸ 125-Sphinx/Céramique-100 (Maastricht 1959), p. 394; Philips, t.a.p., p. 675.

tal vakbonden opgericht, die zeer levensvatbaar bleken en zich spoedig tot landelijke organisaties formeerden.

In 1904 werd er te Roermond een poging gedaan om tot een Limburgse werkgeversvereniging te geraken.⁹ Op verzoek van het hoofdbestuur van de Zesde Limburgse Katholiekendag, die in 1904 zou worden gehouden te Heerlen, zou Dr. P. J. H. Cuypers te Roermond pogen een Limburgse patroonsbond op te richten die zich als zodanig op Pinkstermaandag 23 mei van dat jaar moest presenteren. In januari 1904 ontving Cuypers daartoe het verzoek van de voorzitter van de Katholiekendag Jhr. Mr. Ch. Ruys de Beerenbrouck, zodat de tijd om tot een bond te geraken uitermate kort was. Ook de beschermheer van de Katholiekendag Mgr. J. H. Drehmanns, bisschop van Roermond, stond achter het verzoek. De toen 76-jarige Cuypers toog tezamen met zijn zoon Jos, — Ir. J. Th. J. Cuypers —, aan het werk. Een aantal vooraanstaande Limburgse werkgevers, — in totaal 12 —, werd benaderd. De reacties moeten Cuypers wel zijn tegengevallen. Mr. L. W. H. Regout antwoordde voorshands geen tijd voor het verenigingslidmaatschap te hebben in verband met de pas door hem opgerichte glasfabriek „Stella”. Ook Jos Marres, zoutzieder te Maastricht, liet het afweten, evenals de Sittardse aannemer Laudy. Sigarenfabrikant Hennekens te Beek vertolkte wellicht enigszins de mening van de werkgevers die voor de nieuw op te richten patroonsbond weinig voelden. Hij stelde namelijk dat in Beek het werkvolk kalm en rustig was en er niet aan dacht zich te organiseren. Een patroonbond zou zijns inziens de arbeiders aanleiding geven om ook een bond op te richten. Dankzij prima loon en goede behandeling had Hennekens dit echter volgens zijn zeggen tot dan toe kunnen voorkomen. Tot degenen die het eerste uur achter de nieuwe patroonsbond stonden, behoorden onder meer: steenfabrikant H. Baeten uit Maastricht, de kleiwarenfabrikant Paul Teeuwen uit Tegelen, machinefabrikant P. Konings uit Swalmen, turfstrooisel fabrikant Trynes te Venray en goudsmid Camille Esser uit Weert. Toch zette Pieter Cuypers ondanks het wat teleurstellend begin, door en reeds op 28 februari 1905 werd de oprichtingsvergadering gehouden te Roermond, waarbij 16 werkgevers acte de présence gaven. Er werd een bestuur geformeerd, waarvan Cuypers sr. de voorzitter werd. Tot sekretaris koos men F. Nicolas uit Roermond, terwijl als penningmees-

⁹ Katholiek Documentatie Centrum Universiteit Nijmegen, Inventaris van het archief van de Algemene Katholieke Werkgeversvereniging en het Katholiek Verbond van Werkgeversvakverenigingen, 1915-1960, opgemaakt door H. van Bommel, inv.nr. 555-556 (oud 501-502).

ter fungeerde de Roermondse industrieel Felix Janssens. Bestuursleden waren voorts: Jules Thywissen uit Venlo, Paul Teeuwen uit Tegelen, H. Baeten uit Maastricht en P. Konings uit Swalmen. Statuten en reglementen werden opgesteld door Jos Cuypers en Mr. F. J. Bolsius uit Roermond naar voorbeeld van de R.K. Patroonsvereniging in het bisdom Haarlem, een bisdom waarmee Jos Cuypers goede relaties had als architect van de kathedrale kerk van Sint Bavo.

Mr. Bolsius, van 1900 tot 1913 lid van de Tweede Kamer en van 1911 tot 1939 president van de Arrondissementsrechtbank te Roermond, was mede-oprichter van de Limburgse Katholiekendagen, die voor het eerst werden georganiseerd, – altijd op Pinkstermaandag –, in 1899 te Maastricht. De volgende Katholiekendagen vonden plaats in 1900 te Roermond, in 1901 te Venlo, in 1902 te Sittard, in 1903 te Weert en in 1904 te Heerlen.

Op het einde van 1904 waren er 41 werkgevers lid van de nieuwe bond. De zwakte van samenstelling bleek echter duidelijk, omdat van dit aantal bijna de helft, te weten 19 werkgevers, uit Roermond afkomstig was. In feite bleef de bond een Midden-Limburgse aangelegenheid. Ook waren een aantal personen lid die als werkgever nauwelijks als zodanig waren te kwalificeren. Dit leidde tot moeilijkheden met andere organisaties, met name de Hanze en de Volksbond welke beide organisaties kleine patroons uit nijverheid en handel onder hun leden telde. Teneinde de gerezen kwesties met elkaar te regelen, werd op 24 november 1904 te Roermond een bijeenkomst georganiseerd om de werkterreinen ten opzichte van elkaar af te bakenen. De Hanze zou zich met de middenstand en kleine zelfstandigen blijven okkuperen, de Volksbond zou de arbeiders tot leden hebben en de Patroonsbond werkgevers met tenminste 15 arbeiders in dienst. De doelstelling van de Patroonsbond zou zijn het bevorderen van het geestelijke en stofelijk welzijn der leden en hun arbeiders volgens de katholieke beginselen, zoals die waren geformuleerd op de Limburgse Katholiekendag te Heerlen. Daar was vastgesteld dat de katholieke patroonsverenigingen een sociale roeping zouden hebben. Konform het gestelde in de encycliek *Rerum Novarum* van Paus Leo XIII moest getracht worden de sociale nood zo veel mogelijk op te heffen en de ene klasse tot de andere te doen toenaderen. Het eerste jaarverslag van de vereniging drukte duidelijk teleurstelling uit over de groei van het ledental. Het tweede jaarverslag merkte op dat men ook dat jaar niet verder was gekomen dan vaststelling van de kontributie en het houden van een vergadering. De Patroonsbond sukkelde nog een

paar jaren door en de enige merkbare activiteit was dat men zich als groep presenteerde op de Limburgse Katholiekendagen. Na 1911 hield de bond bij gebrek aan interesse op te bestaan.

De behoefte aan een fabrikantenorganisatie bleef bestaan, vooral daar waar de arbeidersbonden actief waren. Dit leidde op 29 januari 1912 tot de oprichting van een „Vereeniging van Fabrikanten van Machinale Dakpannen van Tegelen en Omstreken”, een organisatie waarmee de latere Limburgsche R.K. Werkgeversvereniging goede contacten onderhield. De aanleiding tot oprichting zal voor een groot deel gelegen hebben in een felle, langdurige staking, die in augustus 1910 bij de kleiwarenfabriek Tiglia te Tegelen uitbrak en welke pas in mei 1911 werd opgeheven. Ook na de staking die de arbeiders overigens weinig sukses opleverde, bleven de spanningen nog geruime tijd voortduren.¹⁰ Het behoeft dus nauwelijks verwondering te wekken dat de werkgevers gingen overwegen om zich ook, zowel in vak- als in standsorganisaties te verenigen.

De begrippen stands- en vakorganisatie verdienen een korte toelichting. Zij waren immers lange tijd, – tot het begin der vijftiger jaren –, het onderwerp van heftige, soms verwarde, en doorgaans wijdlopende discussies over beide organisatievormen. Kort samengevat verstonde de katholieke werkgevers onder standsorganisatie dat gedeelte van het sociale verenigingsleven, hetwelk niet werd verzorgd door de vakorganisaties, die hun specifieke werkterrein hadden binnen de diverse bedrijfstakken, de onderhandelingen over kollektieve arbeidsovereenkomsten uitdrukkelijk daaronder begrepen. Men verstond onder stand een groep personen, – de katholieke werkgevers wensten uitdrukkelijk een persoonlijk lidmaatschap van hun verenigingen –, die mede door de maatschappelijke functie die men vervulde, bij elkaar behoorde. Zij die zich slechts gelijkwaardig beschouwden door geboorte, fortuin, positie of een combinatie daarvan, vielen niet zonder meer onder hun formulering. Het is de zogenaamde Heerlense school of Limburgse richting onder leiding van Mgr. Dr. H. A. Poels die naast de vakorganisaties ook een standsorganisatie voor algemene belangenbehartiging noodzakelijk achtte. De Leidse richting met als woordvoerder P. M. J. Aalberse zag het nut der standsorganisaties niet in en pleitte voor een uitbouw der vakorganisaties. In de *Analecta* van het bisdom Roermond werd het standpunt met betrekking tot stands- en vakorgani-

¹⁰ Colsen, a.w., p. 477-478; Gedenkboek St. Stephanus, p. 74; Jacobs, a.w., p. 59-62; De Werkgever, 50 Jaar Limburgse Katholieke Werkgeversvereniging, nr. 20A, 3 oktober 1968, p. 587.

satie vastgelegd, hetgeen niet wegnam dat de polemieken over deze materie nog vele jaren bleven voortduren.¹¹

Voor de situatie in Limburg was in het kader van deze ontwikkeling van belang dat in 1913 serieuze pogingen werden ondernomen om tot een landelijke katholieke algemene werkgeversorganisatie te komen. Op 1 december van dat jaar vond een eerste bijeenkomst plaats van een vijftiental werkgevers uit alle delen van Nederland. Op de presentielijst figureerden ook twee Limburgers: Emile van Oppen, directeur van N.V. Staalwerken „de Maas” te Maastricht en G. R. Isphording sekretaris van de R.K. Vereeniging van Werkgevers van Venlo en Omstreken en directeur van de Kleiwarenfabriek N.V. „Tiglia” te Tegelen. Dit gesprek leidde op 2 september 1915, – door het uitbreken van de eerste wereldoorlog in de zomer van 1914 trad er uiteraard een vertraging der activiteiten op –, tot de stichting van de Algemeene R.K. Werkgeversvereniging, welke tot eerste voorzitter kreeg J. B. van Dijk uit Amsterdam. Ook de Maastrichtenaar Emile van Oppen maakte deel uit van het bestuur. Op de oprichtingsvergadering waren 48 werkgevers aanwezig, waaronder 6 uit Limburg afkomstig: de heren Emile van Oppen uit Maastricht, Leo Kluytmans uit Swalmen, Jos Jansen uit Reuver, G. R. Isphording uit Tegelen, J. Trienekens uit Reuver, voorts Pater Regalatus Hazebroek O.F.M. in zijn kwaliteit van geestelijk adviseur van de R.K. Vereeniging van Werkgevers van Venlo en Omstreken en Dr. P. Cuyppers uit Roermond.

De vereniging benoemde tot sekretaris Mr. L. G. Kortenhorst, de latere voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Mr. Dr. Leonardus Gerardus Kortenhorst werd in 1886 te Weesp geboren. Hij volgde het gymnasium op het Ignatius College te Amsterdam, in welke stad hij naderhand ook rechten studeerde. Hij promoveerde in 1913 op de dissertatie „De bevoegdheid van den rechter om ongestraft te laten”, een publikatie die in de loop der jaren door vele andere werd gevolgd.¹²

¹¹ *Analecta voor het Bisdom Roermond*, 2de jrg. 1917, p. 19-22; *Uit onze sociale geschiedenis* (Bussum 1956), p. 22-33, 78-88; *Colsen*, a.w., p. 365.

¹² *125-Sphinx/Céramique-100* (Maastricht 1959), p. 394; *Philips*, t.a.p., p. 675; *Wie is dat*; biografische gegevens van Nederlanders die een vooraanstaande plaats in het maatschappelijk leven innemen met vermelding van adressen ('s Gravenhage 1956), p. 348.

¹³ *Notulen van de Algemeene R.K. Werkgeversvereniging, Oprichtingsvergadering 2 september 1915*; *Eerste Jaarboek der Roomsche Katholieke Werkgeversverenigingen in Nederland 1919-1920* ('s Hertogenbosch 1920), p. 11-17; *Het Patroonsblad*, 20 mei 1915, p. 1; *De Tijd*, 30 mei 1918.

Het Patroonsblad, – in 1911 voortgekomen uit het in 1907 ontstane verenigingsorgaan van de katholieke sigarenfabrikanten Ons Dekblad geheten –, werd het publiciteitsmedium van de nieuwe vereniging en ging voluit heten: „Het Patroonsblad – Gids voor Werkgevers op Technisch-, Sociaal-Economisch- en Handelsgebied – Officieel Orgaan van: De Algemeene Werkgeversvereeniging; den R.K. Zuidelijken Patroonsbond van Tabaks- en Sigarenfabrikanten; de R.K. Vereeniging van Werkgevers van Venlo en Omstreken; den R.K. Patroonsbond van Schoenfabrikanten te Kaatsheuvel; den R.K. Patroonsbond van Schoenfabrikanten te Oisterwijk-Moergestel; den R.K. Patroonsbond „Dongensche Lederindustrie-Vereeniging”.

Het blad verscheen twee keer per maand en de abonnementsprijs bedroeg f 2,50 per jaar.¹⁴

De Venlose werkgevers hadden, dankzij hun bestaande vereniging, een eigen plaats in de landelijke organisatie. Zij waren actief en vergaderden regelmatig. Binnen de Venlose vereniging speelde de geestelijke adviseur pater Regalatus Hazebroek O.F.M. een invloedrijke rol. Hij was een warm voorstander van een diocesane organisatie, opererend in federatieve samenwerking met de landelijke vereniging.¹⁵

Intussen kwam de ledenwerving van de A.R.K.W.V. gestaag aan op gang vooral na de benoeming van Mr. L. G. Kortenhorst. Het Patroonsblad typeert hem bij zijn aanstelling als een van die mannen, wier kracht onuitputtelijk schijnt, en die steeds meer tijd schijnen over te hebben, naargelang hun werkzaamheden toenemen.¹⁶ Vanaf begin 1916 werden dan ook in het Patroonsblad regelmatig namen van nieuwe leden gepubliceerd, waaronder ook Limburgers, zoals: Mr. L. W. Regout, directeur van de Porselein- en Muurtegelfabriek „Mosa” en glasfabriek „Stella” te Maastricht; F. Goossens, directeur van de firma Wed. H. Bontamps te Venlo; W. Steinmann, directeur van de Stoomhoutdraaijerij „De Gennep Molen” te Gennep; Gerard Linssen, directeur van de Ateliers voor het vervaardigen van religieuze beelden, te Venlo.¹⁷

In de zomer van 1917 richtte Kortenhorst zijn aandacht op Limburg. In augustus hielden Wierdels, onder-voorzitter van de A.R.K.W.V., en Kortenhorst spreekbeurten in Maastricht over het onderwerp Col-

¹⁴ Het Patroonsblad, 20 mei 1915, p. 1.

¹⁵ Het Patroonsblad, 5 november 1915, p. 6.

¹⁶ Het Patroonsblad, 5 december 1915, p. 7.

¹⁷ Het Patroonsblad, 5 april en 5 september 1916.

lectieve Arbeidsovereenkomst, een succesvolle bijeenkomst, die ruim 120 bezoekers trok.¹⁸

De Vereniging van Nederlandsche Werkgevers, een neutrale organisatie die op 13 september haar algemene ledenvergadering in Maastricht hield, moest het met iets minder publiek doen. Voorzitter J. B. Blijdenstijn W. Jzn. mocht ongeveer honderd belangstellenden verwelkomen bij de inleiding met „lantaarnplaten”, die werd gehouden door Ir I. van Goudoever de Jongh, hoofdingenieur der Staatsmijnen. Het V.N.W., opgericht te Hengelo in 1899 met als eerste voorzitter D. W. Stork, telde in dat jaar 279 leden, zodat op zich zelf van een goede opkomst gesproken kon worden.¹⁹

In 1918 begon er duidelijk schot te komen in de Limburgse activiteiten. Op 28 mei van dat jaar konstitueerde zich een comité van industriëlen, landbouwondernemers en vertegenwoordigers uit de groothandel met het doel om een rooms-katholieke Limburgse werkgeversvereniging te stichten. Daarin hadden zitting de bekende kerkenbouwer Dr. P. Cuypers, directeur der firma Cuypers & Stoltzenberg te Roermond, P. Smulders, directeur van de kleiwarenfabiek Canoy & Herfkens te Tegelen; Mr. L. W. Regout te Maastricht; Ir. Joh. Rieter, directeur van N.V. Pope's Metaal draadlampenfabriek te Venlo; L. de Rijk, stoomdakpannenfabrikant te Tegelen en voorzitter van de R.K. Werkgeversvereniging van Venlo en Omstreken; G. R. Ispording, kleiwarenfabrikant en sekretaris van de Venlose werkgevers; P. Teeuwen, steenfabrikant te Tegelen en Th. Smeets, meelfabrikant te Roermond. Ook Pater Cassianus Hentzen O.F.M. uit Venray maakte op verzoek van de Bisschop van Roermond, Mgr. L. Schrijnen, deel uit van het comité. Kortenhorst was vanzelfsprekend ook op de vergadering van 28 mei aanwezig.

Cassianus Hentzen werd in 1882 te Rotterdam geboren. Hij volgde het gymnasium te Venray, trad op 19-jarige leeftijd in bij de orde der Minderbroeders en werd in 1908 tot priester gewijd. Op 13 juli 1920 promoveerde Cassianus, – die een belangrijke rol zou blijven spelen –, aan de universiteit van Leuven tot doctor in de politieke en sociale wetenschappen op een proefschrift, getiteld: „De politieke geschiede-

¹⁸ Het Patroonsblad, 5 september 1917.

¹⁹ Overzicht van vrije ondernemersorganisaties in Nederland; uitgave van de Sociaal-Economische Raad ('s Gravenhage 1960), p. 13; De Nederlandse industrie 1899-1959, uitgegeven ter gelegenheid van het zestig-jarig bestaan van het Verbond van Nederlandsche Werkgevers (Den Haag 1959), p. 11; Het Patroonsblad, 20 september 1917, p. 143-144.

nis van het Lager Onderwijs in Nederland". Behalve adviseur van de seniorenwerkgevers was Cassianus ook aan de katholieke jonge werkgeversvereniging verbonden en wel als raadsman van de Kring Limburg. Hij publiceerde zeer veel, waarbij zijn bekendste werk wel was het meerdelige „Commentaar op Quadragesimo Anno". Voor de Limburgse werkgevers heeft Cassianus als geestelijk adviseur der vereniging, bijzonder veel betekend. Terecht werd hij dan ook in 1933 tijdens de viering van het derde lustrum der vereniging te Maastricht bij gelegenheid van zijn 25-jarig priesterfeest hartelijk gehuldigd.

Het gezelschap te Roermond bijeen, was unaniem van mening dat tot de oprichting van een Limburgse werkgeversvereniging zo spoedig mogelijk moest worden overgegaan. Naast gewenstheid van de vereniging in algemeen sociale zin, noemde men als meer concrete actiepunten: de slechte toestand der verkeersmiddelen, waarbij men speciaal dacht aan het tramverkeer, zich te bezinnen op de toenemende betekenis van de Limburgse industrie, de sociale „quaestie", aan welks oplossing men in katholieke zin mede zou moeten werken, teneinde een goede verhouding tussen patroons en arbeiders zoveel mogelijk te bevorderen. Men nam zich voor de leiders van grote bedrijven voor de op te richten vereniging te interesseren. Aangezien het de bedoeling was om tot een standsorganisatie te geraken, zou men middenstanders of mensen die daaronder waren te rangschikken, niet als leden opnemen.²⁰

Het oprichten van deze organisaties, zowel door werkgevers als werknemers, betekende in feite een sociale kentering in de bestaande maatschappelijke verhoudingen. Bestonden de eerste vormen van een soort van sociale actie veelal uit verenigingen tot onderlinge hulpverlening en ontspanning, die in rustige en vaak gemoedelijke sfeer werkzaam waren en daarbij gaarne dreven op de steun en menigmaal ook op de leiding van de „heren", de verhoudingen kwamen langzamerhand anders te liggen toen werkgevers en werknemers zich gingen herkennen als een eigen groep.²¹ Het begrip werkgever werd van het begrip hogere stand, het begrip werknemer van het begrip behoeftige afgesplitst. Daarbij ging men bij de konfessionele standsorganisatorische benadering uit van het harmoniemodel, bij het socialistische klasse-idee van

²⁰ Het Patroonsblad, 5 juni 1918, p. 82-83; De Tijd, 30 mei 1918; Wie is dat, p. 263.

²¹ H. F. J. M. van den Eerenbeemt, Ideeën rond 1900 van katholieken in Nederland over een reconstructie der maatschappij, in Sociale Wetenschappen, jrg. 13, nr. 4, p. 257-258; L. G. J. Verberne, De Nederlandse arbeidersbeweging in de negentiende eeuw (Utrecht-Antwerpen 1959), p. 73-75.

het polarisatiemodel, met voorop solidariteit binnen de klasse. De Norbertijn van de abdij van Heeswijk, Prof. L. van Aken, verwoordde zijn maatschappelijke opvattingen in Het Patroonsblad, waarvan hij hoofdredakteur was. Daarmede had hij een belangrijke invloed op de meningsvorming van de katholieke werkgevers in Nederland. In zijn boek „Tien Sociale Studiën voor Katholieke Werkgevers” vatte Van Aken zijn opvattingen samen betreffende de sociale kwestie in het algemeen, het liberalisme, het socialisme, het solidarisme, vakorganisatie, arbeidsloon, staking en collectief arbeidscontract. Regalatus Hazebroek, die het boek in Het Patroonsblad een enthousiaste recensie meegaf, adviseerde tezamen met de Bossche uitgever Teulings, het boek niet alleen een goede plaats te geven in de boekenkast, doch ook op reis ter studie mede te nemen.²²

Door deze en andere publikaties werden de werkgevers langzaam maar zeker overtuigd van het nut van katholieke stands- en vakorganisaties. Ook in Limburg ging men, nadat in het diocees Breda een jaar eerder was voorgegaan, over tot het stichten van een werkgeversvereniging.

Zowel de katholieke werknemers- als werkgeversorganisaties waren, vooral ten gerieve van de bisschoppen, diocesaan georganiseerd. De afzonderlijke werkterreinen overschreden de bisdommelijke grenzen welhaast nimmer en ook de landelijke samenwerkingsvormen bleven op deze kerkelijke afbakeningen geschoeid.

Zodoende kon het bijvoorbeeld gebeuren dat de katholieke Zeeuws-Vlaamse werkgevers niet waren georganiseerd in een provinciale Zeeuwse organisatie, doch ressorteerden onder de katholieke werkgeversvereniging in het Diocees Breda. Hetzelfde gold voor de Nijmeegse werkgevers die in het Diocees 's Hertogenbosch thuis hoorden. In Limburg vielen de diocesane en provinciale grenzen samen, een belangrijk historisch gegeven, hetwelk tot gevolg had dat in Limburg kerk, overheid en bedrijfsleven tezamen met de sociale organisaties hand in hand konden en ook plachten te opereren. De eigen identiteit die de Limburgse Werkgeversvereniging tot op de dag van vandaag in de provincie heeft, benevens haar maatschappelijke geïntegreerdheid, is voor een belangrijk deel mede hieraan te danken.

Op maandag 22 juli 1918 vond tenslotte de oprichtingsvergadering plaats van de Limburgsche Rooms-Katholieke Werkgeversvereeni-

²² Het Patroonsblad, 20 december 1915, p. 3; Historisch overzicht van de Katholieke Werkgevers Verenigingen in het Diocees Breda ter gelegenheid van haar gouden jubileum 1917-1967 (z.j. 1967), p.1.

ging.²³ De Tegelse kleiwarenfabrikant L. de Rijk, voorzitter ad-hoc, opende de bijeenkomst die gehouden werd in het Sint Christoffelhuis te Roermond. Behalve een aantal Limburgse werkgevers kon De Rijk begroeten: Mgr. L. Schrijnen, Bisschop van Roermond; Jonkheer Mr. Ch. Ruys de Beerenbrouck, commissaris der Koningin in de provincie Limburg; Mgr. Le Bron de Vexela, deken van Roermond; de heren Mr. Dr. H. van Groenendael en Mr. M. Bongaerts, beide lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, – de laatste excuseerde de afwezigheid van Mgr. Prof. Dr. W. Nolens, die tot zijn spijt wegens gewichtige staatszaken niet aanwezig zijn kon –, en last but not least Dr. Pieter Cuypers, monter en fris genoeg om met zijn 91 jaren acte de présence te geven. Cuypers, de nestor der toenmalige Limburgse werkgevers, was een actief man, ook in werkgeverskringen. Drie jaar eerder, in 1915, behoorde hij tot de oprichters der Algemeene Roomsche-Katholieke Werkgeversvereniging. Ook bezat hij, zowel als directeur van de Roermondse kunstwerkplaatsen als in zijn kwaliteit van rijksbouwmeester, te lande een grote faam. Het was zeker geen loos gebaar, toen men hem bij deze oprichtingsvergadering het ere-voorzitterschap der nieuw opgerichte vereniging aanbood.

²³ De 22ste juli 1918 was op zich genomen voor katholiek Nederland een gedenkwaardige datum. Op die dag, 50 jaar eerder, in 1868, zetten de toenmalige bisschoppen van Nederland hun handtekening onder een der merkwaardigste documenten, waarmee de katholieke kerk in Nederland na het herstel der kerkelijke hiërarchie begiftigd werd. Het mandement over het katholiek onderwijs in Nederland had daarmee zijn beslag gekregen. Volgens het woord van de bisschoppen mochten de katholieken niet dan met droevige noodzakelijkheid van de neutrale school gebruik maken. Daarmede was de grote stimulans voor het katholiek bijzonder onderwijs gelegd.

Notulen van de oprichtingsvergadering op maandag 22 juli 1918 in het Sint Christoffelhuis te Roermond; Het Patroonsblad, 5 augustus 1918, p. 113-114; Dr. Cuypers Gedenkboek 1827-1927; uitgegeven door „Limburg” Provinciaal Genootschap voor Geschiedkundige Wetenschappen, Taal en Kunst (Sittard 1927), p. 58-59 en 82-92; H. Hoefnagels, Een eeuw sociale problematiek; van sociaal conflict naar strategische samenwerking (Assen 1957), p. 119-121; Derde Jaarboek der Algemeene R.K. Werkgeversvereniging in Nederland 1921-1922/1922-1923/1923-1924 ('s Hertogenbosch 1924), p. 9-10; L. A. H. van Eijseren, De Limburgse Werkgeversvereniging gedurende de laatste vijftig jaar; jubileumrede van de voorzitter van de Limburgse Katholieke Werkgeversvereniging, uitgesproken ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan der vereniging tijdens de feestvergadering, gehouden op vrijdag 18 oktober 1968 in de Stadsschouwburg te Maastricht, p. 1-9; De Tijd, 22 juli 1918; A. H. M. Albrechts, Waarvoor wij staan; de katholieke werkgever in het midden van de twintigste eeuw; uitgegeven door de Algemene Katholieke Werkgeversvereniging (AKWV) ter herdenking van haar zevende lustrum op 13 september 1950, p. 49-52; Nieuwe Venlose Courant, 20 juli 1918.

Aan Pater Cassianus Hentzen was het gegeven om te wijzen op de sociale betekenis der op te richten vereniging. In een goed opgebouwde rede wees Cassianus op de noodzaak tot een vereniging te komen en wel eerstens in betrekking tot de werkgever individueel, voorts in verhouding tot zijn mede-werkgevers, en tenslotte in relatie met zijn werknemers.

In het algemeen viel aan de sociale ontwikkeling nog wel wat te sleutelen. Letterlijk formuleerde hij dat als volgt: „En dan geloof ik wel te mogen zeggen, dat de sociale ontwikkeling van sommige Heren Patroons veel, om niet te zeggen alles, te wenschen overlaat”. Onduidelijkheid in deze kon Cassianus niet verweten worden.

Belangrijk was de visie van Cassianus met betrekking tot de arbeiders; dat was een visie van harmonie tussen de standen, van solidariteit tussen patroon en werkmans die naast elkaar en niet, zoals de socialisten het zagen, tegenover elkaar stonden. Daarbij pleitte Cassianus vooralsnog slechts voor een andere houding der katholieke werkgevers, een wijziging van mentaliteit ten opzichte van hun arbeiders. Vanuit die andere houding zou het beste een nieuwe en betere maatschappijorde-ning tot stand kunnen komen.

Na Cassianus sprak Kortenhorst, sekretaris van de Algemeene Rooms-Katholieke Werkgeversvereniging, over de economische toestand van Limburg. De motivatie tot oprichting van een werkgeversvereniging vlocht Kortenhorst door zijn betoog heen. Onder meer merkte hij op dat er na de oorlog revolutionaire woelingen waren te verwachten en dat de arbeidende bevolking een betere verdeling van het volksinkomen zou eisen, hetgeen zijns inziens niet van alle billijkheid ontbloot was. Teneinde de sociale vrede te bewaren en de komende moeilijkheden op juiste wijze tegemoet te treden, was een organisatie van werkgevers noodzakelijk. Trouwens de zich steeds hechter verenigende arbeiders zou, hoe dan ook, partij gegeven moeten worden. In de rede van Kortenhorst kon men niet beluisteren dat de vereniging zou moeten dienen om oude, gevestigde machtsposities verder uit te bouwen of vast te houden. Integendeel, hij wees de Limburgse werkgevers er op dat zij op sociaal gebied niet voldoende mee gegaan waren met hun tijd. Maatschappelijke voorlichting van de leden achtte Kortenhorst dan ook een der voornaamste taken van de nieuwe vereniging.

Vervolgens wekte de bisschop de aanwezigen tot lidmaatschap der nieuwe werkgeversvereniging op, waarna de gouverneur der provincie het woord nam. Hij betoogde dat het aan de Limburgse werkgever ge-

geven was om aan te tonen dat industrie en katholicisme goed samen konden gaan. Deze zienswijze lichtte hij toe door te stellen dat men de industrie kon vergelijken met een konstitutionele monarchie, die een kollektief arbeidskontraat tot grondslag heeft. Voorts pleitte hij voor de aanstelling van een zogenaamd sociaal ingenieur door de vereniging, zolang deze niet door de afzonderlijke bedrijven benoemd zou worden. De definitieve oprichting der vereniging gebeurde ter vergadering bij acclamatie. De bijeenkomst werd, nadat aan Dr. Cuypers het erevoorzitterschap was aangeboden, geschorst. De pauze hierna benutte men om leden in te schrijven.

De eerste ledenlijst der vereniging telde 51 leden.²⁴ Voor meer dan de helft waren deze afkomstig uit Noord-Limburg, te weten 26 werkgevers; uit Midden-Limburg waren er 13 afkomstig; uit het industriële en dichtbevolkte Zuid-Limburg slechts 12.

Per plaats was de situatie als volgt:

<i>Plaats</i>	<i>Aantal leden-werkgevers</i>
Tegelen	11
Maastricht	9
Roermond	9
Venlo	9
Venray	3
Blerick	2
Echt	1
Heerlen	1
Meerssen	1
Reuver	1
Sittard	1
Swalmen	1
Weert	1
Wessem	1
Totaal	<u>51</u>

De leden waren uit een velerlei van branches gerekruteerd; fabrikanten van dakpannen, stenen, meel, glas, porselein, gloeilampen, papier, ijzer-gietwerk, bruinkool, sigaren. Voorts waren er een handelaar, aannemer, boekdrukker, uitgever en installateur bij. Een overwegend deel maakten echter uit de werkgevers in de keramische industrie, bijna

²⁴ De Werkgever, 50 jaar Limburgse Katholieke Werkgeversvereniging, nr. 20A, 3 oktober 1968, p. 617; zie bijlage II, voorlopige ledenlijst der Limburgsche R.K. Werkgeversvereniging.

een vijfde van het totaal. Kennelijk was de behoefte om zich in een algemene wergeversvereniging aaneen te sluiten bij de steen- en dakpannenfabrikanten van Noord-Limburg het grootst.

Opvallend is dat de steenkolenmijnen aanvankelijk volledig verstek lieten gaan. Men motiveerde dit door te stellen zich als mijnindirekteur meer werknemer dan werkgever te voelen. Wanneer men weet dat praktisch alle leden van de nieuwe vereniging niet alleen leider van hun bedrijf waren, maar tevens kapitaaleigenaar of grootaandeelhouder, is dit motief aannemelijk; zowel bij staats- als partikuliere mijnen waren de direktoren geen of slechts in onbelangrijke mate medebezitter der ondernemingen. Uit de sektor der delfstoffenwinning meldde zich slechts aan Mr. Dr. H. van Groenendael, direktor van een bruinkoolontginning, de N.V. „Bergerode” Maatschappij tot Exploitatie van Mineralen te Brunssum.

Dat juist in deze tijd werkgeversverenigingen, zoals de Limburgse Werksgeversvereniging, werden opgericht, hangt ongetwijfeld mede samen met de toenemende sociale onrust in die jaren. Zo was vooral het jaar 1919 in Nederland een topjaar van stakingen en uitsluitingen, namelijk 649 in totaal.²⁵ Limburg nam daarvan slechts 15 voor haar rekening. In de periode 1900-1925 vonden in Limburg in totaal 70 stakingen en uitsluitingen plaats, waarvan het merendeel, bijna de helft, in 1919, te weten 28. Vanuit dit gezichtspunt behoeft het geen verwondering te wekken dat juist in 1918, toen de onrust alom manifest werd, ook de Limburgse Werkgeversvereniging werd opgericht. Desalniettemin stak Limburg qua arbeidsrust bijzonder gunstig af, wanneer men de cijfers relateert aan de cijfers van totaal Nederland.

Stakingen en uitsluitingen

<i>Jaren</i>	<i>Limburg</i>	<i>Nederland</i>
1901-1913	2	184
1914-1918	5	317
1919	15	649
1920	28	481
1921	6	299
1922	5	325
1923	2	289
1924	4	239
1925	3	262

²⁵ Om waarheid en recht; aanval, verweer en repliek betreffende de verhoudingen tusschen R.K. Werkgevers en arbeiders en R.K. organisaties van werkgevers en arbeiders, speciaal in het Zuiden van het land; uitgave van het R.K. Werkliedenverbond in Nederland te Utrecht (z.pl. 1927), p. 22-23.

Kortenhorst zinspeelde, zoals gezegd, in zijn speech tot de Limburgse werkgevers duidelijk op mogelijke onrust. Hij bracht de revolutionaire woelingen in het buitenland in herinnering en wees er op dat deze na de oorlog, — de wapenstilstand zou enige maanden later op 11 november 1918 komen —, ook naar Nederland zou kunnen overslaan. „Wanneer de werkgever”, aldus Korstenhorst, „niet tijdig inziet dat menige eisch van den arbeider billijk is, kunnen botsingen niet uitblijven”. Hij wees er voorts op dat reeds kleine aantallen georganiseerde arbeiders het de patroon behoorlijk lastig konden maken. De werkgevers van Tegelen bijvoorbeeld hadden dat al ervaren.²⁶ De in 1906 opgerichte vakvereniging van steen-, buizen- en pannenfabrieksarbeiders te Tegelen was bijzonder militant, hetgeen in 1910 tot een verbitterde staking leidde, die maanden zou duren.

Ter vergadering werden de konsept-statuten met kleine wijzigingen vastgesteld. Als goed algemeen sekretaris zag Kortenhorst er op toe dat een van deze wijzigingen was, dat de L.R.K.W.V. zou opereren in het kader van het landelijk verbond. De kontributie werd vastgesteld in drie klassen, te weten van f 50,—, f 100,— en f 150,—, daarbij aan de leden overlatend in welke klasse men wenste te betalen. Organisatorisch werd de vereniging opgedeeld in vier kringen, namelijk de kringen Maastricht, Heerlen, Roermond en Venlo. Iedere kring zou twee bestuursleden leveren, behalve de weinig betekende kring Heerlen, die met één bestuurslid genoeg zou moeten nemen. Na enige stemmingen werden de volgende personen tot leden van het bestuur gekozen: voor Maastricht Mr. L. F. H. Regout, directeur van de N.V. Porselein- en Tegelfabriek Mosa en Ir. H. van Aubel, directeur van de Koninklijke Nederlandsche Papierfabriek; voor Heerlen Mr. Dr. H. van Groenendael, directeur van de N.V. „Bergerode” Maatschappij tot Exploitatie van Mineralen te Brunssum; voor Roermond de heer Th. Smeets, directeur van de meelfabriek fa. R. Smeets en de heer H. van der Marck, directeur van de uitgeverij fa. Romen & Zonen; voor Venlo de heren P. Smulders, directeur van N.V. Canoy-Herfkens' Steenfabrieken en G. R. Ispording, directeur van N.V. „Tiglia” kleiwarenfabriek.

Dakpannenfabrikant L. de Rijk trad terug als voorlopig voorzitter na de konstituerende vergadering.

Voor de nieuw opgerichte vereniging werden uiteraard statuten opgesteld, waarin ook het doel omschreven lag. De vereniging had, staan-

²⁶ Linssen, a.w., p. 209-210; Statuten en huishoudelijk reglement Limburgsche R.K. Werkgeversvereniging 1922.

de op rooms-katholieke grondslag, tot doel het versterken van het godsdienstig-zedelijk leven der patroons en het behartigen van hun algemene sociale en economische belangen. Als konkrete middelen om dit wat vaag omschreven doel te bereiken, dacht men onder meer aan: het bevorderen van de godsdienstige, zedelijke en maatschappelijke ontwikkeling der leden door lezingen en kursussen; het oprichten en steunen van R.K. vakbonden van patroons; het samenwerken met andere leidende standen; het bestuderen van sociaal-economische wetsontwerpen; het onderling voorlichten en steunen in arbeidsaangelegenheden; standpunten uitdragen; het bevorderen van een goede verhouding tussen patroons en arbeiders; het voorkomen of regelen van arbeidsgeschillen; het steunen van R.K. vakonderwijs.

Op de volgende bijeenkomst, die werd gehouden op 1 augustus, werd Mr. Dr. Henri van Groenendael tot eerste voorzitter der nieuwe vereniging gekozen.²⁷ Eveneens werd besloten om in de Limburgse bladen en grote katholieke organen een advertentie te plaatsen, waarin men doctoren in de rechtsgeleerdheid zou oproepen om te solliciteren naar het sekretariaat van de vereniging. Er meldden zich 20 sollicitanten. Mr. B. M. Berger, de latere burgemeester van Venlo, werd tenslotte tot sekretaris benoemd.

Van Groenendael was directeur van de bruinkolenmijn „Bergerode”, een ontginning die drie mijnvelden omvatte: het mijnveld „Energie”, het mijnveld Carisborg II, ook genaamd Heerlerheide, en het mijnveld „Brunahilde” II.²⁸ De oorlog van 1914-1918 had de bruinkoolontginning bijzonder in de aandacht gebracht door de brandstofnood die ontstond. In 1914 bestond er, – slechts op papier –, één bruinkolenmijn, namelijk de mijn Carisborg I, die toen echter met spoed in produktie werd gebracht. De stijgende vraag was er de oorzaak van dat in 1917 een tweede bruinkoolmijn werd opgericht, de maatschappij „Bergerode”. Carisborg I en Bergerode waren in 1918 van ongeveer gelijke grootte, hadden samen ruim 3.300 arbeiders in dienst en leverden praktisch de gehele nationale produktie van bruinkool, ongeveer anderhalf miljoen ton. De bruinkoolindustrie, vrij

²⁷ Notulen LRKVV, 1 augustus 1918; Het Patroonsblad, 20 september 1918, p. 137.

²⁸ C. Blankevoort, De Nederlandsche mijnbouw in de laatste vijfentwintig jaren, in 25 Jaar geschiedenis van Nederland 1898-1923; gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het zilveren regeringsfeest van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina der Nederlanden, o.r.v. W. G. de Bas (Amsterdam 1923), p. 926-928; E. C. van Dorp, Handel en Nijverheid in Nederland in oorlogstijd; de geschiedenis van Nederland en Nederlandsch-Indië tijdens den oorlog van 1914-1919, voor zo ver zij met dien oorlog verband houdt, o.r.v. H. Brugmans (Amsterdam 1920), p. 241-242.

plotseling tot bloei gekomen, ging niet minder vlug weer achteruit. Vooral sinds mei 1919 daalde de vraag naar bruinkool zo sterk, dat nog diezelfde maand ongeveer 1.000 man ontslag moest worden aangezegd. In 1920 was de bruinkoolproductie afgebouwd tot een industrie, waarin slechts 50 arbeiders werk vonden. De nieuw ter hand genomen productie van bruinkoolbriketten droeg voor de continuïteit der bedrijvigheid slechts zeer ten dele zorg. De briketten werden gebruikt voor huishoudelijk gebruik en speciaal voor die industrieën, die een gelijkmatige warmte-ontwikkeling zonder gevaar voor oververhitting nodig hadden, zoals onder meer aardewerk-, steen- en dakpannenfabrieken. Duitse konkurrentie verhinderde echter een grote opbloei. Dat Van Groenendael als brandstofleverancier bij vele leden van de Limburgse Werkgeversvereniging in die oorlogsjaren een bekend figuur was, is duidelijk, zeker wanneer men weet dat de kleiwarenindustriëlen er, ook numeriek, zo'n belangrijke rol in speelden.

Van Groenendael's voorzitterschap was slechts van korte duur. Naast de afgang van „Bergerode”, – in het najaar van 1919 kon hij zich nauwelijks meer werkgever noemen –, was ook de politieke rol die hij vlak na de oorlog speelde, daarbij van invloed. Niet alleen de Limburgse Werkgeversvereniging, maar ook de werknemers- en andere sociale organisaties in Limburg, waren voor overgrote meerderheid fel gekant tegen het annexationistische streven van het in een overwinningsroes verkerende België. De pro-België houding van Van Groenendael werd echter door niemand gesteund, hetgeen men hem spoedig duidelijk maakte. In aanwezigheid van Koningin Wilhelmina vond te Rolduc een massale betoging tegen annexatie plaats.²⁹ Aan Zijne Majesteit den Koning der Belgen werd in augustus 1919 een brief verzonden, welke voor de Limburgsche Landbouwbond was ondertekend door voorzitter Verheggen, voor de R.K. Werkliedenvereniging door voorzitter Vliegen, voor de R.K. Limburgsche Middenstand door voorzitter Van der Velden, voor de Limburgsche R.K. Werkgeversvereniging door voorzitter Ispording, voor de Limburgsche R.K. Onderwijzersbond door voorzitter Van Tiel en voor de Limburgsche Journalistentenclub door voorzitter Van der Marck. De Nederlands-Limburgse sociale organisaties achtten zich geroepen met klem hun stem te verheffen tegen de Belgische plannen tot gebiedsschennis. Een andere nationaliteit dan de Nederlandse, aldus verzekerde men Koning Albert, – met alle respect voor zijn prestaties gedurende de wereldoorlog –,

²⁹ H. T. Colenbrander, De internationale positie van Nederland tijdens, vóór en na den wereldoorlog, in Nederland in oorlogstijd, p. 129-133; Eerste Jaarboek, p. 90.

wenste de bevolking van Nederlands-Limburg niet te aanvaarden.

Van Groenendael werd opgevolgd door G. R. Isphording, een goede keuze, niet alleen vanwege zijn persoon, maar ook omdat hij werd gedragen door een groep die in belangrijke mate de dienst in de vereniging uitmaakte, te weten de werkgevers in de klei-industrie. Het is geen toeval te noemen dat gedurende het ruim vijftigjarig bestaan van de Limburgse Werkgeversvereniging van de acht voorzitters vijf de directie over een keramisch bedrijf voerden, namelijk G. R. Isphording (1919-1923); P. J. L. Smulders, directeur van N.V. Canoy-Herfkens' Steenfabrieken te Tegelen (1927-1932); Mr. Dr. L. F. H. Regout, directeur van de N.V. Porselein- en Tegelfabriek Mosa te Maastricht (1932-1952); Mr. E. E. Th. J. J. Teeuwen, directeur van Paul Teeuwen N.V. te Tegelen (1952-1961) en Mr. L. M. Verscheure, directie-voorzitter van de reeds boven genoemde Mosa. (1970-heden)³⁰

De keramische industrie verschaftte ongetwijfeld veel mensen werk in Limburg. Het begrip keramische industrie dient men op te vatten als een verzamelnaam voor een velerlei van bedrijven, die gemeen hebben dat zij een produkt vervaardigen, dat uit voornamelijk klei gebakken is, zoals dakpannen, bakstenen, grèsbuizen, tegels, sanitair, aardewerk en porselein. Na de mijnindustrie was in die tijd de keramische industrie een van de belangrijkste bedrijfstakken in Limburg. De werkgevers waren technisch vooruitstrevend en bezaten voldoende zelfvertrouwen om nieuwe vindingen onbevreesd in hun bedrijven toe te passen. Men denke slechts aan fabrieksspoor, excavateur, transportbanden en dergelijke. In de sociale strijd waren ze niet voor een kleintje vervaard. Men schuwde niet de toegeworpen handschoen der werkliedenorganisaties, die plaatselijk vaak zeer militant waren, op te nemen.³¹

Isphording bleef ongeveer vier jaar voorzitter en trad af in 1923, toen hij werd opgevolgd door Ir. G. F. H. Houben, directeur van het N.V. Technisch Installatie Bureau te Heerlen.

De eerste sekretaris Mr. B. M. Berger werd in 1920 opgevolgd door Mr. H. Schaapveld, - afkomstig van de Staatsmijnen -, die deze functie drie jaar vervulde. Mr. Bernhard Marie Berger werd geboren in 1887 te Venlo en studeerde rechtswetenschappen aan de universiteiten van Amsterdam en Leiden. Op 31-jarige leeftijd werd hij sekretaris van de pas opgerichte Limburgse Werkgeversvereniging, waarvan zijn

³⁰ De Werkgever, 50 jaar Limburgse Katholieke Werkgeversvereniging, nr. 20A, 3 oktober 1968, p. 586-587.

³¹ Linssen, a.w., p. 187-191, 211-212.

vriend, de landelijke sekretaris van de A.R.K.W.V. Kortenhorst, een paar maanden als voorlopig sekretaris fungeerde. Hij was een actief organisator en richtte onder meer tezamen met Cassianus Hentzen de Limburgsche R.K. Patroonsbond in de Bouwvakken op, – tegenwoordig nog bestaande als de gewestelijke afdeling van het Algemeen Verbond van Ondernemers in de Bouwnijverheid –, daterend van 26 februari 1919. De persoonlijke verhouding met Kortenhorst en de landelijke werkgeversorganisatie was goed, ofschoon men in Den Haag een centralistische opzet voorstond, waar men in Limburg weinig van moest hebben. Aan het feit dat Kortenhorst in zijn korrespondentie graag sprak van divisie en onderafdeling Limburg moet Berger zich wel geërgd hebben, gezien de autonomie waarmee de vereniging opereerde. In de loop van 1919 nam Berger ontslag om een benoeming als burgemeester van Bolsward te aanvaarden. Vandaar werd hij benoemd tot burgemeester van Venlo, hetgeen hij bleef tot zijn pensioengerechtigde leeftijd in 1952.

Zijn opvolger, de van de Nederlandsche Staatsmijnen afkomstige jurist Mr. H. Schaapveld, bouwde energiek voort aan een Limburgse werkgeversvereniging met een autonome presentatie, zowel in het kader van de landelijke katholieke werkgeversorganisatie, als naar buiten, speciaal in eigen provincie.

De persoon die een belangrijk stuk continuïteit vertegenwoordigde, was de geestelijk adviseur der vereniging, de Pater Franciscaan Cassianus Hentzen, die vanaf de oprichting tot in 1936 aan de Limburgse Werkgeversvereniging verbonden bleef.³²

Na de oprichting van diverse regionale werkgeversverenigingen in den lande ontstonden moeilijkheden met de eveneens in deze tijd opgerichte Vereeniging van de Hoogere Standen. In Limburg legde men deze kwestie snel bij. De vereniging, – waarvan het Eerste Kamerlid Mr. O. Haffmans uit Helden de promotor was –, zou zich in Limburg gaan noemen Vereeniging van de Vrije Beroepen, waarbij werd afgesproken elkaars werkterrein te respekteren, zowel inhoudelijk als ook op het gebied van ledenwerving.³³

³² Het Patroonsblad, 24 juli 1920, p. 173-174; Tweede Jaarboek der R.K. Werkgeversverenigingen in Nederland 1920-1921 ('s Hertogenbosch 1921) p. 90; Lustrumboek 1916-1926 Katholieke Jonge-Werkgeversvereniging ('s Hertogenbosch 1926), p. 99; Wie is dat; biografische gegevens van Nederlanders die een vooraanstaande plaats innemen met vermelding van adressen ('s Gravenhage 1956), p. 263; Zevende Verslagboek der Algemeene R.K. Werkgeversvereniging 1930-1935 (Roermond 1935), p. 41; Wie is dat, p. 42.

³³ Eerste Jaarboek, p. 31-32; Tweede Jaarboek, p. 98.

De verhouding tussen de Limburgse Werkgeversvereniging en de landelijke organisatie baarde aanvankelijk meer moeilijkheden.³⁴ In tegenstelling tot de andere regionale verenigingen spraken de Limburgers zich voor een federatieve organisatievorm uit. Een geformeerde commissie onder voorzitterschap van Van Aken deelde het standpunt der Limburgers niet. Zij sprak zich uit voor een centralistische organisatie, ook wat de kasmiddelen betrof. Nadat het bestuur der Limburgse werkgevers zich in een nota tot het landelijk bestuur had gericht, werd een voor Limburg akseptabele regeling getroffen. Het bestuur der Limburgse meende echter het innen van de kontributie niet aan de Algemeene te moeten overlaten, maar dit zelf te doen en pas daarna een bepaald bedrag per lid naar Den Haag over te maken. Het lag voor de hand dat de Algemeene in deze sfeer behoefte had zich in de Limburgse regio te presenteren, hetgeen in de zomer van 1920 dan ook gebeurde. De jaarvergadering der A.R.K.W.V. werd toen te Maastricht gehouden. Daarbij fungeerde de Limburgse Werkgeversvereniging als voortreffelijk gastheer, getuige de enthousiaste landelijke verslagen.

Om de sociale ontwikkeling van de leden der vereniging te bevorderen, besloot het bestuur in de vorm van Handelingen der Limburgsche R.K. Werkgeversvereniging lezingen op kringvergaderingen te houden, in druk uit te geven.³⁵ In het eerste verenigingsjaar verschenen reeds drie Handelingen: de redevoeringen van Pater Cassianus en Kortenhorst, gehouden bij de oprichting der Limburgse Werkgeversvereniging, een lezing over de acht-urige werkdag, – een onderwerp dat naar aanleiding van de Arbeidswet van 1919 veel stof deed opwaaien –, gehouden door Pater Cassianus, een studie over het Limburgse Tramvraagstuk van de hand van Ir. M. Meijer, sekretaris der Rijkstramwegkommissie, en Mr. H. Schaapveld. Lezingen in dit jaar, gehouden door Prof. Mr. J. Veraart over de bedrijfsorganisaties en Mr. Dr. A. Borret S. J. over het Taylor-systeem, werden niet uitgegeven. Ook in de volgende jaren is het er niet meer van gekomen. Een van de redenen is ongetwijfeld geweest, dat sekretaris Schaapveld het in het verenigingsjaar 1919-1920 bijzonder druk had met assistentie

³⁴ Eerste Jaarboek, p. 35-36 en 93-94; Tweede Jaarboek, p. 95-96; Handelingen der Limburgsche R.K. Werkgeversvereniging te Roermond; Tramwegen in Zuid-Limburg en hunne sociaal-economische beteekenis (Heerlen 1920) inhoudende twee artikelen: Tramwegen in Zuid-Limburg door Ir. J. M. Meijer en Tramwegen in Zuid-Limburg en hunnen sociaal-economische beteekenis door Mr. H. Schaapveld.

³⁵ Eerste Jaarboek, p. 87-94; Tweede Jaarboek, p. 89-99.

bij het zeer tijdrovend werk van het sluiten van kollektieve arbeids-overeenkomsten, speciaal van dié bedrijven welke niet onder een bedrijfstakingovereenkomst vielen. Zo voerde in opdracht van de direktie van Mosa en Stella het bureau der Limburgse tezamen met de geestelijk adviseur der vereniging deze onderhandelingen, hetgeen per 1 maart 1920 uitmondde in een kollektief kontrakt met de R.K. Aardewerkersbond „God en ons Recht” en de Nederlandsche Vereeniging van Glas - en Aardewerkers, welke laatste was aangesloten bij het Nederlandsch Verbond van Vakvereeningen, het N.V.V. Eveneens werd een kollektief kontrakt gesloten bij de Chemische Werke Raab & Co. te Melick-Herkenbosch tezamen met de R.K. Fabrieksarbeidersbond „Sint Willibrordus”.

Dat dit werk goed gebeurde, bewijst het feit dat het bureau van de Limburgse werkgevers ook door de direkties der staats- en partikuliere mijnen als zodanig werd erkend. De Limburgse werkgevers waren overigens de hoge lonen, betaald bij de mijnen, een doorn in het oog vanwege de invloed die zij op het loonniveau der nabij gelegen industrieën hadden. Vooral in toekomstige loonsverhogingen bij de mijnen waren de Limburgse werkgevers uiteraard zeer geïnteresseerd. Het bureau van de Limburgse werkgevers intervenueerde ook daar waar sociale spanningen dreigden uit te lopen tot een staking.³⁶ Die interventie lukte bij de beeldenfabrieken van Gerard Linssen te Venlo en N.V. v/h A. van Erp, eveneens te Venlo, pas nadat een staking er 10 weken had geduurd. Moeilijkheden bij de ijzergieterij firma Gebrs. Hamers te Maastricht konden met de R.K. Metaalbewerkersbond „Sint Eloy” tijdiger worden geregeld.

Een aktie op infra-structureel gebied, begonnen in 1919, werd in 1920 met sukses bekroond, namelijk het streven voor het tot stand komen van een tramweganet in Zuid-Limburg.

De kringen der vereniging bleven al vergaderend aktief, maar lieten het hierbij niet alleen. Door de kring Roermond werd het voortbestaan der aldaar aanwezige Katholieke Arbeidsbeurs mede verzekerd door deze een bedrag van f 200,— toe te zeggen. Om de arbeidersjeugd te Maastricht te steunen, stelde de Kring Maastricht een bedrag van f 1.400,— beschikbaar voor de oprichting van een R.K. Arbeidersvoetbalclub.

De Limburgse Werkgeversvereniging telde in 1920 ruim 100 leden, welke, — er waren vooral relatief grote werkgevers in georganiseerd —,

³⁶ Om waarheid en recht, p. 237, 252-254.

tezamen naar schatting ongeveer 25.000 arbeiders in dienst hadden. Dat de Limburgse Werkgeversvereniging goed wortel schoot in Limburgs bodem, bewijst het feit dat zij momenteel ongeveer 450 persoonlijke leden telt, ruim 300 bedrijven omvat, die arbeid geven aan 100.000 werknemers.

BIJLAGE I

Ledenlijst van de R.K. Patroonsbond in het Bisdom Roermond in 1904

Roermond

1. Th. Nöhren – kerkorgelfabrikant
2. Jac. Oor – beeldhouwer
3. Henri Meijers – mr. smit
4. J. H. Craghs-Breuer – banketbakker
5. Henri van der Marck – uitgever
6. Jan den Rooijen – glasschilder
7. Firma Romen & Zn.
8. Oscar Stienon
9. Antoon Franssen – architect
10. Caspar Franssen – architect
11. H. Hoffer – meubelmaker
12. Marcus Waterreus – drukker
13. Jos. Cuypers – ingenieur/architect
14. H. Scheen – kerkschilder
15. Dr. P. J. H. Cuypers
16. Felix Janssens – industrieel
17. Jos. Thissen – industrieel
18. F. Nicolas – glasschilder
19. L. de Beaumont

Venray

1. Victor Vonk – industrieel
2. H. Trynes

Venlo

1. Gerardus J. Herfkens – steenfabrikant
2. F. Paes – aannemer
3. Guillaume Deumes – kerkschilder
4. Jules Thywissen – fabrikant

Maastricht

1. Henri Baeten – steenfabrikant
2. Joseph Visser

Weert

1. Camille Esser – goudsmit

Swalmen

1. H. Konings – mr. smit
2. P. Konings – fabrikant
3. P. Coorens – houthandel
4. Math. Alers – stoomzagerij
5. J. B. van Soest-Terstappen – fabrikant
6. Jac. Geraedts
7. Ramakers-Janssen – pannenfabrikant

Heerlen

1. Jan Ubachs – aannemer

Tegelen

1. P. Smulders –fabrikant
2. Paul Teeuwen – Geurts

Geleen

1. Gebrs. Ramakers – atelier voor beeldende kunst

Echt

1. Jules van de Venne – burgemeester

Sittard

1. Emile Thissen – fabrikant

BIJLAGE II

Voorlopige ledenlijst der Limburgsche R.K. Werkgeversvereniging

Uit: Het Patroonsblad

Gids voor Werkgevers op Technisch-, Wetgevend-, Sociaal- Economisch- en Handelsgebied.

Jaargang 1918 - 5 augustus - nummer 15.

- L. de Rijk, dakpannenfabrikant, Tegelen
P. Smulders, steenfabrikant (fa. Canoy en Herfkens), Tegelen
Paul Teeuwen, steenfabrikant (fa. Gebrs. Teeuwen), Tegelen
Th. Smeets, meelfabrikant (fa. R. Smeets), Roermond
W. L. Regout, directeur Glas- en Porseleinfabriek, Maastricht
Dr. P. J. H. Cuypers, kunstwerkplaats, Roermond
Ir. Jos. Rieter, directeur Metaaldraadlampenfabriek „Pope”, Venlo
Paul Thijwissen, fa. Jules Thijwissen, Venlo
Jos. van Liebergen Jr., Venlo
H. Trienekens, Reuver
J. Riemersma, directeur N.V. Riemersma en van Glabbeek, houthandel „de Nijverheid”, Maastricht
Jos. Thissen Sr., Roermond
Ir. H. van Aubel, directeur Kon. Ned. Papierwarenfabriek, Maastricht
H. Nicolas, fa. F. Nicolas en Zonen, Roermond
Jos. Lalieu, steenfabrikant, Technisch Bureau, Maastricht
H. H. Houx, aannemer en steenfabrikant, Maastricht
H. Houtappel, ijzerhandel, Maastricht
Louis Beltjens, Maastricht
Th. van Emstede, drukker-uitgever, Venlo
G. J. Beckers, drukker-uitgever, Roermond
M. J. A. H. Tijssen, Wessem
H. Janssen, Steenfabriek „Venlona”, Venlo
C. de Beaumont-Goffin, IJzermeubelfabriek, Maastricht
W. R. I. C. van Basten Batenburg, directeur steenfabriek „Tiglia”, Tegelen
B. van den Bergh, ijzergieterij, Blerick
P. J. Mulders, Blerick
Mr. Dr. H. van Groenendael, directeur der bruinkoolontginning „Bergerode”; lid der Tweede Kamer der Staten-Generaal, Sittard
Michel Cuypers, kunstwerkplaats, Roermond
G. R. Ispording, directeur steenfabriek „Tiglia”, Tegelen
A. H. Martens, aannemer, Venray
Emm. Smeets, steen- en boekdrukkerij, cartonnagefabriek, Weert
Fern. Claessens, directeur der glas- en aardewerkfabriek „de Sphinx”, Maastricht
Henri van der Marck, uitgever, Roermond
A. van der Marck, uitgever, Roermond

Jos. Aerts, sigarenfabrikant, Venray
Van Haaren, directeur N.V. Stoomsteenfabriek v.h. H. Trijnes, Venray
Adolf Steegh (fa. Steegh en Essen), Venlo
Louis Berger, Venlo
Fr. Goossens, (fa. Bontamps), Venlo
H. Houba (fa. H. Thissen), pannen- en buizenfabriek, Tegelen
Alph. Russel, Steenfabr. Tegelen
Casp. Laumans, buizenfabr. Tegelen
L. Spiekenheuer, IJzerfabr. „Tegelen“, Tegelen
Canoy, Tegelen
H. Simons, steendakpannenfabriek en ijzergieterij, Tegelen
Gebr. Tielens en Co., papierfabrikanten, Meerssen
Fa. J. Meuwissen, dakpannenfabriek „de Valk“, Echt
Jos. Geraedts, houthandel, Swalmen
Lamb. de Beaumont, houthandel, Roermond
A. Deckers, aannemer, Heerlen
Victor Goossens, Electrotechnisch Bureau, Venlo

LITERATUUROVERZICHT

*F. Braudel, Civilisation Materielle et Capitalisme (XVe-XVIIIe siècle)
t. I, Paris 1967, 463 p.*

In het tijdschrift *History and Theory* werd over dit boek gezegd, dat hier voor het eerst een wereldgeschiedenis van de samenleving werd geschreven. Daarmee werd bedoeld, dat Braudel, in tegenstelling tot andere auteurs van wereldhistories, niet in de politieke macht en in het gedrag der gezagsdragers de moverende kracht in de geschiedenis ziet, maar dat hij het streven van de mens om, tesamen met anderen, een bestaan op te bouwen en een samenleving tot stand te brengen, als thema kiest. Braudel's geschiedenis is een historie van de gewone man. Deze opmerkingen mogen de ongehoorde betekenis van dit boek duidelijk maken. Het werk verschilt zozeer van die van al zijn voorgangers, dat alle recensenten tot nu toe er met grote terughoudendheid over gesproken hebben. Zij achtten zich niet in staat de importantie van het werk ten volle uit te drukken. Bij deze communis opinio sluiten wij ons uiteraard gaarne aan.

In dit eerste deel beschrijft Braudel de economische zijde van de maatschappelijke ontwikkeling in de nieuwe tijd. Haar sociale pendant hoopt hij eerlang in een tweede deel weer te geven. Vandaar dat hij in het voorliggende werk allereerst de spanningen en ontwikkelingen in de bevolkingsverhoudingen beschrijft en daarna overgaat tot het consumptiepatroon. Een uitvoerig hoofdstuk handelt over het dagelijks brood, waarna gesproken wordt over meer luxe producten, die toch voor het levensonderhoud onontbeerlijk zijn, zoals vlees, vis, zout, vet, eieren en melkproducten. In dit gedeelte komen ook de dranken, zoals koffie, thee, bier en cider aan de orde waarvan een gedeelte eerst in de nieuwe tijd werd ingevoerd, evenals de stimulantia alcohol en tabak. Woning, kleding en mode worden in een vierde hoofdstuk aan de orde gesteld. Ook zij zijn onontbeerlijk, maar kunnen aanleiding geven tot luxe.

De twee volgende hoofdstukken handelen over techniek. Allereerst over de sleutelproblemen der economische ontwikkeling: energie en ijzer. Vervolgens over de verbeteringen in technologisch opzicht en over het geldwezen en de steden.

Er is in dit boek vrijwel geen pagina of er spreekt een zeer oorspronkelijke visie uit. Er worden, zoals al uit de opsomming van de inhoud bleek, talloze spitsvondige verbanden gelegd en vele bekende zaken op originele wijze ingepast. Het spreekt vanzelf, dat de auteur daarbij wel eens opmerkingen maakt, die enigermate discutabel zijn en het kost weinig moeite hier en daar een detail op te sporen, waarop men op min of meer goede gronden met hem van mening kan ver-

schillen. Het heeft evenwel weinig zin, om een boek, waarin de visie op de samenleving zo duidelijk naar voren wordt gebracht, op details te bekritisieren. Er is slechts een enkel onderdeel, waarop wellicht toch een meer detailliserende kritiek mag worden naar voren gebracht, omdat zij ons tot de kern van het probleem brengt, dat Braudel's opvatting over de samenleving oproept.

De auteur merkt in zijn hoofdstuk over het geldwezen op, dat de 18de eeuw in Europa gekenmerkt werd door monetaire stabiliteit en trekt daaruit belangrijke conclusies voor de maatschappelijke ontwikkeling. Deze stelling lijkt niet helemaal juist. Weliswaar handhaafde de overheid overal tijdens die periode de pariteit van de rekenmunten, waarin de transacties werden geregistreerd, maar dat weerhield haar er niet van fluctuaties in de tekenmunten, de feitelijk bestaande geldeenheden, toe te laten. Zij traden sterk aan de dag in de periode na de Zevenjarige oorlog en vonden in Pruisen hun oorsprong. Dit leidde tot een wezenlijk verschil in waarde der door eenvoudige lieden gebruikte monetaire eenheden. Een systeem, dat via verschrijving van goed geld door slecht geld en kwalijke omrekeningspraktijken van rentmeesters leidde tot afwenteling van de monetaire problemen naar de minstbedeelden in de samenleving. De hele affaire droeg bij tot verhoging van de spanningen in de samenleving.

Daarmee zijn we dan gekomen op een punt, waar men toch wezenlijke twijfels aan Braudel's opvatting over de geschiedenis van de nieuwe tijd moet uitspreken. De duidelijke groeiende spanningen in de samenleving, die culmineerden in tientallen vormen van revolutionaire woelingen in de tachtiger jaren van de 18de eeuw, kunnen nauwelijks een plaats krijgen. B. meent, dat de samenleving tussen 1450 en 1800 slechts een zeer langzame ontwikkeling doormaakte en dat zij aan het einde van de door hem beschreven periode niet wezenlijk verschilde van de vijftiende eeuw. Om het in de terminologie van Foucault te zeggen: de orde van de maatschappij en het erin aangetroffen ordeningsprincipe bleven volledig overeind. Dit nu schijnt in strijd met de werkelijkheid in een periode, die van Rusland tot in de U.S.A. tot opstanden leidde, die de grondslagen onder de traditionele maatschappij wegsloegen. Het lijkt ondenkbaar dat men overal in Europa ageerde tegen een samenleving, die in wezen harmonisch was.

Het is evenwel moeilijk Braudel te verwijten, dat hij de sociale spanningen mist. De sociale paragrafen moeten immers nog geschreven worden en zullen een plaats krijgen in het tweede deel.

Aan de hand van deze in zijn „Ecrits sur l'histoire” beschreven opvattingen van historische methodologie kan men min of meer afleiden hoe het tweede deel er uit gaat zien. Zijn opvatting over geschiedenis impliceert immers, dat er meerdere niveau's van kennis worden onderscheiden. Met name is er de „longue durée”, de langzame mondiale ontwikkeling, tegenover het „evenementionele” element: de veranderingen door plotselinge gebeurtenissen. Na een eerste deel over longue durée-economie zal een tweede evenementieel deel voor sociale aangelegenheden volgen. De sociale spanningen zullen waarschijnlijk herleid worden tot plotselinge, min of meer toevallige gebeurtenissen. De Franse Revolutie en haar pendanten hebben min of meer toevallig de samenleving van de nieuwe tijd omvergeworpen, een visie die reeds eerder, onder meer door Cobban verdedigd is. Braudel kan deze verschijnselen immers niet meer in de beschrijving van de „longue durée” onderbrengen, want dat hoofdstuk is met deel I afgesloten.

Dat sociale spanningen wezenlijk zijn voor de 18de eeuw, blijkt duidelijk uit de geschiedenis van het Limburgse grensgebied. De geschiedenis van dit ge-

bied, waar vele concretisaties van de orde uit de nieuwe tijd op elkaar stootten, leert immers, dat de toenemende sociale spanning wel degelijk wezenlijk is voor de samenleving als zodanig en dat de orde, zoals die officieel bestond, aan het einde van de 18de eeuw zichzelf had overleefd. Voor het conflict dient binnen de beschrijving van de langzame ontwikkeling der samenleving meer ruimte te worden gereserveerd.

Dit alles neemt niet weg, dat Braudel's werk sinds zijn verschijnen een klassiek boek is geworden, waaruit iedere historicus bijzonder veel voordeel kan trekken.

J.

Paul Harsin, Recueil d'études, Liège 1970, 474 pag.

Bij gelegenheid van het afscheid van Prof. Harsin van de Universiteit van Luik in 1970 werd een bundel met artikelen van zijn hand gepubliceerd. Hoewel niet minder dan 29 bijdragen werden opgenomen, kon uit het werk van Harsin slechts een bescheiden keuze gedaan worden. Zijn bibliografie omvat immers niet minder dan 200 nummers, waaronder 18 boeken! De opgenomen artikelen werden gegroepeerd naar de terreinen, waarop Harsin bijzonder heeft gewerkt. Het boek opent daarom met een tiental artikelen over ideeëngeschiedenis, waaronder twee studies over John Law. Daarna volgen twaalf studies over de geschiedenis van het Prins-Bisdom Luik in de 16e, 17e en 18e eeuw. Tenslotte zijn er zeven studies over de geschiedenis van de lage landen, waaronder helaas slechts twee over openbare financiën. Met name de herdruk van de studies over Law en de financiële situatie van de staat onder het Ancien Régime zijn zeer waardevol. Op dat terrein is Harsin immers een internationaal erkend specialist.

J.

Kees Bertels, Geschiedenis tussen structuur en evenement. Een methodologisch en wijsgerig onderzoek, Amsterdam. Wetenschappelijke Uitgeverij, 1973, 381 pag., reg.

Bertels heeft over een hoogst interessant en belangrijk onderwerp een zeer merkwaardig boek geschreven. Hij behandelt de ontwikkeling van de historiografie in Frankrijk, die onder invloed van wat men gemeenlijk als de „School der Annales”¹ pleegt aan te duiden, sinds 1945 een bijzonder karakter kreeg. Onder leiding van Fernand Braudel streefde men er naar een integratie van de menswetenschappen binnen de geschiedvorsing, waardoor vele historische studies in Frankrijk hun vraagstelling ontleenden aan sociologie, economie, psychologie, antropologie, geografie en zelfs biologie. Bovendien onderscheidde Braudel in de historische wetenschap meerdere kennisniveau's, waardoor hij speciaal de bestudering van de „histoire de longue durée”, de geschiedenis van de langzame veranderingen over langere tijd, stimuleerde.

Bertels geeft in zijn dissertatie een interessant overzicht van deze ontwikkeling en

1. Naar het tijdschrift *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*, sinds 1949 onder deze titel verschijnend, als voortzetting van de uit 1929 stammende *Annales d'histoire économique et sociale*.

biedt met name in het tweede gedeelte van zijn boek, p. 27-183, een belangwekkende beschouwing over de met deze methodieken bereikte resultaten. Niettemin zijn er tegen dit boek vele bezwaren aan te voeren. Zelden lazen wij een zo slordig gereëdigd proefschrift. Met name de verwijzing via afkortingen in de voetnoten naar in de literatuurlijst niet voorkomende werken stoort ten zeerste. Fundamenteeler is echter, dat Bertels' studie van een structurele geschiedenis op evenementiële en nogal positivistische wijze is opgebouwd. De auteur bespreekt achter elkaar zeer veel boekwerken, waaruit hij heel wat relevante gegevens opdiept, maar zijn eigen bijdrage is nogal mager. Een *histoire de longue durée* van de Franse historiografie geeft hij niet. Vooroorlogse ontwikkelingen worden als vrijwel onbelangrijk terzijde geschoven, zodat de naam van Henri Berr zelfs in het geheel niet genoemd wordt. Dit valt temeer op, omdat tegelijk met het boek van Bertels een artikel van Braudel verscheen, waarin deze betoogde, dat juist het debat tussen de Franse historische scholen in de twintiger en dertiger jaren de belangrijkste periode van de „Annales” was².

De kern van de bezwaren, die ik tegen dit boek heb, wordt echter gevormd door het feit, dat Bertels, ondanks zijn herhaaldelijk van Foucault³ overgenomen waarschuwing tegen de anachronismen, die de structurele geschiedenis bedreigen, uiteindelijk toch uitkomt bij een structuralisme, waarin van iedere chronologie wordt afgezien. Daarmee wordt min of meer een meta-historische filosofie in de plaats gesteld van geschiedschrijving. Een en ander vloeit voort uit het kritiekloze applaus, waarmee Bertels een Marxisme toejuicht, waarin geabstraheerd wordt van elke dialectiek en Marx als een referentiekader ten tonele wordt gevoerd. Veranderingen en conflicten in de samenleving worden daarmee uit het historiografisch blikveld verwijderd. In dit verband zij opgemerkt, dat ook binnen de Annalesgroep recentelijk duidelijk verzet is aangetekend tegen een identificatie van hun opvatting van historiografie en het onhistorische Marxisme à la Althusser⁴. Deze bezwaren zouden gevoegelijk aangevuld kunnen worden met een opsomming van tegenstrijdigheden en denkfouten in antropologisch, epistemologisch en ontologisch opzicht, zodat moet worden vastgesteld, dat de auteur een uiterst belangwekkend onderwerp te haastig en oppervlakkig heeft behandeld, hetgeen evenwel niet wil zeggen dat het lezen van dit boek niet uitermate bevruchtend voor de historicus is. Niets is immers moeilijker voor een historicus, dan duidelijk te maken, wat hij eigenlijk zou moeten doen. Bertels daagt hem daartoe op zeer scherpe wijze uit.

J.

² F. Braudel, *Personal Testimony*, *The Journal of Modern History*, Volume 44, 1972, p. 448-467.

³ M. Foucault, *Les Mots et les Choses*, *Une Archéologie des sciences humaines*, Paris 1966.

Cfr. H. V. White, *Foucault decoded*, notes from *Underground*, *History and theory*, Vol XII, 1973, p. 23-53.

⁴ P. Vilar, *Histoire Marxiste, histoire en construction. Essai de dialogue avec Althusser*, *Annales E. S. C.*, 28e année, 1973, p. 165-198.

Van stapelmarkt tot welvaartsstaat.

Economisch-historische studieën over groei en stagnatie van de Nederlandse volkshuishouding, 1600-1970, onder redactie van Prof. Dr P. W. Klein.

Universitaire Pers Rotterdam, 1970, 139 pag., graf., tab.

Herman van der Wee, Historische aspecten van de economische groei. Tien studies over de economische ontwikkeling van West-Europa en van de Nederlanden in het bijzonder (12e-19e eeuw).

Uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen-Utrecht 1972, 245 pag., reg., lit., tab., graf.

De sociaal-economische geschiedenis mag zich thans in een brede belangstelling verheugen. Ook op universiteiten en hogescholen maakt dit vak een snelle ontwikkeling door, waarbij opvallend is de aandacht die wordt besteed aan de geschiedenis van de economische groei. De historici hebben zich thans opzettelijk gewend tot de economische theorie, om de historische implicatie van dit theoretisch uitgangspunt te bestuderen en de groeideterminanten van de Europese economie over langere periode te analyseren. Dit begon allereerst met het Europees industrialisatieproces, dat in de 19e eeuw op gang kwam, maar heeft zich daarna uitgebreid tot de groei sedert de Middeleeuwen als ten gevolge van de opkomst van de steden reeds een eerste fase in deze ontwikkeling een aanvang neemt.

Het resultaat van deze belangstelling heeft geleid tot een aantal voortreffelijke publikaties en de tijd is aangebroken, dat deze studies in de vorm van een bundeling van artikelen of een samenvatting in meer bevattelijke vorm ook voor een breder publiek worden ontsloten. Wij herinneren aan een uitgave, die in een vorige Jaarboek werd besproken, nl. het boek *Groei naar een industriële samenleving door T. J. Kastelein*, die een samenvatting bracht van de economische ontwikkeling en de verandering van waarden en instituties in de afgelopen 200 jaar. Op het ogenblik liggen weer twee soortgelijke bundels ter bespreking voor ons met een gelijke problematiek. Het boek van H. van der Wee heeft als opvallend kenmerk, dat hij de geschiedenis van de groei in Europees verband over een veel langere termijn bestudeert en juist voor deze vroegere periode tot resultaten voert, die tot een vernieuwing van het geijkte geschiedbeeld voeren. Vervolgens brengt hij ook door zijn kennis van de Zuid-Nederlandse ontwikkeling op economisch terrein een waardevolle verrijking ten opzichte van onderwerpen, die al eerder bestudeerd zijn, zoals de centrale stapelmarkt en het Hollandse ondernemersgedrag in de 16e en 17e eeuw en de economische teruggang van de Republiek in de 18e eeuw. Zodoende kunnen we door vergelijking inderdaad spreken van een andere economische structuur en een andere fase van economische ontwikkeling binnen de verschillende delen van de Nederlanden. Belangrijk is verder, dat Van der Wee nieuwe methoden, met name op het terrein van de kwantitatieve economische geschiedenis presenteert, die aangewend kunnen worden om voor oudere perioden moderne begrippen te gebruiken. In zijn boek geeft hij met name mogelijkheden aan voor het gebruik van de computer voor berekening van productiviteit, technische vooruitgang en economische groei.

In de bundel Van stapelmarkt tot welvaartsstaat staan enkele zeer lezenswaardige

ge opstellen over de economie van de 19e eeuw, waarbij J. H. van Stuijvenberg ingaat op het probleem van het doorbreken van de economische stagnatie en op de criteria om de groei te meten, en waarbij J. A. de Jonge zijn bekende overzicht geeft over de industriële ontwikkeling tussen 1850 en 1914 eveneens in het licht van de theorie van Rostow. Ook de 20e eeuw komt in deze bundel aan bod met een ouder artikel van F. A. G. Keesing over de jaren 1918-1939 en met een voor dit doel speciaal geschreven studie van P. W. Klein en zijn assistenten over de groei van de welvaartsstaat na de oorlog. P.

J. A. Faber, Drie eeuwen Friesland.

Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800. 2 dln.

Dissertatie Universiteit Utrecht, 27 oktober 1972.

A. A. G. bijdragen, 17. Afdeling Agrarische Geschiedenis, Landbouwhogeschool Wageningen, 1972, 760 blz., tab., graf., krt., lit., reg.

A. M. van der Woude, Het Noorderkwartier.

Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late Middeleeuwen tot het begin van de 19e eeuw. 3 dln.

Dissertatie Rijksuniversiteit Utrecht, 2 juni 1972.

A. A. G. bijdragen, 16. Afdeling Agrarische Geschiedenis, Landbouwhogeschool Wageningen, 1972, 858 blz., graf., tab., krt., lit., reg.

In de beoefening van de sociaal-economische geschiedenis zijn sinds de laatste wereldoorlog nieuwe problemstellingen en methoden ontwikkeld, die dieper ingaan op de structuur en de samenhang van maatschappelijke verschijnselen, die bij voorkeur binnen lokale of regionale eenheden bestudeerd worden. Deze richting kwam vooral rond het tijdschrift *Annales* tot ontwikkeling en werd met name in Frankrijk een van de meest vooraanstaande richtingen in de moderne historie-beoefening (Labrousse, Goubert, Chaunu, Le Roy Ladurie, Bachrel, e.a.).¹ In Nederland werd deze richting geïntroduceerd door Slicher van Bath en door zijn leerlingen verder uitgewerkt. Nu twee van deze onlangs gepromoveerd zijn, doet zich een goede gelegenheid voor om op deze nieuwe vorm van geschiedbeoefening wat uitvoeriger in te gaan.

De studie van J. A. Faber begint met een minutieuze analyse van het bevolkingsverloop in Friesland aan de hand van volkstellingen en indirecte indicaties, waarna de groeicomponenten worden ontleed en een verdeling wordt gegeven naar geslacht, leeftijd en godsdienst. Vervolgens wordt de verandering in de beroepsstructuur nagegaan. Daarna volgt een voortreffelijk hoofdstuk over de aspecten van de Friese landbouw in deze drie eeuwen en een uiteenzetting over de nijverheid, handel, scheepvaart en turfgraverij. Tenslotte komt de maatschappelijke

¹ J. A. de Jonge, *Geschiedenisbeoefening in Frankrijk*, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 82 (1969), 158-183.

I. Schöffer, *Nieuwe richtingen in het historisch onderzoek*, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 77 (1964), 1-24.

ontwikkeling tegen deze achtergrond uit de verf, waarbij de bovenlaag van de bevolking (positie, gezindheid, recruterig e.d.) meer aandacht krijgt dan de overige maatschappelijke groepen. Het karakter van dit werk spreekt uit de enorme hoeveelheid tabellen, grafieken en kaarten, waaraan jaren van onderzoek en verwerking ten grondslag liggen. Faber onderscheidt in de ontwikkeling van Friesland drie perioden, namelijk het tijdperk tot 1650, gekenmerkt door een sterke bevolkingsgroei en een expansie zowel in de landbouw als in de niet-agrarische sectoren, vervolgens een stagnatieperiode van 1650-1750, in welke tijd er een neergang komt in de landbouw en nijverheid en als gevolg van de dalende prijzen een malaise optreedt, en tenslotte een herstelperiode, welke begint in de tweede helft van de 18e eeuw.

De dissertatie van A. M. van der Woude is nog groter van omvang en bestaat uit twee delen tekst en een deel met bijlagen, archivalia en literatuur. Het geheel is voorzien van een overstelpende hoeveelheid tabellen, grafieken, diagrammen en kaarten, die betrekking hebben op het door hem bestudeerde gebied, nl. een deel van de provincie Noord-Holland ten noorden van het IJ. Omdat de schrijver voor dit gebied niet kon putten uit dezelfde archiefrijksdom, als b.v. Slicher van Bath in Overijssel aantrof, moesten veel indirecte gegevens worden aangedragen en verschillende kunstgrepen bij de bewerking en kwantificering van dit materiaal worden uitgevoerd om toch een aantal kerngegevens over de sociaal-economische ontwikkeling in onderling verband te kunnen presenteren.

De grote verdienste van Van der Woude is, dat hij heeft aangetoond, dat de Hollandse Gouden Eeuw rond het midden van de 17e eeuw eindigt en dat dan reeds een contractie begint. Hij maakt duidelijk, dat historisch-economisch de positie van Holland duidelijk verschilt van andere gewesten en dat bezwaarlijk deze economische constellatie onder de gemeenschappelijke noemer van de economische achteruitgang van de Republiek kan worden gebracht. De uitzonderlijke bloei van Holland, zo blijkt thans, schijnt toch minder uitzonderlijk te zijn geweest en voornamelijk betrekking te hebben op het eerste deel van dit thans veelbesproken tijdvak.

De groei van de Europese economie was tussen 1475 en 1640 zeer ongelijkmatig verdeeld over de regio's. Momenteel wordt de vraag bestudeerd, welke factoren debet zijn aan de omslag, die in het midden van de 17e eeuw plaats heeft. Enkele elementen in deze verklaring zijn in de voorgaande studies duidelijk aan bod gekomen. De koopkracht blijft in de 17e eeuw achter en er openbaart zich een bestedings- en afzetcrisis, culminerend ook in een structureel kapitaaltekort. Er komt een einde aan de technologische vernieuwingen, hetgeen economisch vertaald betekent, dat de diepte-investeringen en het proces van voortgaande arbeidsverdeling gaan stagneren. Als gevolg van deze ontwikkelingen ontstaat een arbeidsoverschot door het tekort aan werkgelegenheid. Er blijven echter uitzonderingen zowel in positieve als in negatieve zin, waarbij Van der Woude duidelijk wijst op de relatief gunstige positie van de Zaanstreek in de tweede helft van de 17e eeuw.

Opvallend is de parallelliteit in de historisch-sociografische methode van deze auteurs. Deze overeenkomst is niet toevallig, want reeds veel langer stoelt de toonaangevende werkwijze van de „Wageningse school” op een aantal identieke opvattingen, die de auteurs in hun inleidingen expliciet hebben uiteengezet. Meer dan op de resultaten van hun onderzoek willen wij dan hier ook ingaan op enkele

kenmerken van hun methodiek, die ook voor de Limburgse historiebeoefening van groot belang is, al vraagt dit een intensievere aanpak, dan momenteel nog gerealiseerd kan worden. Centraal staat als probleemstelling het onderzoek naar de seculaire ontwikkeling van bevolking en bestaansmiddelen van de Middeleeuwen tot de 19e eeuw. Deze probleemstelling is gebaseerd op de moderne macro-economische kringloopgedachte en wordt toegepast door het onderwerp regionaal af te bakenen. Men legt er zich op toe de kwantitatieve verhoudingen te bestuderen, omdat deze een beter inzicht geven in de kwalitatieve aspecten en deze nuanceren. De bestudering van de demografische ontwikkeling is het uitgangspunt voor alle verder onderzoek.

De studie van de beroepsstructuur is het scharnier, waarlangs de economische situatie wordt nageplozen. Een horizontale dwarsdoorsnede op bepaalde momenten (verdelingen naar samenstelling) gecombineerd met verticale lengtedoorsneden (dynamische tijdreeksen van cijfers op lange termijn) is de methode, volgens welke men te werk gaat en die resulteert in grote reeksen van tabellen, grafieken enz. (*histoire sérielle*). Het kader wordt vooraf getrokken door een nauwkeurige analyse van de verschillende structuren, waarbij aan het vaak weerbarstig en fragmentarisch bronnenmateriaal indicaties moeten worden ontworpen, om daarna pas onderlinge verschillen in structuur en ontwikkeling te kunnen belichten. Bij beide auteurs vindt men voorbeelden te over van dynamische reeksen cijfermateriaal over bevolking, beroep, vermogen, prijzen, eigendomsverhoudingen, belastingen e.d. Langs deze weg hoopt men seculaire golfbewegingen te kunnen construeren.

Aanvankelijk heeft men deze tendens in het prijsverloop vastgesteld, maar thans blijkt een dergelijke seculaire golf ook op te treden in het bevolkingsverloop, in de landbouwsituatie, in de positie van de nijverheid, handel enz. Opmerkelijk is in deze studies te constateren, dat men in de ontwikkeling stabiliserende factoren kan onderscheiden als de verzorgende nijverheid, de landbouw, de binnenlandse handel enz. en daarnaast ook expansieve elementen zoals de buitenlandse handel, de migratie, de stedelijke concentraties en de beroepsdifferentiaties, die hun invloed ook uitoefenen op de sociale situatie en de cultuur. De stabiliserende factoren, zo is uit de situatie in Friesland gebleken, hebben veel bijgedragen tot het behoud van de streekgeigen Friese cultuur.

Toch rijzen naar aanleiding van deze studies nog een aantal vragen, die men geneigd is te stellen, zonder daarop direkt een antwoord te mogen verwachten. Inderdaad is er sprake van een seculaire ontwikkeling, die in allerlei gebieden van Europa valt te onderkennen. De omslag in de 17e eeuw (d.w.z. een economisch keerpunt, maar tegelijk ook een politieke en culturele omslag) viel niet overal gelijk, evenmin als in de 18e eeuw een algemeen herstel plaats vond. Er zijn regionale verschillen te constateren ook binnen de Nederlanden. De algemene crisis van de 17e eeuw is in de noordelijke gewesten eerst na 1650 in de openbaarheid getreden, terwijl in het zuiden de malaise al veel langer van structurele aard was. De opbloei in de 18e eeuw is dan ook in het noorden minder krachtig, terwijl het herstel na 1750 in het zuiden nieuw élan bracht. Hier is men geneigd te vragen naar de invloed van factoren, die in de genoemde studies niet behandeld worden, zoals de techniek als innoverende faktor, de rol van de ideologie en mentaliteit (de theorie van Sombart over *Wirtschaftsgeist* en *Wirtschaftsgesinnung* komt hier in gedachten) en de rol van de overheid. Wat de opstand in het zuiden heeft be-

werkt, zou aan de hand van de concrete economische ontwikkeling opnieuw moeten worden aangetoond, want tot nu toe is teveel klakkeloos aan deze faktor toegeschreven. Zou men het bevolkingsverloop wat exacter kunnen vaststellen, dan zouden waarschijnlijk cycli te voorschijn komen, die niet samenvallen met de caesuren in de politieke geschiedenis. De overdrijving in het tot nu toe gepresenteerde geschiedbeeld werkt naar twee kanten: de bloei schijnt na exacte bestudering minder spectaculair te zijn geweest, maar de neergang was waarschijnlijk eveneens minder katastrofaal.

Een van de belangrijkste methodieken, die in deze studies gepresenteerd worden, is de analyse van de relatieve verschuivingen in de belangrijkheid van bedrijfstakken en produktiefactoren. Deze economische vraagstelling zou men kunnen verbinden met het demografisch aspekt om zodoende een vergelijkbaar beschikbaar te hebben over de seculaire ontwikkeling in de demografische situatie en in de economische toestand. De seculaire ontwikkeling in produktie, consumptie en investeringen laat zich echter moeilijk bestuderen. Het vraagstuk van de golfbeweging is ook in de moderne economie nog steeds een discussiepunt. Indien men al over kortere golven, zoals de Juglar en de Kondratieff van mening kan verschillen, hoeveel temeer dan over economische kerngegevens uit een vroeger verleden. Is hier niet een optisch bedrog in het spel, dat te voorschijn komt uit een te hoge abstractiegraad en een bewuste presentatie van deze economische variabelen, die in de presentatie tot schematische grootheden worden teruggebracht? De moderne economie spreekt inderdaad van agregaten, maar heeft de historie hetzelfde recht van abstractie? Men dient zich bewust te zijn van het gevaar van stereotiepe generalisatie, want juist de geschiedeniswetenschap is zo boeiend als tegenwicht tegen generaliserende sociale wetenschappen als de economie, omdat binnen de historie afwijkingen van het algemene patroon ingebed worden in de totale maatschappelijke kontekst.

Uit alle cijferreeksen ontstaat een netwerk van afzonderlijke posities, die samen de demografische en economische verhoudingen aangeven. Maar dit schema à la Pareto kent ook zijn beperkingen en grenzen. Waar houdt de cijfermatige verklaring op en komt als causaal-interdependente verklaring het kwalitatieve aspekt aan de orde? Aan de hand van de afscheidsrede van I. J. Brugmans kan men opnieuw zich verdiepen in de vraag, hoe de kwantitatieve en kwalitatieve verklaringsgronden zich tot elkaar verhouden.

Een volgende vraag betreft het verband tussen de demografische en de economische ontwikkeling, welke in de bovengenoemde studies soms wel eens kunstmatig geconstrueerd lijkt via werkgelegenheidssituatie en beroepsstructuur.. Het hoe en waarom van de demografische situatie wordt dan verklaard vanuit de economische toestand. Maar deze samenhang is volstrekt interdependent en niet causaal te verklaren. Het economisch model is geen zelfstandige variabele voor het bevolkingsverloop. De interdependentie is echter door deze beide auteurs nog niet vastgesteld op een manier, die tot navolging zou moeten leiden. Als bezwaar zou men naar voren kunnen brengen, dat met respect voor de thematische specialisatie de regionale analyse te veel steunt op de demografie en de economische geschiedenis. De omslag moet echter ook sociaal en cultureel meetbaar zijn. Te weinig nog zijn deze verbanden bestudeerd. De sociale geschiedenis komt bij Van der Woude in het geheel niet en bij Faber nog slechts uit het oogpunt van de olichargisering van Friesland tot uiting. Een studiemethode, die meer van haar begrippen

ontleent aan de sociologie zou in dit verband waarschijnlijk vruchtbaar kunnen worden aangewend. Hier is met name te denken aan het recent artikel van De Jongh in het laatste Economisch-Historisch Jaarboek. P.

H. de Vries, Landbouw en bevolking tijdens de agrarische depressie in Friesland (1878-1895). Wageningen 1971, 225 pag., bijl., reg.

De auteur begint zijn boek met uiteen te zetten, dat in de moderne buitenlandse literatuur herhaaldelijk ontkend wordt, dat er in het laatste kwart van de vorige eeuw een zware depressie heeft plaats gevonden. Een dergelijke theorie kan makro-economisch wel aardig gefundeerd worden, maar lijkt in strijd met contemporaine berichten en met name niet op te gaan voor de landbouw. Aan de hand van de gebeurtenissen in enkele Friese gemeenten met een voldoende gedifferentieerd landbouwpatroon tracht hij duidelijk te maken, hoe de landbouw in Nederland onder de crisis heeft geleden.

Deze opgave blijkt moeilijker dan zij lijkt. Klachten over de slechte gang van zaken zijn er genoeg, maar nauwkeurige aanduidingen van wat er zich precies afspeelt vindt men veel moeilijker. De Vries benadert daarom zijn materiaal op drie manieren. Eerst analyseert hij het teeltplan, waarbij hem aanzienlijke verschuivingen en een vermindering van de geldopbrengst opvallen. Over dit hoofdstuk zij hier opgemerkt, dat de overeenkomst tussen de veranderingen in opbrengsten van de grond tussen de door hem behandelde Friese gemeenten en het Limburgse Meijel, waarover ik gegevens ken, bijzonder groot is. Er is echter een wezenlijk punt, dat de auteur niet aanroert: In Meijel steeg in de periode 1872-1891 de oppervlakte bouwgrond van 381,4 ha tot 506 ha, d.w.z. met 32%, terwijl de oppervlakte weiland toenam van 156 ha tot 268 ha, d.w.z. met bijna 70% bij een schijnbaar gelijkblijvend aantal grondgebruikers.

Vervolgens onderzoekt De Vries de evolutie der inkomens in de landbouw aan de hand van de hoofdelijke omslag, een zeer moeizaam onderzoek, dat bevestigt, dat de belastingheffers in Friesland het inkomen vrijwel alleen lieten variëren naar de hoogte der koop- en pachtprizen van landbouwgronden, zodat men meer aan de weet komt over de speculatieve hausse rond 1875, dan over de er op volgende crisis. In de laatste drie hoofdstukken handelt de auteur over de migratiestromen, waarbij hij vaststelt dat het Friese platteland op het einde van de vorige eeuw grote vertreksaldi kende. Met name verlieten talrijke jongeren deze streken, vooral omdat er steeds minder boerenknechten werden gevraagd. In de tachtiger jaren werd dit permanente vertrek van jeugdigen nog versterkt door de emigratie van een groot aantal hoofden van gezinnen.

De Vries maakt duidelijk, dat het platteland in de door hem beschreven periode grote problemen kende en dat een aanzienlijk deel der bevolking er geen toekomst meer kon opbouwen. Hij slaagt er in duidelijk te maken, dat een makro-economische theorie, die dergelijke verschijnselen wegcijfert met grote terughoudendheid dient te worden bestudeerd. Het is daarom jammer, dat zijn materiaal niet toeliet een verfijnde theorie te formuleren, die de tegenstelling tussen de ontwikkelingen op langere termijn en de spanningen op korte termijn en in bepaalde sectoren van de economie genoegzaam verklaart. J.

C. J. C. W. H. Arnold, *Apeldoorn in opkomst.*

De ontwikkeling van dorp en gemeente in de eerste helft van de 19e eeuw. Gelderse Historische Reeks, I, de Walburg-pers, Zutphen 1971, 236 pag., tab., graf., krt., lit.

H. J. J. Hendriks, M. J. Steenkamer OFM en A. G. Mustert, *Nijmegen onder Raadpensionaris, Koning, Keizer en Souvereine vorst, ingeleid door Prof. Dr L. J. Rogier.*

Gelderse Historische Reeks, II, de Walburg-pers, Zutphen 1971, 118 pag.

P. H. M. G. Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de Reductie (1550-1600).*

Gelderse Historische Reeks, III, de Walburg-pers, Zutphen 1972, 239 pag., tab., graf., ill., lit., reg.

Met genoegen mogen we de verschijning aankondigen van een nieuwe reeks regionale monografieën, die gewijd zijn aan een onderwerp waarbij Gelderland of een van zijn componenten centraal staan. Beoogd wordt een aantal historische bijdragen het licht te doen zien over een bepaalde streek of plaats binnen deze regio in het licht van de vaderlandse of algemene geschiedschrijving van onze tijd. De drie delen, die thans zijn verschenen, geven een illustratie van de opvattingen van de redactie en zijn meteen een veelbelovend begin voor deze nieuwe reeks.

De Utrechtse dissertatie van Dr Arnold houdt zich voornamelijk bezig met de opkomst van het dorp Apeldoorn in de eerste helft van de 19e eeuw, toen er sprake was van een geleidelijke economische groei en de bevolking reeds aanzienlijk toenam. De studie bevat een uitvoerige demografische analyse en een beschouwing over de economische structuur van Apeldoorn als agrarisch-, nijverheids- en verzorgingscentrum.

In de tweede monografie zijn een aantal doctoraal-scripties gebundeld, die onder leiding van Prof. Dr L. J. Rogier werden voorbereid over de stedelijke regering van Nijmegen in het tijdvak 1795-1813. In het eerste opstel is aandacht besteed aan de Bataafse omwenteling, aan het bestuur van Schimmelpenninck, en aan de reorganisatie van het binnenlands bestuur onder Lodewijk Napoleon. Het tweede artikel besteedt aandacht aan de hervormingen, nadat het Franse leger van Nijmegen bezit had genomen, terwijl het derde het einde van de Franse Tijd in Nijmegen behandelt en het bestuur onder Willem I. Deze lokale detailstudies verscherpen het beeld van deze roerige tijd. Met deze studies werd een tweeledig doel beoogd: primo een grondige, kritische verhandeling van een uitzonderlijk belangrijk tijdvak voor de Waalstad en secundo het totale beeld van deze periode te verscherpen en te helpen zuiveren van wat Rogier in de inleiding noemt de pleisterlagen der mythe.

De dissertatie van Dr Offermans in de sociaal-economische geschiedenis beschrijft de levensomstandigheden van de Nijmeegse bevolking in de tweede helft van de 16e eeuw. De stedelijke samenleving van die tijd werd door de auteur gereconstrueerd aan de hand van een minutieuze bewerking van het verspreide fragmen-

tarische bronnenmateriaal „om daarmee het levensechte lot te tekenen van de gewone man”. Hij begint met een beschouwing over de demografische situatie en de positie van de burgerij en de volksklasse en geeft vervolgens een overzicht van de sociale en onderwijsinstellingen. Daarna wordt het beeld van de economische structuur bepaald, met name de handelsbeweging en de corporaties. Veel aandacht wordt besteed aan het vraagstuk van de welvaart. Om die reden is de hoofdmoot van het boek gewijd aan een uitvoerige analyse van lonen en prijzen. Hier ligt de belangrijkste verdienste van deze studie. Uit deze nauwkeurige reconstructie blijkt, dat de levensstandaard vooral in de crisisjaren verre van rooskleurig was. De laagst betaalden, die al op de rand van het bestaansminimum leefden, konden hun positie nog enigszins handhaven, maar de overige groepen gingen in levensstandaard achteruit, zodat de verpaupering in deze halve eeuw toenam. Interessant zijn de vergelijkingen, die de auteur trekt met andere steden uit hetzelfde tijdvak o.a. Venlo.

Het is jammer, dat Offermans zijn materiaal niet toetst aan b.v. de theorieën van Abel over de samenhang tussen economische groei en veranderingen in de verdeling van de welvaart, noch aan de theorieën van Braudel en Spooner over de samenhang tussen monetaire ontwikkelingen en internationalisering van de handel. Een confrontatie tussen het rijke Nijmeegse materiaal en de moderne Duitse en Franse geschiedschrijving van de 16e eeuw had waarschijnlijk de kennis van de internationale economische veranderingen in deze voor de Nederlanden belangrijke periode aanzienlijk kunnen verhelderen.

P.

De stadsrekeningen van Arnhem, uitgegeven door W. Jappe Alberts met medewerking van J. P. Vredenburg, deel III, 1402-1420, Groningen, Wolters-Noordhoff, 1971, (= Teksten en Documenten XI). XXX + 471 pag., index.

Van dit in 1955 begonnen project verscheen in 1971 het derde deel, omvattend de eerste 18 rekeningen uit de 15e eeuw. In zijn inleiding geeft Alberts een beschouwing over de wijze van annoteren van een dergelijke bronnenpublicatie, die voor iedere bronnenuitgever van betekenis is. Zij mondt uit in een beschouwing over het nut van stadsrekeningen voor de historicus, waaruit valt af te leiden, dat zij in een dergelijke lange en gesloten serie als hier voor ons ligt, onder meer een inzicht geven in de bestuurlijke organisatie, de functievermenging van de lokale bestuurders, de stedelijke topografie, de wisselende intensiteit van de relaties tussen de vier Gelderse hoofdsteden, Arnhem, Nijmegen, Zutphen en Roermond en uiteraard de economische en sociale verhoudingen in de stad. Alberts noemt de lonen en prijzen, waarbij opvalt, dat de inkomsten van een stratenmaker, een timmerman en een arts elkaar weinig ontlopen. Deze aanwijzing voor een slechts bescheiden sociale stratificatie, onder de zelfstandige beroepsbeoefenaren, bevestigt een conclusie van Braudel naar aanleiding van gegevens uit Basel. Bovendien vermeldt hij de mogelijkheid om uit de rekeningen onder meer het aantal herbergen af te leiden. Het is juist deze opmerking, die mij de afwezigheid van een zaakregister doet betreuren. Men moet nu immers het hele deel doorlopen om de beoefenaren van elk afzonderlijk beroep terug te vinden.

J.

*J. G. Lambooy, Economie en ruimte.
Inleiding in de economische geografie en de regionale economie.
Van Gorcum & Comp. N.V., Assen 1972, 246 pag., tab., graf.*

*L. H. Klaassen, (Red.), Regionale economie.
Het ruimtelijk element in de economie.
Wolters-Noordhoff N.V., Groningen 1972, 356 pag., tab., graf.*

In de geschiedenis van de economie vormde de 19e en het begin van de 20e eeuw een periode, waarin de faktor ruimte systematisch werd uitgeschakeld, of beter: verondersteld werd geen rol te spelen. Speciaal de diepgaande invloed op het economisch denken van Alfred Marshall met zijn „Principals of economics” dient hier te worden vermeld, omdat hij en zijn volgelingen noch in macro-economisch verband, noch in de micro-economie veel aandacht besteedden aan de regionale en lokale verdeling van de produktiekrachten en ruimtelijke relaties.

De Duitstalige economie heeft in de vorige eeuw wél aan deze factoren aandacht gewijd. De belangrijke theoretici van de historische school hebben evenwel nadien met hun opvattingen alleen gestaan. Daarom is het merkwaardig te constateren, dat hun ideeën op het ogenblik blijkbaar opnieuw ingang vinden. Sedert enige decennia begint de historische analyse van de ontwikkeling van de regionale economie opnieuw onderwerp van studie te worden.

In de bundel artikelen onder leiding van Prof. Dr L. H. Klaassen wordt de problematiek vanuit een economische optiek benaderd, maar daarbij komen ook nevengebieden aan de orde, geschreven door andere wetenschapsbeoefenaars. Zo wordt o.m. behandeld de rol van afstand en ruimte in het ondernemers- en consumentengedrag, haar invloed op stedelijke groei, regionale politiek, sociale planning en infrastructuur. Nieuwe methoden worden aan de orde gesteld, zoals het bekende groeipoolconcept, dat ook waarschijnlijk een instrument zou kunnen worden bij de economische geschiedenis.

Het boek van Prof. Dr J. G. Lambooy (die o.a. een rapport over Stadsgewestvorming in Midden-Limburg heeft uitgebracht) gaat weliswaar uit van de economische geografie, maar wijkt niet veel af van de opzet van de vorige bundel. Het boek wil een bijdrage leveren tot de kennisvorming op het terrein tussen economie enerzijds en geografie en planologie anderzijds. In het boek komen hoofdstukken voor over afstandoverbrugging en vervoerskosten, prijsvorming en marktgebieden, ruimtelijke economie en migratie en aspecten van de moderne lokatietheorie. Voorts wordt ingegaan op de problematiek van de stad, de stedelijke planning, de regionale structuur en de regionaal-economische planning. Tenslotte is er een afsluitend hoofdstuk over economie en milieu. Belangrijk is ook hier de methodiek, die in de regionale economie en geografie wordt gevolgd. Wij wijzen als voorbeeld slechts op de regionale rekeningen, die door het C.B.S. sedert 1960 worden samengesteld, en die een regionaal input-output-model zijn, waardoor men beschikt over de regionale samenhangen tussen produktie, consumptie, investeringen en de structuur van de intermediaire leveranties.

Naar aanleiding van de bundel over regionale economie zouden wij willen wijzen op een uiterst interessant hoofdstuk van Prof. Dr P. R. Odell, getiteld Energie en regionale ontwikkeling. Daarin wordt het lot geschilderd van de steenkoolge-

bieden in Noord-Amerika en West-Europa, die door de opkomst van olie en gas thans alle worden afgebouwd en zich bevinden in een periode van herstructurering. Dit opstel maakt duidelijk, dat de situatie in het Zuid-Limburgse mijnbekken nog betrekkelijk gunstig is in vergelijking met de trieste afbraak van de vroegere economisch belangrijke industriegebieden in de Verenigde Staten en in sommige delen van West-Europa. P.

H. P. M. Goddijn, P. Thoenes, J. M. M. de Valk, J. P. Verhoogt, Geschiedenis van de sociologie. Achtergronden, hoofdpersonen en richtingen.

Teksten sociologie, J. A. Boom en Zoon, Meppel, 1971, 308 pag., reg., lit.

Dit boek geeft in kort bestek een informatie over het sociologisch denken vanaf de 18e eeuw tot op heden. De sociologie kent in zijn geschiedenis geen rechtlijnige vooruitgang van zijn kennisgebied. De onderzoeksmethoden zijn weliswaar betrouwbaarder en het begrippenapparaat is steeds meer verfijnd, maar de fundamentele vraagstellingen worden in elke periode weer anders doordacht en geformuleerd. Niet zelden blijken oude oplossingen nieuwe impulsen te geven voor het moderne sociologische denken.

Het eerste deel behandelt het sociale denken van voor de opkomst van de sociologie, een tweede deel beschrijft de 19e eeuw. Het derde deel beschrijft de moderne sociologie van de 20e eeuw tot en met de hedendaagse z.g. kritische sociologie. De hoofdstukken, die handelen over het maatschappelijke en culturele kader van de gehele periode, worden afgewisseld met portretstudies en hoofdstukken waarin een school of stroming wordt behandeld. Uit deze bundel wordt duidelijk, dat met de veranderingen in de samenleving zich ook de maatschappelijke opvattingen wijzigen en de ideeën over maatschappijhervorming. Daarom kan de geschiedenis van de sociologie leerzaam zijn voor de beoefenaren van de sociaal-economische geschiedenis. Dit boek toont aan, welke nauwe samenhang er bestaat tussen de ideologische opvattingen, de wetenschapsbeoefening en de samenlevingsverschijnselen, zoals ook Heilbronner in zijn „Filosofen van het dagelijks brood” voor de geschiedenis van de economie heeft aangetoond. P.

J. P. Groot, Kleine plattelandskernen in de Nederlandse samenleving. Schaalvergroting en dorpsbinding.

Mededelingen Landbouwhogeschool Wageningen, Nederland, 72-8 (1972).

H. Veenman en Zonen N.V., Wageningen 1972, 275 pag., lit., tab., krt.

Deze sociologische studie stelt het proces van de schaalvergroting op het platteland aan de orde, waardoor veel kleine kernen teruglopen in inwonertal en ook op het gebied van de materiële verzorging een functieverlies ondergaan. Deson-

danks voelen de bewoners zich nog sterk met de lokale samenleving verbonden, een verschijnsel dat vooral wordt aangetroffen bij plattelandsbewoners van oudere leeftijd. Verschillende maatschappelijke en culturele verzorgingselementen dragen er toe bij, dat de samenleving als sociale eenheid in stand wordt gehouden. Indien deze verzorgingselementen in de kleine kernen verdwijnen als gevolg van de sociale veranderingen, heeft dat ook zijn effect op de leefbaarheid van deze kernen. Bepaalde gevolgen zijn uiteraard niet ongedaan te maken, maar een flexibele opstelling van het planologisch beleid en de bestuurlijke organisatie zal er op moeten toezien, dat aan beide elementen wordt recht gedaan.

De reactie op het proces van schaalvergroting werd gemeten in een aantal steekproefgebieden, waaronder zich geen Limburgs gebied bevond, ofschoon Zuid-Limburg veel kleine dorpskernen omvat, die aan het proces van schaalverandering onderhevig zijn. Reeds in het verleden werd aan deze gevolgen aandacht besteed. Deze studie zou van waarde kunnen zijn om de bewoners in deze kernen hierbij sociaal te begeleiden. P.

Het Benelux-Middengebied.

Een optimaal structuurmodel.

Syntheserapport, samengesteld door de Studiegroep Benelux-Middengebied (Hasseltse Studiegroep).

Vlaams-Economisch Verbond, Antwerpen, december 1972, 173 pag., tab., graf., krt.

Ruim twaalf jaar geleden is de zg. Hasseltse Studiegroep, bestaande uit economen, planologen, stedebouwkundigen en andere wetenschapsmensen uit de provincies Noord-Brabant, Belgisch en Nederlands Limburg, Antwerpen en het arrondissement Leuven, begonnen met het entameren van studies, die de problematiek van de landsgrens als scheidslijn tussen de Belgisch-Nederlandse grensprovincies tot onderwerp hebben en die streven naar een maatschappelijke integratie van de genoemde provincies binnen de Benelux.

In de afgelopen jaren zijn de volgende studies reeds hierover verschenen:

Bijdrage tot de opbouw van een structuurbeeld van het Benelux-Middengebied (1961).

Tweede bijdrage tot de opbouw van een structuurbeeld van het Benelux-Middengebied (1963).

Derde bijdrage tot de opbouw van een structuurbeeld van het Benelux-Middengebied: Hiërarchie van gemeenten (1965).

Bijdrage tot de opbouw van een ruimtelijk model van het Benelux-Middengebied: De arbeidsmarkt (1967).

Bijdrage tot de opbouw van een ruimtelijk model van het Benelux-Middengebied: Vergelijking wetgeving ruimtelijke ordening (1969).

Benelux-Middengebied: Hiërarchie van kernen naar verzorgingsniveau - 1962-1972.

Thans is een syntheserapport verschenen, dat de vorige studies tracht samen te vatten. Het boek is in eerste instantie waardevol wegens de analyse van de huidige toestand. Het gaat uitvoerig in op de natuurlijke gegevens van de

betrokken gebieden, op de demografische evolutie, de economische ontwikkeling en de verzorgingsstructuur, op landschap en recreatie, infrastructuur en ruimtelijke bestemmingen. Het uiteindelijk doel van deze facetstudie was een planologisch structuurmodel te ontwerpen. Alleen indien men deze gebieden als een eenheid beschouwt, waarin de grens geen desintegrerende factor vormt, kan men een optimaal structuurmodel ontwikkelen, waarin een eenheid van visie op de toekomst wordt gegeven. In vier denkmodellen worden de diverse facetten tegen elkaar afgewogen; met name wordt uitgegaan van een groepmodel, van een model van de regionale arbeidsmarkt, van de verzorgingsfuncties en het milieu.

Op de merites van deze studie behoeft in dit kader niet te worden ingegaan. Opmerkelijk is wel, dat in Limburg de conclusies meer kritiek hebben ontmoet dan in het zg. binnengebied van het Benelux-Middengebied. Voor de historicus is vooral het analytisch deel te waarderen. Men zou naar aanleiding van deze studie geneigd zijn om zich in politieke dagdromen te verliezen en vragen op te werpen naar de politieke, culturele en historische betekenis van deze regionale eenheden, naar de betekenis van begrippen als vaderland en natie en de moderne opvattingen over het regionalisme, zoals deze o.m. verdedigd zijn door Fons Erens in zijn boek: *Regionale Federalisatie. Nieuwe structuren in Benelux en Europa (1967)*.

Voorlopig lijkt het nuttig om de bedenken, dat de historische samenhang tussen datgene, wat hier als Benelux-Middengebied wordt aangeduid, nog slechts sporadisch is onderzocht. Met waardering voor de poging om een aantal gebieden, die door de grens van elkaar vervreemd zijn, weer nader op elkaar te oriënteren, dient men niet te vergeten, dat het karakter en de functie van Limburg en Brabant (zowel de Nederlandse als de Belgische provincies) opmerkelijk verschillen. Wat vaker door de Brabanders met enige eigendunk als het hart van het Benelux-Middengebied wordt aangeduid, blijkt niet zelden economisch, mentaal en cultureel aanmerkelijk anders dan het gebied der Limburgse partners.

P.

R. Lesthaeghe, Vruchtbaarheidscontrole, nuptialiteit en sociaal-economische veranderingen in België, 1846-1910, in Bevolking en Gezin, Tijdschrift van het Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudien, Ministerie van Volksgezondheid en van het Gezin, 1972, p. 251-305.

De auteur bereidt een monografie over de fertiliteitsdaling in België voor in een serie, handelend over de daling van de vruchtbaarheidscijfers in Europa, die wordt uitgegeven door Prof. A. J. Coale van Princeton University. In dit eerste rapport tracht hij aan de hand van een ingewikkelde statistische analyse de verschillende sociaal-economische achtergronden van de daling der geboortecijfers in België op te sporen. Deze voor niet-statistisch geschoolden uiterst moeilijk leesbare bijdrage is van groot belang, omdat hier een eerste poging wordt gedaan om alle theoretische argumenten voor het verschijnsel van de vermindering der geboortecijfers op hun significantie te toetsen.

De auteur komt tot de conclusie, dat in Wallonië bijna 60% van de daling kan verklaard worden uit de verandering van de beroepsstructuur. Betreft men ook de daling van de huwelijksleeftijd in de beschouwing en de voorkeur voor geboortebepalende technieken bij jeugdig gehuwde vrouwen, dan is voor Frans-België

80% van de daling verklaard. Voor het residu is de culturele invloed vanuit Frankrijk van betekenis.

In Vlaanderen kan uit de beroepsstructuur slechts 40% van de daling der vruchtbaarheidscijfers worden verklaard. Dit percentage stijgt tot 60%, wanneer men er rekening mee houdt, dat ten gevolge van de agrarisch-ambachtelijke produktiewijze ten plattelande een lang naebbende behoefte aan een groot kindertal bestond, terwijl om dezelfde reden late huwelijken normaal waren.

Tengevolge van de definitieverschuivingen bij de beroepstellingen is het materiaal van Lesthaeghe weinig geëigend voor een dynamische analyse. De tellingen uit het midden van de negentiende eeuw gaven de aard van de werkzaamheden van de plattelandsarbeiders zo onduidelijk aan, dat zij voor de moderne onderzoeker onbruikbaar lijken, zodat zijn konklusies vrijwel alleen betrekking hebben op de periode 1900-1910. Er zijn evenwel aanwijzingen, dat de invloeden in de loop van de 19e eeuw veranderingen ondergingen. Verdere studie zal dit moeten verduidelijken, zoals daarin ook de godsdienstige faktor moet worden nagetrokken. Hier zij nog opgemerkt, dat men uit de weinige gegevens omtrent het werk van arbeiders op het platteland in de vorige eeuw kan opmaken, dat zij steeds op meerdere terreinen werkzaam waren. Dezelfde man was nu eens als landarbeider dan weer als knecht bij een ambachtsman en op een ander tijdstip als vervoerder werkzaam. Deze vermenging van functies zou, indien zij overal aangetoond kon worden, de bruikbaarheid van het statistisch materiaal kunnen herstellen, zij het, dat de onderzoeker zijn definities moet aanpassen. J.

P. H. de Pillecijn, Sociaal probleem en verhalend proza, 1830-1886, een sociografische literatuurstudie, Antwerpen 1967 = Bibliotheek voor Literatuurwetenschap deel II, 195 pag., bibl.

De auteur heeft aan de hand van enkele honderden in België tussen 1830 en 1885 verschenen romans een beeld willen geven van de opvattingen over de samenleving, die hij in de literatuur aantroef. Hij opent zijn boek met een hoofdstuk, getiteld „Sociaal en Politiek Overzicht”, waarin een algemeen overzicht van de maatschappelijke situatie in België in deze periode wordt gegeven. Daarna komen in een vijftal hoofdstukken een aantal onderwerpen aan de orde betreffende de 19e eeuwse maatschappij. Allereerst spreekt hij over de sociale verhoudingen, vervolgens over de houding van de gewone man tegenover de Staat, daarna over de verhouding werkgever-werknemer en de economische uitbuiting, vervolgens is er een hoofdstuk over het sociaal gedrag van de lagere volksklassen, waarbij onder meer wordt gesproken over analfabetisme, dronkenschap, bedelarij en de opkomst van de sociale organisaties. In een laatste hoofdstuk wordt het gezinsleven van de volksklassen behandeld. Het geheel wordt besloten met een beknopte bibliografie.

De auteur geeft in dit boek geen sociologische analyse van de opvattingen van de romanciers over het maatschappelijk leven van de volksklasse, maar in wezen slechts een dokumentatie van de gegevens, die hij soms zeer moeizaam in de romans over dit onderwerp aantroef. De grote betekenis van dit werk ligt daarom in het documentaire vlak. Vaak geeft hij bijzonder belangwekkende citaten, die iedereen die zich met dit onderwerp bezig houdt, zeer zullen interesseren en die een grote hoeveelheid opzoekwerk voorkomen. J.

Economische Geschiedenis van België, Behandeling van de bronnen en problematiek, Handelingen van het colloquium te Brussel, 17-19 november 1971, Brussel 1972, 493 pag., tab., graf.

In november 1971 werd bij het Rijksarchief te Brussel een colloquium gehouden over de bronnen, die belangrijk zijn voor de economische geschiedenis en de wijze, waarop men dergelijke bronnen kan verwerken. Aan deze opzet hebben zich weliswaar niet alle sprekers gehouden. Sommigen hebben er de voorkeur aan gegeven een overzicht te geven van de resultaten, die zij met hun studies bereikt hadden. Daardoor treft men in het werk ook een aantal overigens boeiende artikelen aan.

Tijdens het congres werd door 29 sprekers het woord gevoerd, terwijl de voorzitter, Prof. Harsin, een samenvatting voorlas van de rede van B. Gille, die wegens ziekte verhinderd was. Vanwege het grote aantal voordrachten congresseerde men in 4 secties, die respectievelijk de openbare financiën, de nijverheid, de handel en de landbouw omvatten.

Hier zij bijzondere aandacht gevraagd voor de redevoeringen van M. L. Fanchamps, die de Maashandel bovenstrooms van Luik tussen 1475 en 1550 besprak en daarmee een pendant van Thurlings' dissertatie bracht. Van nog groter belang is de bijdrage van J. A. van Houtte „Le tonlieu de Lith et le commerce sur la Meuse de 1551 à 1701. Resultats d'une recherche collective”. Van Houtte heeft in Leuven een studie laten maken door een zestal studenten van de tolrekeningen van Lith, die zoals bekend meestal in Venlo geheven werd. Hij kwam hiertoe, omdat van deze tol de rekeningen over een periode van 150 jaar vrijwel ononderbroken bewaard zijn. De eerste resultaten wijzen uit, dat de Maashandel in de tweede helft van de 16e eeuw een zeer geringe betekenis had: in de politiek rustige periode 1551 tot 1560 ziet men elke twee dagen slechts één schip de tol passeren. In de 17e eeuw neemt het aantal schepen op de Maas sterk toe. Van 755 gemiddeld per jaar in het eerste decennium tot 1868 per jaar tussen 1668 en 1671. De herkomst van de schippers geeft aan, dat in dezelfde periode de activiteit van de inwoners van Elsloo en Eijsden sterk terugloopt, terwijl Luik een duidelijk overwicht krijgt. Ook ten aanzien van de verschepte produkten constateert Van Houtte merkwaardige veranderingen. Er is b.v. een volledige ineenstorting van de steenkoolhandel in het eerste kwart van de 17e eeuw. Van Houtte's eerste analyse maakt ons bijzonder benieuwd naar het uiteindelijke werk, dat hopelijk over enkele jaren kan verschijnen. J.

Bulletin critique d'histoire de Belgique et du Grand-Duché de Luxembourg 1971-1972, publié sous la direction de J. Dhondt, Gent 1972 (= Studia Historica Gandensia 175), 395 pag., registers.

De op 20 augustus 1972 overleden Gentse hoogleraar Jan Dhondt nam in de vijftiger jaren het initiatief om jaarlijks de publikaties over de Belgische geschiedenis in de vorm van korte referaten samen te vatten en als bibliografie uit te geven. Aanvankelijk verschenen deze overzichten van de Belgische historiografie te Lille in de Revue du Nord in een weinig omvangrijke kroniek. Sinds 1969 wordt de-

ze bibliografie als zelfstandig werk uitgegeven door de universiteit van Gent. De omvang nam van dat moment af snel toe. Door het opnemen van registers van auteursnamen, persoonsnamen, plaatsnamen en een zaakregister werd het gebruik bovendien aanzienlijk vergemakkelijkt.

Voor diegenen, die zich bezig houden met de geschiedenis van Nederlands Limburg is het Bulletin Critique een vrijwel onmisbaar hulpmiddel. De omvangrijke registers maken het mogelijk in enkele uren de meest recente in België verschenen literatuur over welhaast elk onderwerp, na te slaan. Men krijgt bovendien onmiddellijk een inzicht in de gebruikswaarde van de verschenen boeken en tijdschriftartikelen, omdat Dhondt en zijn medewerkers in hun zakelijke samenvattingen een helder beeld geven van de inhoud van iedere publikatie en in het kort de betekenis er van voor de Belgische geschiedvorsing aanduiden.

De bibliografie bevat naast een uitermate beknopt overzicht van de „algemene werken” (sectie I) een overzicht van de politieke geschiedenis naar perioden (sectie II) en de literatuur naar vakgebieden (sectie III), waarbij men onderscheidt het godsdienstige leven, de sociale klassen, het platteland, de economie en het culturele leven. Het belang van deze bibliografie wordt nog vergroot, omdat de geanalyseerde publikaties vaak verschenen in tijdschriften, die in Nederland moeilijk bereikbaar zijn. Het is te hopen, dat uit de 37 medewerkers een nieuwe redactie-sekretaris zal kunnen worden gevonden, zodat het werk in hetzelfde hoge tempo blijft verschijnen als tijdens het leven van de initiatiefnemer.

J.

De plaatselijke geschiedschrijving, Leidraad voor de auteurs, Aanvullingen I, Pro Civitate, Historische Uitgaven, no 22, Brussel 1969, 153 pag.

Als aanvulling op een in 1962 verschenen boekje, waarin Arnould, Bruwier, Dhondt, Rousseau en Vercauteren enige wijzigingen gaven aan amateur-historici, die zich met lokale geschiedenis bezig houden, verschenen nu, onder redactie van Arnould, 14 bijdragen, waarin het nut van hulpwetenschappen uiteen wordt gezet. Achtereenvolgens worden aardrijkskunde, cartografie, iconografie, volkskunde, dialectologie, plaatsnaamkunde, archeologie, zegelkunde, wapenkunde, geslachtskunde, metrologie en numismatiek behandeld. Met uitzondering van een artikel van J. Ficheret bestaan alle bijdragen uit een korte inleiding en een eenvoudige bibliografie. Ficheret's opmerkingen over het gebruik van kaartmateriaal bij het lokaal-historisch onderzoek verdienen bijzondere vermelding, omdat hij ook de methodische problemen aanroert.

J.

Liège et Bourgogne, Actes du colloque tenu à Liège les 28, 29 et 30 octobre 1968, Liège, 1972, 258 pag.

In oktober 1968 werd in Luik de verwoesting van de stad door Karel de Stoute in 1568 herdacht met een internationaal colloquium over de relaties tussen Luik en het Bourgondische Rijk. Van de talrijke belangrijke bijdragen willen wij er hier en-

kele kort aanstippen. Schneider besprak de idee van een middenrijk tussen Frankrijk en het Duitse Rijk, dat in de late Middeleeuwen sterk leefde. De politiek van Karel de Stoute ten opzichte van Luik werd door Gorissen behandeld; de veldtochten tegen Luik door kolonel Brusten. Paravicini en Bartier handelden over de slippendragers van de Bourgondische vorst in het Prinsbisdom, waaronder Humbercourt een bijzondere plaats innam. Mme M. R. Thielemans besprak aan de hand van de confiscatie van goederen de bezitsverhoudingen in het Naamse. Harsin sloot de studiedagen af met een uitvoerige analyse van de positie van Luik tussen Frankrijk en Bourgondië in de 15e eeuw. J.

Ph. Moureaux, Les préoccupations statistiques du gouvernement des Pays-Bas Autrichiens, Bruxelles 1971, 513 pag.

Het is bekend, dat vóór 1800 door allerlei regeringen en overheden tellingen werden georganiseerd van sociaal-economische aard. De laatste jaren is de kwaliteit van dat soort telwerk nogal eens ter discussie gesteld. Grondige onderzoeken naar hun waarde zijn er echter nauwelijks. Moureaux, die eigenlijk alleen maar de bedrijfstelling van 1764 uit de Oostenrijkse Nederlanden wilde uitgeven, heeft ter voorbereiding daarvan een uitzonderlijk gedegen studie gemaakt over het statistisch onderzoek in de 18e eeuw. Zijn studie valt uiteen in twee delen. Het eerste gedeelte (p. 63-251) omvat een uitvoerig relaas van het economisch-technologisch onderzoek in de Oostenrijkse Nederlanden omstreeks 1750. Dit onderzoek werd geleid door een Fransman, Benoit-Marie Dupuy, die in 1746 met de legers van Lodewijk XV naar de Zuidelijke Nederlanden kwam. Na het vertrek van de Franse legers trad hij in dienst van het Oostenrijkse bestuur, waar hij van graaf Cobenzl talrijke opdrachten ontving. Een daarvan was de organisatie van een industrietelling. In het tweede deel van het boek onderzoekt Moureaux de kwaliteit van deze telling. Hij konkludeert, dat die sterk verschilt naar gelang de betekenis van de industrie in de verschillende gewesten. Voor de omgeving van Charleroi werd zij zeer gedegen uitgevoerd, maar voor het distrikt Roermond, waar nauwelijks nijverheid was, ging men zeer oppervlakkig te werk (p. 425). De Limburgse economisch-historicus neemt met spijt van deze konklusie kennis. J.

M. L. Fanchamps, Recherches statistiques sus le problème annonaire dans la principauté de Liège de 1475 à la fin du XVIe siècle. Liège 1970, 351 pag., regs.

De auteur geeft aan de hand van de prijsontwikkeling in Luik een overzicht van de graankrises uit het laatste van de 15e en uit de 16e eeuw. Nadat zij in het eerste hoofdstuk een uiteenzetting heeft gegeven van de algemene prijsbeweging, bespreekt zij de verschillende crises voor de Nederlandse Opstand. Daarbij gaat zij in op de invloeden van weersomstandigheden en oorlogstoestanden. In hoeverre die een beslissende invloed hadden wordt niet helemaal duidelijk, omdat sommige crises, zoals die van 1545-62 zich in heel West-Europa voordeden. Slechts twee maal laat het materiaal haar toe in te gaan op ontwikkelingen, die een wat langere termijn in beslag namen. In hoofdstuk IV wordt de stabiele voedselsituatie tussen 1496 en

1509 en in het volgende hoofdstuk het begin van de geweldige prijsstijging besproken, die zo kenmerkend is voor de 16e eeuw. De auteur situeert die aanvang tussen 1510 en 1518. Het is jammer, dat zij niet meer analyses van de graanprijsontwikkeling in dit tijdvak heeft begrepen. Een mogelijkheid daartoe biedt een overzicht van de waarde van de Luikse goudgulden, die zich in het Maastrichtse Rijksarchief bevindt. (R.A.L., Collectie Handschriften no 3, Collectanea Collette, Tome III, fol 133-146). Collette geeft daarin een overzicht van de goudwaarde van de Luikse stuiver, de eenheid, waarin ook in Luik de graanprijzen werden genoteerd. Aan de hand van de gegevens van Collette kan men de invloed van de muntinflatie op de graanprijzen berekenen. Een zeer voorlopige berekening geeft de volgende samenhang:

Jaren	Index der graanprijzen in goud	
1475	100	
1492	86	
1505 ¹	70	¹ tussen 1506 en 1509 ontbreken de prijzen der granen.
1521	112	
1525	106	
1537	110	
1551	188	
1564	166	
1578	260	

Een eenvoudige analyse van deze reeks leert, dat inderdaad de laatste jaren van de 15e eeuw een gunstige voedselpositie kende. De periode is echter wezenlijk langer dan de auteur onderkent. Het begin van de prijsstijging (1510-1518) van Fanchamps valt samen met een scherpe verkrapping van de voedselvoorraad en een stijging van de prijzen in constante waarde van het geld. De jaren 1521 tot 1537 waren niet alleen gekenmerkt door een stabiele voedselvoorraad, maar ook door een zeer succesvolle politiek van Karel V. Na 1537 zag Karel zijn beleid ineenstorten, en bleek het niet meer mogelijk het opkomend Protestantisme te kanaliseren en was er een duidelijke verkrapping van de voedingsmiddelen. De eerste jaren van Philips' bewind waren voor hem succesvol en tegelijk waren de monden van zijn onderdanen gevuld. Het begin van de Opstand daarentegen loopt parallel met een uitermate heftige voedselcrisis.

Het spreekt vanzelf, dat deze ene tabel niet volstaat om alle politieke en religieuze problemen van de 16e eeuw te verklaren. Wel zal het duidelijk zijn, dat de door Collette verzamelde cijfers een mogelijkheid bieden, om een middellange termijn-analyse van de prijzen aan te vatten. Men zou haar daartoe dienen te vergelijken met de ontwikkeling der lonen, waarvan Van der Wee, Abel en Phelps Brown de mogelijkheden hebben aangetoond, alsmede met de beschouwingen over de industrie in het Luikse van Lejeune en anderen. Een dergelijke beschouwing kan in het kader van deze bespreking wel niet verwacht worden.

J.

A. Verhulst, Réalisations et projets du Centre Belge d'histoire rurale, Gent-Lewven 1971, 7 pag.

C. Vandenbroeke – W. Vanderpijpen, De voedingsgewassen in Vlaanderen in de XVIIIe en XIXe eeuw, Gent-Lewven 1971, 35 pag.

J. Mertens – W. Vanderpijpen, Schets van de Westvlaamse landbouw eind 18e – begin 19e eeuw, Gent-Lewven 1971, 24 pag.

W. Vanderpijpen, De landbouwstatistiek in Vlaanderen onder het Frans bewind, Gent-Lewven 1971, 17 pag.

(= *Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, publicaties nr 10, 25, 26 en 27*).

In de serie korte bijdragen van het Belgisch Centrum voor landelijke geschiedenis, gevormd door een groep historici van de Universiteiten van Leuven en Gent, die zich speciaal interesseren voor de geschiedenis van het platteland, gaven L. Genicot en P. J. Sosson al in 1968 een overzicht van de projecten, waarmee deze groep zich bezig houdt. Dit overzicht werd door A. Verhulst in 1971 aangevuld. De zwaartepunten van het onderzoek blijken te liggen bij de Middeleeuwse archeologie, waaraan men een geschiedenis van de nederzettingen ten plattelande wil ontleen en bij de landbouwgeschiedenis van de 18e en 19e eeuw. Over deze laatste periode bereidt men een landbouwgeschiedenis van België voor, waarin in tegenstelling tot het werk van Lindemans speciale aandacht aan economische, technische en sociale veranderingen ten plattelande zal worden gewijd. Daarnaast wordt in Leuven een bibliografie van de Belgische landbouwgeschiedenis in de 18e en 19e eeuw voorbereid.

Als voorstudies voor de landbouwgeschiedenis van België tussen 1700 en 1850 verschenen in 1971 een drietal korte bijdragen, waaraan J. Mertens, W. Vanderpijpen en C. Vandenbroeke meewerkten. Mertens en Vanderpijpen gaven een belangrijke memorie over de Vlaamse landbouw uit, die in 1803 werd opgesteld door de latere gouverneur van West-Vlaanderen, B. J. Holvoet. Vanderpijpen bestudeerde de waarde van de landbouwstatistieken uit de jaren 1796 tot 1814, terwijl hij samen met Vandenbroeke een overzicht gaf van de veranderingen in de betaling met voedingsgewassen, te weten de granen, de peulvruchten en de aardappel tussen 1740 en 1846.

Het Centrum voor landelijke geschiedenis heeft hiermee weer enkele belangwekkende bijdragen aan haar snel groeiende reeks toegevoegd. Men mag waarden, dat deze werkgroep duidelijk accenten in haar onderzoekthema's plaatst, door zich op de meest spectaculaire momenten van de Vlaams-Brabantse agrarische ontwikkeling te richten. Het is evenwel te hopen, dat de groep zich niet al te lang uitsluitend op de Middeleeuwen en nieuwste tijd zal richten, waardoor gemakkelijk uit onbekendheid met de ontwikkelingen in de 16e en 17e eeuw irreële tegenstellingen tussen beide periodes worden geconstrueerd. Het voorbeeld van de Gesellschaft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte in Duitsland, dat al 10 jaar Middeleeuwen en 19e eeuw vergelijkt, dient hier een waarschuwing te zijn. De 16e en 17e eeuw zijn er duidelijk een loze tijd. J.

J. Mertens, De laat-Middeleeuwse landbouweconomie in enkele gemeenten van het Brugse Vrije, Genk-Leuven 1970, 201 pag., krt., bijl. (= Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, publicatie nr 28).

De Gentse hoogleraar Mertens heeft aan de hand van een serie rekeningen uit de archieven der Brugse hospitalen een studie van de Vlaamse landbouw in de 14e en 15e eeuw gemaakt. Hij onderzoekt daarin de bedrijfseconomische aspecten, de akkerbouw en de veeteelt. Het materiaal stond hem toe een groot aantal kenmerken van de Vlaamse landbouw te onderkennen. Het is daarom jammer, dat de auteur ons niet erg behulpzaam is met het scheppen van mogelijkheden tot vergelijking van de uitkomsten der Vlaamse landbouw met die in andere gedeelten der Nederlanden. Mertens gebruikt steeds de oude maten en herleidt hen nimmer tot eenheden uit het metrieke stelsel. Alleen in de bijlagen krijgt men via procentuele verrekeringen en berekende yeald-ratio's wat meer houvast.

De meest fundamentele moeilijkheid, die dit overigens zeer belangwekkende werk oplevert, is kenmerkend voor de moderne Belgische historiografie betreffende de laat-Middeleeuwse economie. Telkens weer trekt men uit de teruggang van de landbouw in deze periode de konklusie, dat het platteland een diepe economische crisis doormaakte. Men vergeet daarbij, dat de nijverheid sinds lang een aanzienlijke rol speelde ook ten plattelande en vooral in Vlaanderen, waar een textielcrisis en een landbouwkrisis in de 14e eeuw samenvielen. Men treft hier een voorbeeld van een dubbele structurele crisis, zoals Labrousse die voor het laat 18e-eeuwse Frankrijk heeft beschreven. De Vlaamse situatie is wezenlijk anders, dan die in Limburg en vooral in het Rijnland van Kleef tot Bazel, zoals op het laatste Congres van de Gesellschaft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte nog weer eens duidelijk werd aangetoond. Mertens kon aan de hand van zijn bronnen uiteraard slechts een deel van de Vlaamse crisis beschrijven, maar hij zou een belangrijke stap voorwaarts hebben gemaakt, als hij in zijn inleiding en zijn konklusies met deze beperking rekening had gehouden. J.

Wilhelm Abel, Massenarmut und Hungerkrisen im Vorindustriellen Deutschland, Göttingen 1972, 83 pag. (= Kleine Vandenhoeckerei, 352-354).

Abel, die reeds eerder over het ontstaan van het pauperisme een voordracht hield voor de Gesellschaft für Westfälische Wirtschaftsgeschichte in Dortmund, gepubliceerd onder de titel „Der Pauperismus in Deutschland am Vorabend der industriellen Revolution“, Dortmund 1966, bezorgde ons thans een briljant boekje over de samenhang tussen economische ontwikkeling en sociale spanningen tussen 1500 en 1800. In een hoofdstukje over het ontstaan van de nood zet hij uiteen, hoe de spanning tussen lonen en prijzen in de nieuwe tijd telkens weer leidde tot het ontstaan van een armoedeprobleem, zodra de bevolking toenam. In het volgende hoofdstukje bespreekt de auteur enige hongersnoden, waarbij hij aantoonde, dat vooral zij, die in het ambacht of in de nijverheid werkzaam waren, de eerste slachtoffers werden, omdat prijsstijgingen voor levensmiddelen steeds de opschorting van bestedingen voor meer duurzame consumptiegoederen veroorzaakten. Iedereen had een zo groot deel van zijn inkomen nodig voor de aankoop van voe-

dingsmiddelen, dat er geen geld meer beschikbaar was voor textiel, onderhoud van de woning en dergelijke. De ambachtslieden werden daardoor extra zwaar door de graankrisis getroffen. Zij moesten de hoge graanprijzen betalen op een moment, waarop hun inkomsten door gebrek aan werk terugliepen. Het was dan ook niet verwonderlijk, dat men bij revoluties en relletjes meestal vertegenwoordigers van deze groep in de eerste rijen aantrof. Tenslotte toetst de auteur zijn uitkomsten aan de bevolkings- en werkgelegenheidstheorieën van Malthus en Ricardo. Het werkje vormt een voortreffelijke inleiding tot de sociale geschiedenis, die door iedere geïnteresseerde in dit terrein moet worden gelezen. J.

Herbert Kisch, Das Erbe des Mittelalters, ein Hemnis wirtschaftlicher Entwicklung: Aachens Tuchgewerbe vor 1900, Rheinische Vierteljahrsblätter, jrg. 30, 1965, p. 253-308.

dez., Prussian Mercantilism and the rise of the Krefeld silk industry: Variations upon an eighteenth-century theme, Transactions of the American Philosophical Society, vol 58, 1968, part 7, 50 p.

dez., From monopoly to laissez-faire: The early growth of the Wupper Valley textile trades, The Journal of European Economic History, Vol I, 1972, p. 298-408.

Het initiatief van Abel en Lütge uit het begin van de zestiger jaren om op de bijeenkomsten van de Gesellschaft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte gedurende een reeks van jaren de economische ontwikkeling in Duitsland gedurende de late Middeleeuwen met die uit de 19e eeuw, de aanvangstijd van de industrialisatie, te gaan vergelijken, heeft van de 17e en 18e eeuw in de Westduitse historiografie bijna een loze tijd gemaakt. Men spreekt zo weinig over deze periode, dat het schijnt alsof er toen in economisch en sociaal opzicht niets aan de hand geweest is. Voor het Rijnland betekende deze ontwikkeling een tamelijk abrupt afbreken van een traditie, die in de vijftiger jaren met studies van Von Asten over Jülich-Berg en Barkhausen over het mercantilisme in het Rijnland belangrijke hoogtepunten had gekend.

Het leek ons om die reden belangrijk hier een drietal Amerikaanse studies te annonceren, die in Nederland bovendien moeilijk bereikbaar zijn, omdat zij verschenen in tijdschriften, die resp. in Bonn, Philadelphia en Rome van de persen kwamen. Kisch maakt in zijn studies duidelijk, dat de Rijnlandse textielnijverheid tussen 1650 en 1800 tenminste vier belangrijke veranderingen onderging. Het productieproces onderging ingrijpende wijzigingen door de nieuwe vormen van bedrijfsorganisatie, waarin een gedeeltelijke fabriekmatige productiewijze ingang vond. Geografisch onderging zij grote veranderingen door de verplaatsing van de stad naar het platteland. Politiek deed zich de invloed van het Pruisisch mercantilisme in noordelijke delen van het Rijnland gelden, terwijl de sociale verhoudingen verstoord werden door de invloed van de Verlegers, die de grondstoffenmarkt en daarmee uiteindelijk bijna de hele bedrijfstak beheersten.

De studies van Kisch zijn voor de Limburgse historicus van grote importantie vooral als hij zich met de Vaalser textielnijverheid bezig houdt. J.

Landschaft und Geschichte.

Festschrift für Franz Petri zu seinem 65. Geburtstag am 22. Februar 1968, im Namen der Freunde und Kollegen herausgegeben von Georg Droege, Peter Schöller, Rudolf Schützeichel, Mathias Zender.

Ludwig Röhrscheid Verlag, Bonn 1970, 560 blz., krt., ill., graf., reg.

In het Rijnland werd reeds vijftig jaar geleden een vorm van historie-beoefening tot ontwikkeling gebracht, die men pleegt aan te duiden met de naam Geschichtliche Landeskunde en Kulturraumforschung. Dit interdisciplinaire onderzoek, dat verschillende vakdisciplines met elkaar wil vergelijken, werd door Aubin, Frings en Steinbach als een vruchtbare nieuwe benadering geïntroduceerd. De voortreffelijke leerling van Steinbach, Franz Petri, heeft na de oorlog op al deze terreinen stimulerend en creatief werk geleverd en getracht de resultaten van de geografie, de archeologie, de kunst en cultuurgeschiedenis, de volkskunde en de geschiedenis met elkaar te verbinden en beoefenaren hiervan met elkaar te confronteren. Bij zijn afscheid als hoofd van het instituut voor het Rijnland aan de Universiteit van Bonn werd deze bundel aan hem opgedragen. De verschillende opstellen hebben betrekking op noord-west Europa, waarbij de Nederlanden een belangrijke plaats innemen, omdat de belangstellingsrichting van Petri zo sterk naar dit gebied uitging. Wij achten ons ontslagen van de taak om op alle artikelen afzonderlijk in te gaan en volstaan hier met de aanduiding van enige opstellen, die speciaal de interesse van ons gebied opwekken:

Gerhard Adelman, Die Deutsch-Niederländische Grenze als textilindustrieller Standortfaktor.

Georg Droege, Zur Lage der Rheinischen Landwirtschaft in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts.

Anton C. F. Koch, Phasen in der Entstehung von Kaufmannsniederlassungen zwischen Maas und Nordsee in der Karolinger Zeit.

Johanna Maria van Winter, Die Geldrische Ritterschaft in Graphiken dargestellt. Wolfgang Zorn, Preussischer Staat, Rheinische Wirtschaft (1818-1830).

W. Jappe Alberts, Historische Grenslandbeziehungen am Niederrhein.

Deze feestbundel is een inspirerend boek, dat door de Limburgse historici gelezen dient te worden. Op verdere publikaties van het Institut für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande in Bonn hopen wij nog nader terug te komen.

P.

Rheinischer Städte-Atlas. Herausgeber: Edith Ennen. Veröffentlichung: Institut für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande an der Universität Bonn.

Bearbeiter Klaus Flink in Verbindung mit Martin Müller (Kartografie). Ludwig Röhrscheid Verlag, Bonn 1972.

In navolging van de Engelse atlas „Historic Towns”, die sedert 1969 verschijnt, en de Niederrheinische Städte-Atlas, bewerkt door Friedrich Gorissen, van welke atlas echter slechts enkele delen gereed kwamen, zijn in 1972 de eerste afleveringen van de Rheinischer Städte-Atlas verschenen. De eerste aflevering be-

vat zes steden, nl. Lechenich, Brühl, Meckenheim, Rheinbach, Zülpich en Bonn. De kaarten zijn vervaardigd op schaal 1:2500. De atlas bestaat uit een tekstgedeelte en een illustratiedeel. De tekst geeft een beknopte omschrijving van de geografische ligging, de topografische bijzonderheden, de stedelijke instellingen, de kerken, kloosters, scholen en de liefdadige instellingen, de economische en sociale structuur en het inwonertal van de betreffende stad. Deze beknopte beschrijving verwijst naar het nog uit te geven historisch Ortslexikon van het Rijnland. De illustraties zijn zeer opmerkelijk en omvatten o.m. 18e eeuwse stadsgezichten, een vergelijking van de plattegrond van Merian (1646) met de Franse kadasterkaart van 1811, verder de eerste topografische opname van 1840 en volgende jaren en een moderne luchtopname.

Deze stedenatlas is een bijzonder waardevolle uitgave en zal niet alleen voor de historisch geïnteresseerde gebruiker, maar ook voor de stedelijke planoloog van veel waarde kunnen zijn, met name door de exacte aanduiding van perceelgrenzen en bebouwingslimieten in de tijd, voordat de industriële revolutie en de bevolkingsuitbreiding een aanvang nam. In de lijst van de steden, die in de atlas zullen voorkomen, bevinden zich ook tal van grenssteden, zoals Aken, Herzogenrath, Gangelt, Waldfeucht, Heinsberg en andere plaatsen, waarmede Limburg zeer nauw is gelieerd. Van belang is ook de waardevolle verwijzing naar bronnen en literatuur over deze steden, die aan het slot van het tekstgedeelte staat. Het ware te wensen, dat een dergelijke atlas ook voor de Nederlandse steden bestond. Tot nu toe werd alleen de stad Nijmegen in de Niederrheinische Städte-Atlas behandeld. Maar verder zijn bij ons weten geen initiatieven in deze richting ontwikkeld, hoewel de belangstelling voor kartografische uitgaven toeneemt. In dit verband is het ook de moeite waard te wijzen op een uitgave, die door de Stichting Pro Civitate te Brussel werd gerealiseerd, nl. de uitgave: „Belgische Steden in Reliëf”, een waardevol boek, waarin de plannen zijn opgenomen van de vestingsteden, die Lodewijk XIV liet aanleggen. Hierin zijn evenwel alleen behandeld de steden, die op het tegenwoordige Belgische grondgebied zijn gelegen. Voor Maas-tricht was het helaas niet weggelegd om zijn beroemde stadsmquette in een overzichtsfoto en en détail voor een groter publiek beschikbaar te kunnen stellen.

P.

Klaus H. S. Schulte. Dokumentation zur Geschichte der Juden am Linken Niederrhein seit dem 17. Jahrhundert, Düsseldorf, Verlag L. Schwann, 1972, 377 pag., reg. (= Veröffentlichungen des historischen Vereins für den Niederrhein insbesondere das alte Erzbistum Köln, Bd 12).

De geografische omschrijving van het gebied, dat de auteur onder Linken Niederrhein verstaat, plaatst de Nederlandse gebruiker van dit boek voor verrassingen. Het omvat nl. een gebied ongeveer omsloten door de plaatsen Neuss-Bonn-Düren-Linnich en Korschenbroich. Schulte handelt derhalve hoofdzakelijk over gedeelten van het oude bisdom Keulen en het hertogdom Gulik, zonder dat een van beiden volledig wordt behandeld. Hij volgt de methode, die Zvi Avneri eertijds toepaste bij zijn uitgave van de documenten betreffende het Joodse leven in het Middeleeuwse Duitsland: alle gegevens worden per plaats bijeengebracht.

In tegenstelling tot Avneri heeft Schulte evenwel weinig aandacht besteed aan gegevens van sociale en economische aard. Hij somt voornamelijk de namen van de Joden op, die hij toevallig vond. In vele gevallen blijft zelfs het bestaan van een Joods kerkhof of synagoge in het vage. Het boek wekt zo de indruk een genealogisch hulpmiddel te zijn. De afwezigheid bij de Joden van familienamen tot in het begin van de 19e eeuw maakt evenwel zelfs de waarde van zijn documentatie voor genealogen twijfelachtig. Het geheel wekt de indruk een onsystematische opsomming van toevallige vondsten te zijn. J.

Hermann Kellenbenz und Klara van Eijll, Die Geschichte der unternehmerischen Selbstverwaltung in Köln, 1797-1914.

Herausgegeben aus Anlass des 175-jährigen Bestehens der Industrie- und Handelskammer zu Köln am 8. November 1972.

Rheinisch-Westfälisches Wirtschaftsarchiv zu Köln, Köln 1972, 271 pag., ill., fac.

De geschiedenis van de Industrie- und Handelskammer te Keulen, die evenals de Limburgse Kamers van Koophandel wortelen in de Franse Tijd, is hier aan de hand van de rijke archievenverzameling, die zich in het Rheinisch-Westfälisches Wirtschaftsarchiv bevindt, beschreven tot 1914 en in het raam geplaatst van de economische ontwikkeling van Keulen en de Duitse economische politiek. Het meest opmerkelijke in die politiek was de grote rol van de fabrikanten. De titel van het boek, die van „unternehmerischen Selbstverwaltung” gewaagt, maakt treffend duidelijk, hoezeer zij bij het ontstaan van een nieuw economisch klimaat betrokken waren. Het werk bestaat uit drie delen, die respectievelijk handelen over de Franse Tijd, de Pruisische Tijd en de tijd na de Reichsgründung. Ter raadpleging zijn vooral aanbevolen de passages over industrie, infrastructuur, verkeer en buitenlandse handel. Men kan hen vergelijken met de opvattingen hier te lande over de Nederlandse economie en de Rijnvaartpolitiek in hetzelfde tijdvak. De waarde van het boek wordt verhoogd door de uitvoerige registers en de vergelijkende Zeittafel. P.

Willi Fränken, Die Entwicklung des Gewerbes in den Städten Mönchengladbach und Rheydt im 19. Jahrhundert.

Herausgegeben vom Rheinisch-Westfälisches Wirtschaftsarchiv zu Köln, Köln 1969, 245 pag., tab., reg.

Niet zonder reden heeft men besloten om het onuitgegeven manuscript, waarop de auteur in 1941 promoveerde, alsnog uit te geven. De auteur schetst de ontwikkeling van de ambachtelijke nijverheid in de eertijds afzonderlijke steden Gladbach en Rheydt en constateert, dat een aantal ambachtelijke nijverheden achteruitgingen als gevolg van de opkomende fabriekmatige productie. Van meer dan lokale betekenis werd in de loop van de 19e eeuw de katoenindustrie in de vorm van spinnerijen en weverijen, die in Gladbach en Rheydt de meest vooraan-

staande tak van nijverheid werd. De linnenindustrie daarentegen liep sterk terug. In Rheydt ontstond een zijde-industrie van grotere betekenis, oorspronkelijk in de vorm van handweverijen. Later zien we ook de bekledingsindustrie en de schoennijverheid ontstaan alsmede fabrieken voor kleinmetaal, waaruit machinefabrieken met toenemende specialisatie groeiden. Gestimuleerd door deze bedrijfstakken kwam een belangrijke papierverwerkende industrie tot ontwikkeling. De snelle groei van de bevolking bracht ook de bouwbedrijvigheid tot bloei alsmede het transportwezen. Nijverheidstakken, die op de landbouw georiënteerd waren, liepen daarentegen terug. Ook traditionele ambachtelijke werkzaamheden als de boekbinderij, de kleermakerij, de schoenmakerij, de borstelbinderij, brouwerijen, distilleerderijen enz. gingen in betekenis achteruit. Aan de hand van plaatselijk onderzoek kon worden vastgesteld hoe de arbeidsverdeling op het einde van de 19e eeuw een andere vorm kreeg. P.

Theo Kutsch, Herzogenrath Almanach. Eine Stadt an der deutsch-holländische Grenze.

Verlag Josef Essers, Herzogenrath 1972, 206 pag.

De Limburgse lezers, die hier een naslagwerk over de geschiedenis van Herzogenrath verwachtten, worden teleurgesteld. Het boek geeft slechts een beknopte aanduiding van de historie van deze stad, die zoveel eeuwen als een van de hoofdplaatsen van de Landen van Overmaas heeft gefungeerd, en daarna onder Pruisisch bestuur kwam, maar nadien toch steeds nauwe relaties met het Nederlandse grensgebied bleef onderhouden. Verder bevat de almanak een dokumentatie van originele krantenberichten over lokale gebeurtenissen. Nederlandse en Franse vertalingen van de tekst zijn aan het fraai geïllustreerde werk toegevoegd. P.

Helmut Breuer, Die Maas als Schifffahrtsweg.

Aachener Geographische Arbeiten, Heft 1.

Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden 1969, 315 pag., krt., tab., graf.

Deze geografische dissertatie behandelt de scheepvaart langs de gehele Maasstroom en is ook voor Limburg een bijzonder boeiende studie. Het eerste hoofdstuk is historisch getint en beschrijft de Maasvaart vanaf de Romeinse tijd tot aan de Napoleontische periode. Dit gebeurde uitsluitend op basis van de destijds bestaande literatuur, zodat hier nog de mening wordt gelanceerd, dat tot in de 18e eeuw het volume en het belang van de scheepvaart in het bereik van de Maas niet alleen werden geremd door het gebrek aan technische mogelijkheden om de scheepvaart te verbeteren, maar ook en vooral door de wisselende politieke constellaties. Het hoofdstuk geeft helaas weinig verwijzing naar de situatie in het tegenwoordige Limburgse gebied.

De groei van Luik tot leidend industrie centrum stimuleerde de plannen om de Maasscheepvaart te verbeteren. Bij de overgang naar de 19e eeuw werd derhalve gezocht naar de aanleg van vervangende kanalen en later kwamen de spoorwe-

gen een gedeelte van de goederenstroom opvangen, die over de Maas niet kon worden vervoerd. In de 19e eeuw werd het gebied van de Maas betrokken in de strijd van de nationale havens van Rotterdam en Antwerpen om het bezit van hun achterland. Ten gevolge van de concurrentie van de spoorwegen kon een *doorgaande* kanalisatie van de Maas niet gerealiseerd worden (stop van Ternaaien). Toen de steenkoolontginning in de Nederlandse mijnstreek en in het Belgische Kempenland een vervoersweg noodzakelijk maakte, werden de grote nationale kanalen (Julianakanaal, Albertkanaal) gebouwd. Pas ten gevolge van supranationale overeenkomsten na de tweede wereldoorlog werd de Maas geïntegreerd in het West-Europese net van waterwegen. Thans is de Maas wederom een belangrijke waterweg op het Europese vasteland met een overlading van meer dan 50 miljoen ton jaarlijks in de Maashavens en een verkeersintensiteit van 20 miljoen ton. Deze studie geeft duidelijk aan, hoe de Maas (anders dan de Rijn) niet de eenheid van het Maasland heeft bevorderd, maar in de periode van de opkomst van de nationale staten daarentegen eerder een scheidende dan een verbindende functie heeft gevormd. P.

Jos Neyens, De Buurtspoorwegen in de provincie Limburg, 1885-1961, Lier 1972, 126 blz., ill.

In dit boek treft men een overzicht aan van de aanleg van de tramwegen in Belgisch Limburg, waaronder vele grensoverschrijdende trajecten waren. Herinnerd zij hier aan de lijnen Maaseik-Maastricht, Tongeren-Maastricht, Glons-Maastricht en Maaseik-Weert. Neyens maakt duidelijk, dat het kapitaal voor 99,6% door de overheid werd verstrekt, hoewel de exploitatie door particuliere ondernemingen geschiedde. Het verwijt, dat deze maatschappijen het onderhoud en de uitbouw van de infrastructuur verwaarloosden en daarom in 1918 moesten worden uitgeschakeld, doet daarom enigszins merkwaardig aan. Men krijgt niet de indruk, dat de kapitaalverstrekkers – de overheid – stonden te dringen om daarvoor geld te verschaffen. Neyens, die alleen archieven van de Nationale Maatschappij van Buurtspoorwegen consulteerde, kan over de exploitatie pas na 1918 iets mededelen. Hij beperkt zich evenwel ook in die passages hoofdzakelijk tot de infrastructuurontwikkelingen en de technische veranderingen. De auteur bezorgde ons daarmee een boek met een duidelijke documentaire waarde, dat evenwel nog lang geen geschiedenis van de tramwegen is. J.

V. Neessen, R. van Ballaer en F. van Bocxlaer, Vraag en aanbod van geschoolde arbeidskrachten in Limburg, Hasselt 1971, 231 pag., krt., tab., graf.

De industrialisatie van de Belgische provincie Limburg was in het afgelopen decennium een groot succes. Het kon niet uitblijven, dat de grote groei van het aantal tewerkgestelden hier en daar spanningen op de arbeidsmarkt teweeg bracht. De Limburgse Economische Raad rapporteerde in 1971 over een der terreinen, waar zich moeilijkheden voordeden: de scholingsgraad der arbeidskrachten.

Uit het rapport blijkt, dat in 1970 het aantal arbeidskrachten, dat technisch onderwijs genoten had, niet erg groot was. In het gunstige gebied Genk-Hasselt lag dat rond 25⁰/₀; in het Maastrand slechts op 12⁰/₀. De kwaliteit van de aangetrokken industrie was voor zover het de graad van scholing en de beloning aangaat, vaak laag.

Sommige recent naar Belgisch Limburg overgebrachte bedrijfstakingen hebben slechts 2⁰/₀ (tabak) tot 4⁰/₀ (kleding en schoeisel) geschoolden in dienst. Desondanks was er in 1970 een tekort aan geschoolden. Voor de nabije toekomst wordt een zeer groot aanbod van geschoold personeel verwacht, waartegenover waarschijnlijk een te geringe vraag staat, hoewel de verwachte onevenwichtigheden op de arbeidsmarkt naar opleidingsvorm variëren. Vooral voor vrouwelijk geschoold personeel zal in de eerstkomende jaren weinig emplot bestaan, ten dele omdat de opleiding van vrouwen bij het technisch onderwijs geenszins aansluit bij de mogelijke vraag. J.

Historische Bijdragen, opgedragen aan Monseigneur Dr H. Kesters, Sint Truiden, Geschiedkundige Kring, 1971, 300 p., bibl.

In deze bundel verschenen enige bijdragen, die voor de sociale en economische geschiedenis van belang zijn. Het zijn de opstellen van F. Duchateau, De bevolking van Sint Truiden in 1796, p. 75-105; E. Heynen, Het beheer van de stedelijke financiën te Sint Truiden (1711-1731), p. 107-121 en N. Teeuwen, De bevolking van de Onze-Lieve-Vrouwparochie te Sint Truiden in 1635, p. 185-259. De beide eerste studies houden zich in belangrijke mate bezig met bronnenkritiek. Teeuwen geeft een textuitgave van een door J. Ruwet in 1957 uitvoerig geanalyseerde telling.

Het boek besluit met een tweetal bibliografieën, waarvan de eerste de gedrukte publikaties over Sint Truiden tussen 1964 en 1970 bevat en de tweede de tussen 1923 en 1970 aan Belgische universiteiten ingeleverde scripties over deze stad opsomt. J.

R. Knaepen, Lommel, de Vrijheid en het Teutendorp. Een Kempische grensvlek verloren in de heide. Bijdrage van de Lommelse Schepenprotocollen tot de kennis van de lokale en economische toestanden tussen 1685 en 1808, Brussel, Pro Civitate, 1972, 202 pag., krt., reg., bijl.

Knaepens boek kan het beste worden gekarakteriseerd als een werk vol tegenstellingen. Er zijn zeer waardevolle paragrafen in, die bruikbaar zijn voor de geschiedschrijving van de Kempen en de Peel.

Daarbij zijn met name te noemen de passages betreffende de verschuiving van de dorpsgrenzen van de 14e-17e eeuw, enkele paragrafen over de teuten – met name die welke de omvang en de groei van dit verschijnsel aangeven – en een enkele passage over de agrarische geschiedenis van Lommel. In dit laatste hoofdstuk is speciaal de schets van de samenhang tussen teutenbedrijf en uitbreiding der vee-teelt van betekenis. Voor het overige bieden de fragmentarische gegevens in dit

in erbarmelijk Nederlands geschreven werk te weinig uitgangspunten voor vergelijkend onderzoek. Daarbij mag ter verontschuldiging van de auteur worden opgemerkt, dat het bescheiden restant van de Lommelse archieven een zeer eenzijdig beeld van de historie van dit dorp geeft.

J.

Albert Duser, Limburg.

Met foto's van Willy Linders e.a.

Lannoo, Tiel-Utrecht, 1971, 209 pag. ill.

Dit rijk geïllustreerde fotoboek over de provincie Belgisch Limburg geeft aan de hand van fraaie foto-opnamen een beeld van het landschap, de historische steden, de moderne bouwwerken, de industrie en de dienstverlenende bedrijven, tevens ook van het traditionele cultuurpatroon en al datgene, wat deze provincie aantrekkelijk maakt. Beelden zijn ook bijeen gebracht over de industrie en de recreatie, over de moderne voorzieningen en de rijke schat aan monumenten. De illustraties worden door de suggestieve tekst van Albert Duser nog verhelderd.

P.

Mijnsluitingsnummer Geologie en Mijnbouw, maart-april 1971, Vol. 50, nr 2, 95-337.

De afdeling van het Koninklijk Nederlands Geologisch en Mijnbouwkundig Genootschap heeft de opeenvolgende sluitingen van de diverse mijnzetels aangegrepen om een afzonderlijk nummer van de 50e jaargang van haar tijdschrift „Geologie en Mijnbouw” geheel te wijden aan de mijnsluitingen in Zuid-Limburg. Dit waardevol initiatief heeft tot een even waardevol resultaat geleid, waarin door een groot aantal op hun terrein deskundige auteurs het verleden van de Nederlandse steenkolenmijnbouw wordt belicht, de afbouw zelf van deze centrale grootindustrie in Zuid-Limburg en ook de toekomstperspectieven van Zuid-Limburg uitvoerig worden besproken, alsmede een groot aantal hiermee samenhangende problemen. Ten gerieve van Engelse lezers wordt van iedere bijdrage een samenvatting in het Engels gegeven.

Dit Mijnsluitingsnummer van bijna 250 pagina's tekst en illustratie is zonder meer onmisbaar voor ieder, die zich oriënteren wil omtrent de groei en de afbouw van de mijnindustrie in Zuid-Limburg.

Voor de geschiedenis verdient bijzondere belangstelling de zeer heldere bijdrage van Ir C. E. P. M. Raedts, „De opgang en teleurgang van de Limburgse steenkoolindustrie”. Raedts trekt hierin de grote lijnen van de mijnbouwgeschiedenis en levert op die wijze het boeiend schema voor een uitvoerige studie over dit onderwerp. De structuurverandering in de energievoorziening blijkt niet van zo recente datum als wij geneigd zijn aan te nemen.

Het volgend artikel belicht, hoe de liquidatie van de kolenmijnbouw in het Nederlands energiebeleid werd ingepast en welke belangrijke verschuivingen sedert 1950 in het energieverbruik van ons land zijn opgetreden.

Daarna worden de gevolgen besproken voor het personeel van de mijnen als gevolg van de mijnsluitingen in de jaren 1965-1970 en de consequenties aangeduid

voor het personeelsbeleid ten gevolge van de nog komende mijnsluitingen in de jaren 1970-1975.

Een volgend thema is het probleem van de her- en omscholing, waarbij ook de mijnschool is ingeschakeld, en waarbij interessante proefnemingen werden gedaan met de inschakeling van vroegere mijnwerkers in de chemische sector van DSM.

Vervolgens wordt nagegaan, welke voorzieningen de overheid heeft getroffen om de sociale repercussies van de mijnsluitingen op te vangen, welke rol de vakbeweging in de sociale begeleiding heeft gespeeld en wat deze gedwongen afvloeiing voor de vrouwen en de gezinnen van deze werknemers heeft betekend.

Naast de technische en juridische aspecten van de mijnsluiting komt in dit nummer ook het toekomstperspectief aan bod en worden de pogingen en mogelijkheden tot herindustrialisatie besproken. Duidelijk is dat deze industriële herstructurering zijn consequenties heeft op allerlei terreinen, met name voor de planologie en de infrastructuur.

Aan het slot van dit mijnsluitingsnummer staan zeer interessante tabellen over de nettoproductie van de Limburgse mijnen (v.a. 1847), over de effectieve sterkte van het ondergronds personeel (v.a. 1898) en van het bovengronds personeel (v.a. 1938) en van de prestatie per mandienst (v.a. 1929), gevolgd door een samenvatting van de eerste twee Nota's van de Nederlandse regering inzake de mijnindustrie en de industriële herstructurering van Zuid-Limburg, resp. van 1966 en 1969. Op de problematiek van de mijnsluiting zullen we hier niet verder ingaan, maar wel lijkt het nuttig om enkele belangrijke rapporten te memoreren, die recent zijn verschenen:

Nota inzake de mijnindustrie en de industriële herstructurering van Zuid-Limburg. 's Gravenhage, 17 december 1965, uitgebracht door de Minister van Economische Zaken J. M. den Uyl.

Tweede nota inzake de mijnindustrie en de industriële herstructurering van Zuid-Limburg. 's Gravenhage 18 september 1969, uitgebracht door de Minister van Economische Zaken L. de Block en de Minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid B. Roolvink.

Nota herstructurering Zuid-Limburg. 's Gravenhage, 22 september 1972, uitgebracht door de Minister van Economische Zaken H. Langman.

Sociale begeleiding van de industriële herstructurering van Zuid-Limburg. Maastricht 16 mei 1966. Nota van het Provinciaal Bestuur van Limburg („Sociale Blauwdruk“).

Limburgs Toekomst. Uitgangspunten voor een welvaartsbeleid. Welvaartplan voor de Provincie Limburg uitgebracht door het Provinciaal Bestuur, Maastricht, augustus 1967.

W. L. G. S. Hoefnagels, Rapport omtrent de mogelijke provinciale activiteiten met betrekking tot de herstructurering van Limburg, Nota d.d. 28 februari 1967.

N. L. Ruizendaal, Industriële herstructurering. Leiden 1968.

H. L. G. Zanders, Verslag van een onderzoek naar de omschakeling van ex-mijnwerkers in Limburg. Instituut voor Arbeidsvraagstukken. Tilburg 1969.

Herstructurering en Welzijnsproblematiek in het Oostelijk Mijngebied. Nota van de Stichting Samenlevingsopbouw Oostelijk Mijngebied, november 1971.

De verouderd gepensioneerde werknemers van de mijnindustrie. Nota Provinciaal Orgaan Welzijnsbevordering Limburg, oktober 1972.

Het veranderingsproces als gevolg van de mijnsluitingen is uniek voor Nederlandse verhoudingen, want nog nooit hebben zoveel personen vanuit een specifieke bedrijfstak met zoveel typische functies en geconcentreerd binnen een regio een dergelijke omschakeling te accepteren. De verschillende consequenties voor de betrokkenen zijn waarschijnlijk nog in meer rapporten vastgelegd, die echter van vertrouwelijke aard zijn. Bovendien vindt men vele gegevens in jaarverslagen en andere rapporten, zoals van het E.T.I.L., het Industrieschap Oostelijk Mijngebied enz.

P.

Voorontwerp Streekplan Zuid-Limburg.

Uitgave Provinciale Planologische Dienst Limburg, 1972.

Streekplan Stadsgewest Sittard-Geleen.

Provinciaal Bestuur van Limburg, 1970.

Uitgangspunten voor een streekplan Maas- en Mergelland.

Provinciaal Bestuur van Limburg, 1967.

Mergelland in perspectief. Schets voor een regionaal structuurplan voor zuidelijk Zuid-Limburg.

Uitgave Provinciale Planologische Dienst Maastricht, 1964.

Gebietsentwicklungsplan (Teilabschnitt) Kreis und Stadt Aachen.

Landesplanungsgemeinschaft Rheinland, Düsseldorf 1970.

De gewestplannen Hasselt-Genk; Limburgse Maaskant; Sint-Truiden-Tongeren, in opdracht van het Bestuur voor de Stedebouw en Ruimtelijke Ordening, Brussel.

De suburbanisatie in Limburg.

Uitgave Provinciale Planologische Dienst, Maastricht 1970.

J. G. Lambooy, Stadsgewestvorming in Midden-Limburg.

Roermond 1970.

G. A. Wissink, De toekomstige ruimtelijke ontwikkeling van de gemeenten Beegden, Haelen, Heel en Panheel, Horn, Thorn en Wessem, 1967.

Nota inzake de werkegelegenheidssituatie in Midden-Limburg, Rapport Stichting Streekbelangen Midden-Limburg, Roermond 1968.

Grenzen en mensen (Zuid-Limburgse gemeenten), 3 dln.

1. Een literatuurstudie en onderzoekvoorstellen m.b.t. de herindeling van de 62 gemeenten in Zuid-Limburg.

2. Voorstel vorming studievergadering.

3. De bestuurlijke vormgeving van Zuid-Limburg.

Rapport van het Instituut voor Toegepaste Sociologie in samenwerking met het Sociologisch Instituut van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Studie verricht in opdracht van de Stichting Studie Positie Zuid-Limburgse gemeenten.

Nijmegen, 1969-1970.

Bestuurlijke vormgeving van Noord-Limburg. Beleidsadvies omtrent alternatieve organisatievormen van lokaal bestuur in het licht van de maatschappelijke en bestuurlijke processen en structuren.

Nota door de afdeling Sociaal-geografisch en Bestuurskundig Onderzoek van de Vereniging van Nederlandse gemeenten.

's Gravenhage 1970.

Het planologisch beleid staat in Limburg in deze overgangperiode, die nog weinig duidelijke toekomstcontouren vertoont, voor een moeilijke opgave. Het laatste thans ter discussie gestelde streekplanontwerp voor Zuid-Limburg gaat uit van een meer integrale benadering van de samenhangende complexe vraagstukken in tegenstelling tot de vroegere deel- en facetplannen.

Door de huidige economische problematiek is met name een ander probleem in versnelde behandeling geraakt, wat men pleegt aan te duiden als het vraagstuk van de bestuurlijke herstructurering en van de gemeentelijke herindeling. Over dit onderwerp zijn in de afgelopen jaren herhaaldelijk discussies gevoerd, waarbij men voor de verdediging van ingenomen standpunten steun gezocht heeft bij zeer uitvoerige studies, opgezet door uiteenlopende onderzoekinstellingen en uitgaande van verschillende benaderingen, op de inhoud waarvan hier niet nader wordt ingegaan.

P.

Sittard, Historie en Gestalte.

door A. H. Simonis, J. J. M. Timmers, W. Sangers O. F. C., J. L. Offermans, W. H. Paquay.

Uitgeverij Alberts' Drukkerijen, Sittard 1971, 586 pag., lit., reg., kert., ill.

In de Limburgse geschiedenis is het Land van Sittard nogal stiefmoederlijk behandeld. Daarom valt het toe te juichen, dat in 1971 een kloek werk is verschenen over de geschiedenis van Sittard, dat een verantwoorde informatie beoogt te geven over de streekgeschiedenis van deze stad vanaf het jaar 1243 tot de moderne tijd.

Het boek wordt gepresenteerd als een brok historische dokumentatie, waardoor het fragmentarisch karakter van de opeenvolgende hoofdstukken verklaard wordt. Ten gevolge daarvan is het geen samenvattende stadsgeschiedenis geworden. Daartoe ontbraken de noodzakelijke voorstudies met als gevolg, dat er een intensiever archiefonderzoek noodzakelijk zou zijn geweest dan dat waar-

toe de auteurs zich thans kennelijk noodgedwongen moesten beperken. In dit boek, waarin zeer veel encyclopedisch materiaal werd samengebracht, moet men geen grote lijnen zoeken en geen vergelijkingen met andere steden van eenzelfde karakter, waardoor het eigene van de Sittardse geschiedenis zichtbaar naar voren zou zijn getreden. Het is vooralsnog een waardevolle poging om verspreide artikelen en ongepubliceerde gegevens over de geschiedenis van Sittard te ontsluiten en nodigt daardoor uit tot een afgeronde studie van deze in vele opzichten merkwaardige stad.

Het eerste hoofdstuk omvat de burgerlijke geschiedenis (een term om aan te geven, dat staatkundige, kerkelijke, culturele en andere facetten hierin zijn samengevat), waarin A. H. Simonis paragrafen schrijft over de plaatsnaam Sittard, de vrijbrief van 1243, die men als een soort stadsrechtverlening zou kunnen zien, de zegels en het wapen van Sittard, over historische bouwwerken (het Gewandthuys, de vestingwerken, het Huys op den Berg en de molens), over schutterijen en compagnieën en over allerlei economische en maatschappelijke aspecten, die hij in een slotparagraaf heeft bijeen gebracht. Interessante gegevens brengt Simonis hier bijeen over de landbouw, de markten van Sittard, de nijverheid, het verkeer en diverse aspecten van het maatschappelijk leven, waaronder ook de gemeentelijke voorzieningen. Wie in vorige paragrafen een overzicht gemist heeft van de staatkundige verwickelingen van deze kleinschalige Gulikse handelsstad, zal bij het lezen van de sociale en economische ontwikkeling getroffen worden door de kennis, die de auteur hier in het kort heeft samengevat. Hier ligt zonder twijfel de aanzet tot een studie op ruimere schaal, waarvoor fragmenten reeds zijn aangedragen.

Het tweede hoofdstuk behandelt de kerkelijke geschiedenis en beschrijft het Begijnhof, het Kapittel van de Collegiale Kerk, de kloosters, en de niet-katholieke godsdiensten, met name de Reformatie onder het bestuur van de hertog van Gulik en de opkomst van de Joodse gemeente, die waarschijnlijk nooit uit Sittard is weggevoerd, maar in elk geval sedert de 16e eeuw daar vaste voet had.

In een volgend hoofdstuk beschrijft W. H. Paquay de tijd van de Belgische opstand toen Sittard zoals de auteur het noemt op een tweesprong stond.

Prof. Dr J. J. M. Timmers geeft met de hem bekende degelijkheid en bovendien geïnspireerd door het feit, dat zijn familie uit deze stad stamt, een uitvoerig overzicht van de oude monumenten van Sittard. Indien men leest welke kunstschaten en rijke voortbrengselen van bouwkunst in deze stad aanwezig zijn, moet men het betreuren, dat hieraan in het verleden en ook thans niet meer aandacht is besteed.

Daarna geeft de onlangs overleden Sittardse stadsarchivaris J. L. Offermans een overzicht over typisch Sittardse volksgebruiken, zoals carnaval, „klaatsje” (ketelmuziek), krombroodrapen enz. Het moet merkwaardig heten, dat deze auteur aan het boek niet zichtbaar meer heeft kunnen bijdragen. Bekend is immers zijn belangrijke studie over de Graetheide en het nederzettingpatroon in het Land van Sittard, onderwerpen die in het boek node worden gemist.

Het volgende hoofdstuk, geschreven door W. Sangers en A. H. Simonis, zal waarschijnlijk ook steunen op de nauwkeurige dokumentatie van de stadsarchivaris. Het bevat biografische en genealogische sprokkelingen uit Sittards verleden, over kerkelijke functionarissen, burgerlijke autoriteiten, kunstenaars en personen, die Sittard landelijk naam hebben gegeven.

Aan het slot staat een zeer waardevolle bibliografie en een uitvoerig register, die de grondslag kunnen leveren voor verdere studie. Men zou wensen, dat in deze stad een actieve kring van geschiedbeoefenaren aan het werk zou gaan om deze stadsgeschiedenis verder te voltooien. Onderwerpen ter bestudering zijn er immers te over. We denken hier b.v. aan een beschouwing over de Sittardse stadsplattegrond, waarvoor uitvoerig kaartmateriaal vanaf het einde van de 18e eeuw tot heden beschikbaar is. Verder aan hoofdstukken over de Sittardse magistraten, over de toponymen van Sittard, waarbij wel enige korrektie moet worden aangebracht ten opzichte van de oudere opvattingen. Ook verdient een meer statistische behandeling de aandacht met name op demografisch terrein, waarbij men kan uitgaan van de Franse volkstelling en alle statistische cijfers sindsdien. Ook het culturele aspect vraagt in de toekomst de aandacht, omdat het immers opvalt, dat deze Gulikse stad en zijn omland, dat hier niet aan bod komt, zoveel eigen trekken vertoont en ook in latere tijd een eigen karakter droeg. De naam van Felix Rutten zij hier genoemd. We denken ook aan de opkomst van Sittard als stedelijk centrum in de mijnstreek en zouden ook hierbij het statistisch kwantitatieve overzicht niet graag willen missen.

Naast het hier besproken gedenboek is over de moderne ontwikkeling van Sittard een charmant fotoboek verschenen: *Het gezicht van Sittard, Sittard 1971*, dat een aktuele aanvulling is op het historieboek van de stad en een idee geeft hoe deze groeiende gemeenschap leeft en werkt. De beelden spreken een duidelijke taal en worden onderstrept door de beeldende tekst van Paul Haimon.

P.

Stokstraatgebied Maastricht, een renovatieproces in historisch perspectief. Maastricht, 1973, 533 pag., ill.

Het omstreden Stokstraatcongres, dat in het voorjaar van 1973 in Maastricht gehouden werd, bij gelegenheid van de plechtige opening van een volledig gerenoveerd deel van de Maastrichtse binnenstad, heeft in ieder geval een bijzonder belangwekkend en fraai uitgegeven boek opgeleverd. In dat werk vindt men een aantal bijdragen van hoge wetenschappelijke waarde, die ten dele waarschijnlijk nog vele jaren toonaangevend voor de plaatselijke geschiedschrijving zullen zijn. De provinciaal archeoloog Drs J. H. F. Bloemers beschrijft in een korte studie de voortgang van het archeologisch onderzoek in het Stokstraatgebied, waar sinds 130 jaar vondsten, hoofdzakelijk uit de Romeinse tijd, zijn gedaan. De auteur ontdoet de geschiedschrijving van Romeins Maastricht met dit artikel van alle mythen en onwaarschijnlijkheden, die er in de loop van anderhalve eeuw ingeslopen waren. Een zeer grote verdienste, ook al betreurt men het, dat de auteur enkele publikaties van Grenier en Julian niet in zijn beschouwingen heeft betrokken, omdat de daarin vervatte hypothesen juist ten gevolge van het archeologisch onderzoek een toenemende aktualiteit schijnen te krijgen. Bloemers beschouwingen maken een gedegen beschouwing over de veranderingen in de waterhuishouding in en rond Maastricht in het begin van onze jaartelling urgent. Het ziet er immers naar uit, dat veranderingen in de waterafvoer van Maas en Jeker een belangrijke rol hebben gespeeld bij het ontstaan van de stad Maastricht. Tenslotte vraagt men zich bij lezing van dit artikel af, of het niet tijd wordt, dat de Romeinse archeologie van Visé en Maastricht met elkaar vergeleken worden om te zien in hoeverre

alternatieve mogelijkheden tot het oversteken van de Maas op korte afstand van elkaar een rol gespeeld hebben.

De vroegere directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Ir R. Meischke, verzorgde een zeer uitvoerig en rijk gedocumenteerd artikel over de bouwgeschiedenis van het Stokstraatgebied sedert de Middeleeuwen (p. 125-251). Deze bijdrage is vooral voor de sociale en economische geschiedenis van belang, omdat de functieverschuiving van het Stokstraatgebied in economische zin er in wordt verhelderd. Men dient er daarbij uiteraard rekening mee te houden, dat Meischke een bouwgeschiedenis en geen sociale geschiedenis schreef, zodat men aan zijn studie welhaast de indruk moet overhouden, dat de gebruikte documentatie in handen van een sociaal-economisch geïnteresseerd historicus verdere analyses toelaat.

De belangrijkste studie van het boek is zonder twijfel het openingsartikel van de directeur van het stedelijk archief en de stadsbibliotheek, Dr Mr H. H. E. Wouters. Wouters schreef in feite een geschiedenis van de stad Maastricht, waarin hij hier en daar het Stokstraatgebied een rol laat spelen. De bronnen laten immers voor dit integrerend deel van de oude stad niet meer toe. Men mag aannemen en zelfs hopen, dat velen in de nabije toekomst de studie van Wouters gaan beschouwen als de toonaangevende geschiedenis van de stad. Daarin krijgt men de beste informatie over het verleden van Maastricht. Nu deze studie voorbestemd schijnt een naslagwerk te worden, mogen hier enige kritische kanttekeningen niet ontbreken. Daarbij zij hier op een viertal problemen gewezen.

Men dient vooreerst de passages over Romeins Maastricht te lezen door de kritische bril van Bloemers, omdat Wouters nog enkele hypothesen handhaaft, die Bloemers verderop in het boek verwerpt.

De passages over de laat-Middeleeuwse sociale en economische geschiedenis gaan kennelijk aan wetenschappelijk onderzoek vooraf. Wouters kon er niets aan doen, dat het Brusselse archiefmateriaal over de tollën, de munt, de domeinen en feodale rechtspraak uit de 14e eeuw nog nimmer werd geanalyseerd, terwijl het in economisch opzicht zo rijke archief van het Sint Servaaskapittel, dat onder meer de Maasbrug exploiteerde, eveneens nog nooit is onderzocht.

Discussabel zijn Wouters' passages over de economische ontwikkeling van Maastricht in het z.g. Hollandse tijdvak 1632-1795. Wouters sluit zich aan bij de mening van Thewissen, dat deze tijd voor de stad en zijn bewoners, dank zij het garnizoen, zeer gunstig is geweest. Andere opvattingen noemt hij „het resultaat van vooroordelen”, een terminologie, die in zijn mond bijzonder zwaar klinkt. Toch zal de historicus rekening moeten houden met de konklusies van Meischke, die duidelijk maakte, dat de economische ontwikkeling tussen 1632 en 1795 in verschillende fasen moet worden ingedeeld en derhalve een eensluidende opvatting over de periode 1632-1795 onmogelijk is. Van belang lijken ook de honderden klachten van de mindere man uit de 18e eeuw over de bedreiging van zijn bestaan door garnizoen en plattelandshandel, alsmede de toenemende sociale tegenstellingen. Een genuanceerder beeld voor de Maastrichtse sociaal-economische geschiedenis in de laatste 50 jaar van het Ancien Régime lijkt zeer op zijn plaats. Deze nuanceringen zullen vermoedelijk ook duidelijk maken, dat in de Maastrichtse ontwikkelingen een mondiale spanning in de samenleving weerspiegeld wordt, waarbij de rol van het „Hollands” bestuur zeer beperkt zal blijken.

Jammer is het tenslotte, dat Wouters zijn stadsgeschiedenis feitelijk in 1850 be-

eindigt en de veranderingen van de laatste honderd jaar alleen in de literatuurlijst laat uitkomen. Niettemin is Wouters' studie een bijdrage van uitzonderlijk belang voor de geschiedenis van Maastricht. J.

S. J. P. Sleinada, Oorsprong, Oorzaeke, Bewijs en Ontdekkinge van een Godlooze bezwoorne Bende, nagtdieven en knevelaers binnen de landen van Overmaeze, 1779, 2 Maastricht 1972, 100 pag.

De Limburgse historiografie heeft steeds zeer veel aandacht gewijd aan het verschijnsel der Bokkenrijders. Tot nu toe bestaat er evenwel geen enkele analyse van het verschijnsel, waarbij rekening wordt gehouden met de maatschappelijke implicaties er van. Veel meer dan een overzicht van de groepen lieden, die achtereenvolgens in de veertiger, de zeventiger en de negentiger jaren van de 18e eeuw werden veroordeeld vanwege in groepsverband ten plattelande bedreven misdrijven, weten wij eigenlijk niet. Of het moest zijn, dat het langzamerhand wel duidelijk is, dat de opsporingsorganen in de 18e eeuw zodanig ruw en hardhandig te werk gingen, dat men heden ten dage wel geen rechter meer zal vinden, die op grond van een dergelijke bewijsvoering een strafzaak zou toelaten. In verband met dit laatste is het bepaald een verademing te vernemen, dat zich reeds in de 18e eeuw zelf in Limburg een debat heeft ontsponnen over de rechtvaardigheid van de vonnissen. Met name schijnt zekere J. A. Hencena zich in 1775 in een boekje getiteld „Politique en zedelijke Redenering” afgevraagd te hebben, wat voor misdrijven er zoal in de landen van Overmaeze in de afgelopen jaren waren gepleegd, dat men daarvoor meer dan driehonderd mensen moest hangen. Toen ook elders twijfels aan de vonnissen rezen, wond de Schaesbergse pastoor A. Daniels zich daarover zozeer op, dat hij zich geroepen voelde een uitvoerige apologie van de bokkenrijdersprocessen uit de zeventiger jaren der 18e eeuw te schrijven, waarvan wij hier een herdruk voor ons hebben. Wij kunnen de uitgever dankbaar zijn, dat hij het mogelijk heeft gemaakt tenminste van de argumenten ten gunste van de processen kennis te nemen. Hoewel Daniels aan theologie, rechtsgeleerdheid en ethnologie een hele scala argumenten ontleende, maakt zijn boekje niet steeds een overtuigende indruk. Op pag. 99 moet de auteur immers toegeven, dat 500 mensen vervolgd zijn, ofschoon er in de landen van Overmaeze vrijwel niets gestolen was. Een pagina verder breekt hij zijn boekje af zonder zich tegen dit argument zakelijk te hebben verweerd. J.

J. C. de Valk, Heel en Panheel in historisch perspectief. Aangeboden door de Raad der gemeente Heel en Panheel aan burgemeester P. H. Bongaarts bij de viering van zijn zilveren ambtsjubileum op 4 september 1971. Thorn 1971, 88 pag., ill., lit.

Het jubileum van de burgemeester werd aanleiding voor het gemeentebestuur een boek te doen samenstellen over de geschiedenis van deze gemeente, welke

taak de bekende journalist J. C. de Valk op zich wilde nemen. Hij wist in kort bestek een aardige samenvatting te geven van de geschiedenis van de gemeente aan de hand van oudere, vaak moeilijk bereikbare publikaties over dorp en buurtschap, waarbij hij de resultaten en de historische samenhangen in een breder kader kon presenteren. Over de Romeinse en vroeg-Middeleeuwse periode kon hij dankbaar steunen op het onderzoek van J. Linssen. Over de leenband met Horn en de kasteelheren van Heel is veel minder bekend, maar desondanks is de auteur er in geslaagd om enkele hoofdpunten uit de geschiedenis tot aan de Franse Tijd te vervolgen.

De helft van het boekje gaat over de tijd na 1815, waarin een beschouwing wordt gegeven over Heel onder Nederlands bestuur en over het democratiseringsproces, dat dan op gang komt. Interessant is ook de uiteenzetting over de verpleeginrichtingen te Heel, die daar sedert 1879 door Mgr Savelberg werden gesticht. Na de oorlogsepisode te hebben aangestipt eindigt het boek met de veranderingen, die in de laatste kwart eeuw onder het bestuur van burgemeester Bongaarts zijn tot stand gekomen. P.

*Venray. (Uitgave gemeente Venray).
Venray 1970, ongepag., ill.*

Venray heeft na de oorlog een enorme vlucht genomen, vooral nadat sedert 1949 met de industrialisatie van deze gemeente spectaculaire resultaten werden geboekt. Thans is Venray een van de snelst groeiende gemeenten in het zuiden van Nederland. Daarom verdient het initiatief van het gemeentebestuur waardering om in dit boekje enkele kenmerkende ontwikkelingen van na de oorlog beknopt aan te duiden, zoals de bevolkingstoename, de industriële ontwikkeling, de situatie van de onderwijsinstellingen, de gezondheidszorg, de culturele en recreatieve voorzieningen, de middenstand, de landbouw en de ruimtelijke ordening. Hopelijk is de tijd niet ver meer, dat deze verrassende groei wat breder en uitvoeriger te boek wordt gesteld. P.

*P. Maturus Hendriks OFM, Levensbericht van een honderdjarige.
Korte geschiedenis van de Congregatie De Kleine Zusters van de H.
Jozef, gesticht te Heerlen door Petrus Joseph Savelberg, 1872 - 21 juni - 1972.
Heerlen, 1972, 141 pag., reg., lit., ill.*

Dit gedenkschrift geeft een overzicht van de geschiedenis van de door Mgr J. Savelberg gestichte congregatie, de Kleine Zusters van de H. Jozef. De geschiedenis van de broeders van de H. Jozef, eveneens door Savelberg gesticht, bleef buiten beschouwing.

Het overzicht van de geschiedenis van de Congregatie wordt in 7 hoofdstukken behandeld. Het eerste is naar onze smaak het meest interessante van het boek en behandelt de wordingsjaren op instigatie van Joseph Savelberg, die niet alleen de stichter van deze Zustercongregatie is geweest, maar ook hun inspirator en spi-

rituele vormgever. De bestuurstijd van Mgr Driessen, de tweede directeur, bood de afgrenzing van het tweede hoofdstuk. Het derde gaat over de missie in China en over de figuur van Moeder Bertilla a Campo, die daar uitzonderlijke verdiensten verwierf.

De laatste drie hoofdstukken behandelen wederom de perioden, die samenvallen met de ambtsperiode van de vier algemene bestuursters. De nadruk is gevallen op de interne activiteiten van de gemeenschap en niet op de ontplooiing van het leven en van het werk van de Zusters. Zodoende kwam deze geschiedenis tamelijk op zichzelf te staan en ziet men te weinig het kerkelijk en sociale klimaat van de tijd doorschemeren in de weergave van de feiten en gebeurtenissen, zoals de auteur zich ook zelf bewust is. P.

Stichting Studiefonds Limburg, Jubileumnummer 25-jarig bestaan, 1946-1971, Jaarverslag 1971, 47 blz.

Het jaarverslag over 1971 geeft een historisch overzicht over de afgelopen 25 jaar. Interessant zijn de tabellen over het aantal verstrekte voorschotten, de toegekende beurzen en de renteloze studievoorschotten. In dat verband zijn ook opmerkelijk de cijfers over het zogenaamd rendement van de afgestudeerden in de jaren 1946-1971. Belangrijk is de activiteit van het Studiefonds Limburg geweest bij de hulpverlening aan studenten, die vanuit Limburg gingen studeren in Aken, Leuven, Keulen enz. Voor hen is thans ook een Rijksregelmatig getroffen met betrekking tot de studiefinanciering. Daartoe heeft het Studiefonds mede de stoot gegeven. P.

*Middelbare Handelsavondschool Maastricht, 1910-1970.
Zelfstandige Ondernemersvereniging Maastricht (Middenstand),
Maastricht september 1970, 20 blz., ill.*

Ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan van deze Handelsavondschool, opgericht door de Maastrichtse Middenstand, hield Dr J. G. H. Tans een uiteenzetting over het avondonderwijs en over de betekenis van de Handelsschool in deze vorm voor de huidige tijd. Verder vindt men in het boekje van de hand van L. P. Jansen een geschiedenis van de school in de afgelopen 60 jaar, waaraan vooral de namen van de directeuren C. H. R. Bartholomeus en P. Lousberg zijn verbonden. Het initiatief tot de oprichting van deze school ging uit van de toen nog jonge R.K. Vereniging Maastrichtse Middenstand. P.

*J. Steen, Koningin Julianaschool voor Christelijke MAVO te Heerlen,
1921-1971.*

Bijzondere uitgave van de schoolkrant ter gelegenheid van het vijftig-jarig bestaan van de school in september 1971.

Hoensbroek 1971, ongepag., ill.

In dit boekje wordt in het kort de ontwikkeling geschetst van de christelijke school in de Engerstraat te Treebeek, allereerst in de periode 1921-1931, toen de school

bestond uit twee lagere scholen en een drie-klassige ULO. Daarna volgt een beschrijving van de moeilijke tijden in de crisisjaren en de oorlog. In 1950 werd een nieuwe ULO-school geopend, nadat de school aan de Haansberg in verband met de uitbreiding van de bruinkoolconcessie werd afgebroken. Na 1951 breidde het aantal leerlingen zich uit en eveneens het docententeam. Ook moest er tweemaal een uitbreiding van de gebouwen plaats vinden. In 1967 kwam het huidige schoolgebouw aan de Passartweg gereed, nadat al eerder de accommodatie ontoereikend was geworden. In het laatste decennium is de ontwikkeling van de school sterk beïnvloed door de invoering van de Mammoetwet. Wij vermelden nog terloops, dat in 1965 de Vereniging tot stichting en instandhouding van christelijke scholen haar 50-jarig bestaan heeft herdacht met het uitgeven van een boekje „Vijftig jaren van zorg en zegen”. P.

*G. A. Schütte, Vijftig jaar Ysselsteyn.
Venray, 1971, ongepag., ill.*

Na de eerste wereldoorlog brak voor de Peel een periode aan, tijdens welke de turfgraverij werd vervangen door plannen om als landbouwontginning een nieuwe toekomst tegemoet te gaan. Het belang van de Peelontginning werd verdedigd door Jan Poels in 1919 in de Tweede Kamer. Hij wist de Minister van Landbouw, H. A. van Ysselsteyn, eindelijk te bewegen hiervoor gelden beschikbaar te stellen. Het is opmerkelijk, dat de ontginning van de Peel zoveel langer op zich heeft laten wachten, dan die van de Kempen in Belgisch Limburg. Daar stelde de overheid reeds vanaf 1848 ruime kredieten beschikbaar voor het treffen van de benodigde infrastructurale maatregelen. Ook de wijze van ontginning is in het Nederlandse deel anders tot stand gekomen, dan in het aansluitende Belgische gebied. Daar waren het heerboeren, die honderden hectaren ontgonnen en grootbedrijven stichtten; hier zijn het weinig kapitaalkrachtige pioniers, die een bedrijf van middelmatige grootte weten te realiseren.

De eerste pioniers begonnen zich vanaf 1920 in het naar de Minister genoemde dorp te vestigen. Er werden wegen aangelegd, waterlossingen tot stand gebracht, verkavelingen doorgevoerd, waarna dit Peeldorp Ysselsteyn gestadig tot groei kwam. De geschiedenis van deze Peelontginning te boekstaven is de verdienste van deze interessante kroniek. P.

*Kunstschaten in Venlo.
Uitgegeven bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Venlose
Fotoclub op 9 oktober 1972.
Venlo 1972, z.p., 125 ill.*

Graag willen wij wijzen op een initiatief van de Venlose Fotoclub, die zijn zilveren jubileum herdacht met de uitgave van een fotoboek over de kunstschaten van Venlo. Men vindt er een doorsnede in van de belangrijke kunstmonumenten vanaf de 16e eeuw tot de moderne tijd. Jammer genoeg werd bij de foto's geen onderschrift gegeven. De bijlage, die aan het boek is toegevoegd, zou beter als onder-

schrift hebben kunnen dienen en dan bij voorkeur in een wat uitvoeriger vorm.
P.

Veertig jaar E.T.I.L., Economisch Technologisch Instituut Limburg, 1932-1972.
Maastricht 1972, 71 blz.

In deze jubileumuitgave treft men een kroniek aan over veertig jaar welvaartsbevordering in de provincie Limburg, samengesteld aan de hand van de jaarverslagen van het E.T.I.L. over deze periode. Voorts treffen wij in dit boek aan de tekst van de rede van Mr P. G. Meyer Viol over taak en plaats van het E.T.I.L. in deze periode van economische herstructurering, waarin het onderzoek, de kredietverlening en -bemiddeling en de adviserende taak van het E.T.I.L. belangrijk zijn toegenomen. Tijdens de feestvergadering hield de oprichter van dit instituut, Prof. Dr Ir H. C. J. H. Gelissen, een causerie over de geschiedenis van het E.T.I.L., welke inleiding helaas niet in dit verslag is opgenomen.
P.

P. Lardinois, Historische schets van de N.V. Chemische Verfstoffenfabriek v/h L. Th. Ten Horn.
Bont & Blauw, Personeelsblad Ten Horn Pigment Chemie B.V., 1973, nr 1, p. 11-93.

Bij gelegenheid van het afscheid van de heren J. H. Meyers en L. G. J. Wijnhoven als directeuren van de N.V. Ten Horn werd de geschiedenis van het bedrijf, dat inmiddels 56 jaren oud is, te boek gesteld.

Deze historie valt in vier perioden uiteen: de beginjaren van 1916 tot 1922, de periode vanaf de omzetting in een Naamloze Vennootschap tot aan de nieuwe gecentraliseerde fabriek in 1933, de derde periode tot de brand in 1947 en tenslotte de spectaculaire na-oorlogse periode vanaf 1947 tot heden. De schrijver komt alle waardering toe voor zijn pogingen om met behulp van het nog beschikbare archiefmateriaal en aan de hand van vele vraaggesprekken de boeiende geschiedenis te reconstrueren van dit bedrijf. Merkwaardig is de slotzin van de inleiding: „Nadat de gevonden en ter beschikking gestelde archiefstukken zullen zijn geordend, is er misschien nog eens de gelegenheid deze schets kritisch te herschrijven.” Duidelijker kon het belang van het bewaren van een bedrijfsarchief niet worden vastgesteld.
P.

N.V. Limburgsche Tramweg Maatschappij, 1921-1971.
Een uitgave ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de N.V. Limburgsche Tramweg Maatschappij, Heerlen.
Heerlen 1971, ongepag., ill.

Een belangrijk gedeelte van het provinciale streekvervoer wordt in Limburg verzorgd door de L.T.M., die bij gelegenheid van haar gouden jubileum door de literator Bertus Aafjes een verhaal liet schrijven over de geschiedenis van het verkeers- en vervoerswezen als achtergrond voor de ontstaansgeschiedenis van de

onderneming zelf. Slechts enkele bladzijden zijn gewijd aan de oprichting en de verdere ontwikkeling van de vervoersdienst; met name de overgang naar het autobusvervoer is zo summier beschreven, dat het karakteristieke nauwelijks naar voren komt. Interessant is de tabel in de bijlage, waarin ook de oude smalspoorlijnen in hun exploitatiejaren staan vermeld en waarin verder in een grafiek het aantal tram- en busreizigers sedert 1920 in beeld is gebracht. In de literatuur wordt gewezen op een scriptie van J. S. J. Dorren, Verleden en heden der L.T.M., waarin waarschijnlijk voor degenen, die historische informatie zoeken, uitvoeriger gegevens zullen zijn vermeld. P.

150 Jaar Hennekens, 1821-1971.

*Gedenkboek bij gelegenheid van het 150-jarig jubileum van de N.V. Distilleerderij Jacques Hennekens te Beek (L.)
Beek (L.), 1971, 28 blz., ill.*

De Limburgse drankenindustrie neemt in het bedrijfsleven van deze provincie een aparte plaats in en mag zich in een grote goodwill verheugen. Het ligt voor de hand, dat bij jubilea van dergelijke bedrijven de public relations goed verzorgd worden en dat zulke bedrijven ook aandacht besteden aan de geschiedschrijving van hun eigen onderneming.

Zulks was het geval bij de (thans Koninklijke) Bierbrouwerij Brand te Wijlré, die een goed verzorgd gedenkboek heeft uitgegeven: „Honderd jaar Brand; de historie van een Limburgse brouwerij, 1871-1971”, waaraan wij het genoegen hadden te mogen meewerken. In hetzelfde jaar verscheen ook de geschiedenis van de Distilleerderij Hennekens te Beek, die vooral zijn bekendheid dankt aan de Els, een streekeigen drank, die nog stamt uit de 18e eeuw, en die de familie Hennekens voor het nageslacht heeft weten te bewaren. De geschiedenis van het bedrijf is weliswaar summier behandeld, maar het boekje geeft zoveel wetenswaardigheden uit verleden en heden, dat hier van een lofwaardige poging tot historische dokumentatie mag worden gesproken. P.

*Aannemings bedrijf R. Foeckert N.V., 1920-1970.
Heerlen 1970, ongepag., ill.*

Het Heerlense aannemingsbedrijf, dat voor de oorlog voornamelijk zijn opdrachten ontving van de gemeente Heerlen en de mijnbedrijven, heeft na de oorlog zijn vleugels verder uitgespreid en werd een belangrijke onderneming op het gebied van de utiliteitsbouw, verkeerswerken en woningen. De fotoreportage in dit boekje geeft hiervan een duidelijk beeld. P.

*Vijftig jaar Stevens' Bouwmaterialen Geleen, 1922-1971.
Geleen 1972, ongepag., ill.*

In mei 1922 opende J. Stevens zijn bouwmaterialenhandel in Geleen en begon op bescheiden schaal een bedrijf, dat thans door de ondernemingsgeest van zijn oprichter en directeur een grote bloei heeft bereikt. In 1962 werd een dochteronder-

neming, de N.V. Tastak, opgericht om gestalte te geven aan de ontwikkelingen in de kunststofsektor. In 1964 werd het nieuwe pand in de Mauritslaan officieel geopend. In 1965 volgde de toetreding tot de Nebico-groep. In 1972 werd een nieuwe dochtermaatschappij gesticht voor de vervaardiging van dak- en wandconstructies. Het boekje geeft verslag van de verschillende activiteiten van het bedrijf, van de produkten en de presentatie en van enkele installaties, die door het bedrijf werden verzorgd. P.

SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

INLEIDING

Er hebben zich in de laatste decennia in de geschiedvorsching talrijke veranderingen voorgedaan. Zo werd hevige kritiek geoefend op de Duitse historiografische school van de 19e eeuw, die een „histoire historisante” voorstond, een geschiedschrijving, die het historische feit onderzocht op een manier, waarbij eigenlijk alleen de oorspronkelijke teksten werden weergegeven: een opsomming van gebeurtenissen. De traditionele historicus somde uitvindingen en oprichting van fabrieken op, maar durfde de gevolgen er van voor de ambachtsman en de arbeider niet te vermelden. Zij gaven een overzicht van de titels van de boeken van een auteur, zonder over de bedoelingen van de schrijver en zijn maatschappelijk engagement ook maar een woord te zeggen. Velen vonden, dat in die geschiedschrijving het leven van de mensen in het verleden te weinig naar voren kwam. Men wilde naar een geschiedschrijving, die het samenleven van mensen in vroegere tijden onderzocht. Men sprak van „histoire vivante”¹, de geschiedenis, waarin de mens levend en werkend in een samenleving naar voren kwam. Men wilde de oorzaken en gevolgen van het menselijk handelen in het verleden onderzoeken: de oorsprong en zin van zijn denken achterhalen, zijn situatie in de gemeenschap ontdekken.

De toenemende belangstelling voor de geschiedenis van de maatschappij had diverse gevolgen voor het historisch onderzoek. Vooreerst leidde zij tot een sterke interesse voor de sociale en economische geschiedenis. In het sociale en economische leven ontmoet men immers het duidelijkst de mens uit het verleden als sociaal wezen, in groepsverband en in een relatie tot de samenleving. Zulks in tegenstelling tot de historische biografie, waar men hem slechts als individu leert kennen.

Het spuren naar het leven van de mens in het verleden leidde ook

¹ Lucien Febvre, *Combats pour l'histoire*, Paris 2 1965, vooral p. 99-103 en 114-118.

tot een verandering in de keuze van de onderzoeksthema's. Men kon bij de afbakening van zijn onderzoeksthema niet langer uitgaan van een enkel historisch feit, dat in al zijn details wordt doorvorst. Hier constateert men een duidelijke tegenstelling tot b.v. de diplomatieke geschiedenis, die zich kon beperken tot het opsporen van een betrekkelijk klein aantal archivalia rond de onderhandelingen over een verdrag of rond de invloed van een gezant op de internationale betrekkingen. Wie een „histoire vivante” wil schrijven, moet zijn onderwerp afbakenen door een sociale groep te kiezen, die hij nauwkeurig onderzoekt. In zeer veel gevallen zal hij zich in geografische zin moeten beperken door als studieterrain een samenlevingsvorm in een regio te kiezen. Deze ontwikkeling bracht de lokale en regionale geschiedenis weer in het centrum van de belangstelling, een werkwijze waartegen hier en daar weerstanden rezen. Men herinnerde zich een regionale geschiedbeoefening uit een nog niet zo ver verleden, die voornamelijk lokale curiosa aandroeg en alle onderzochte verschijnselen als typisch streekgebonden afwijkingen van nationale en Europese ontwikkelingen duidde. De nieuwe vorm van regionale geschiedschrijving kent die moeilijkheid niet. Uit zichzelf beoogt zij de streekgeschiedenis te duiden als een concrete gestalte van de ontwikkeling der West-Europese samenleving. In plaats van zich af te zetten tegen de nationale geschiedschrijving, verdiept zij deze door de gevolgen van de grote ontwikkelingen op de kleinere groep te schetsen.

Een volgend probleem, dat rees door de vernieuwing van de geschiedbeoefening is van methodische aard. De samenleving ontwikkelde zich in het verleden meestal zeer langzaam. Het is daarom essentieel aan de hand van kwantitatieve gegevens de mate van verandering en de fase waarin economie en maatschappij zich bevinden, exact vast te leggen. Dit noopte tot de toepassing van een „methode seriële”², waarbij men lange series statistische gegevens analyseerde. De toepassing van deze methode, die zeer arbeidsintensief is, leidde tot ernstige moeilijkheden bij het historische onderzoek aan de Universiteiten. Met name voor scripties is deze methode vaak te tijdrovend. Haar toepassing dwingt als het ware tot inschakeling van research-centra met een langdurig arbeidsprogramma.

Het Sociaal Historisch Centrum heeft in de afgelopen jaren in toenemende mate belangstelling aan de dag gelegd voor de hiervoor geschet-

² Ernest Labrousse, Introduction, in: Histoire économique et sociale de la France, Vol 2, Paris 1970, p. VIII-XII ev. A. M. van der Woude, Het Noorderkwartier, deel I, Wageningen 1972, p. 15-17.

ste nieuwe vorm van geschiedschrijving. Aan vele objectieve voorwaarden voor toepassing er van was hier voldaan. De doelstelling van het Centrum dwong tot bezinning op de sociale en economische geschiedenis in regionaal verband. De bij het Centrum bewaarde archivalia zijn veelal geëigend voor de toepassing van de „methode seriële”. De ligging van Maastricht aan de rand van de taalgrens en het historische contact met Franstalige gebieden (Luik, Limbourg) leidde van nature tot kennisname van moderne vormen van geschiedschrijving in dat Franse taalgebied. Alleen de inpassing van veel tijd vragende onderzoeken in het arbeidsprogram van ons instituut leverde moeilijkheden op. Het stemt daarom tot voldoening, dat zich thans een mogelijkheid schijnt voor te doen tot inpassing van het Centrum in een opzet van gedecentraliseerde onderzoekcentra op historisch terrein. Daartoe dwingt naast de wetenschappelijke ontwikkeling, die hierboven werd uiteengezet ook de structuurverandering aan de universiteiten, waar de onderwijstaak steeds sterker op de voorgrond treedt ten koste van de researchtaak, waarvoor minder tijd beschikbaar blijft.

Het Sociaal Historisch Centrum hoopt een taak toebedeeld te krijgen in een nieuwe constellatie van het wetenschappelijk onderzoek en hoopt daarbij speciaal een aantal buitenlandse ontwikkelingen, die vooral voor haar werkgebied grote betekenis hebben, in de Nederlandse geschiedbeoefening te mogen toepassen en daarmee een bescheiden bijdrage te leveren aan de internationalisering van de Nederlandse historieschrijving.

BESTUUR

In het afgelopen jaar had een uitbreiding plaats van het Algemeen Bestuur door de benoeming van de heren M. Debats namens de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, afdeling Limburg, Drs H. R. van Ommeren, Provinciaal Inspecteur der Archieven en Dr J. G. H. Tans, voorzitter van de voorbereidingscommissie Medische Faculteit Maastricht.

Het Algemeen Bestuur kwam tweemaal in vergadering bijeen op 27 september en 31 oktober 1972 ter bespreking van de jaarstukken en lopende vraagstukken. Na afloop van de vergadering van 27 september werden enkele filmfragmenten getoond over de historie van de mijnindustrie, welke bijeenkomst ook door verschillende andere belangstellenden werd bijgewoond.

Tot lid van het Dagelijks Bestuur werd in 1972 benoemd Mr P. M.

M. C. Palmen. Tot onze spijt nam Dr G. W. A. Panhuysen ontslag als lid van het Dagelijks Bestuur, waarin hij sedert de oprichting als vice-voorzitter zitting had. Het instituut is hem grote dank verschuldigd voor zijn belangrijke bijdrage tot de concrete vormgeving en snelle uitbreiding van het Centrum en vooral vanwege zijn waardevolle adviezen bij de archiefopbouw. Wij prijzen ons daarom gelukkig, dat hij als lid van het Algemeen Bestuur de verdere ontwikkeling mede wil begeleiden.

Vele en moeilijke problemen vroegen het afgelopen jaar de aandacht van het Dagelijks Bestuur, dat ingevolge de nieuwe statuten veel nauwer bij het directe werk is betrokken. Vergaderingen werden gehouden op 2 februari, 17 maart en 5 juni 1972, terwijl verder uitvoerige schriftelijke stukken werden gewisseld. De voornaamste onderwerpen van bespreking vormden het Rijkssubsidie en de uitbreiding van de archiefdienst, de huisvestingsplannen en de noodzakelijke uitgavenbeperkingen.

Voorts dienen te worden gememoreerd de onderhandelingen, die met verschillende instanties over de subsidiëring werden gevoerd. Op 21 maart 1972 had op ons verzoek een bespreking plaats op het stadhuis te Maastricht met vertegenwoordigers van het Provinciaal Bestuur van Limburg en het Gemeentebestuur van Maastricht. Inmiddels stelden verschillende leden van het Provinciaal Bestuur van Limburg zich persoonlijk van het werk van het Centrum op de hoogte en mochten wij de Commissaris van de Koningin, een drietal Gedeputeerden en verschillende van de betrokken ambtenaren ter plaatse omtrent het belang van ons werk nader oriënteren. Op 2 mei 1972 had op het Provinciehuis te Maastricht een gesprek plaats met de heren Mr Dr F. J. Duparc, Raadadviseur van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en Mr J. D. Ch. de Vries, hoofd van de afdeling Archiefwezen van genoemd Departement. Deze bespreking werd bijgewoond door de heer L. Stals, lid van Gedeputeerde Staten en namens het gemeentebestuur van Maastricht door twee van zijn wethouders, de heren M. Debats en H. Roovers. Deze belangrijke bespreking, die een overheveling van het Rijkssubsidie naar het Departement van Onderwijs en Wetenschappen in het vooruitzicht stelde, kreeg nadien een vervolg met het bezoek, dat Dr E. Haas, hoofd van de afdeling Wetenschapsbevordering van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, op 9 augustus 1972 aan ons instituut bracht. Op bestuurlijk niveau bestond ook een nauw contact met de voorzitter van de voorbereidingscommissie Medische Faculteit Maastricht,

Dr J. G. H. Tans, over een mogelijke toekomstige samenwerking en inpassing van het instituut binnen het nog te formeren academisch bestel van de latere universiteit te Maastricht. Het stemt tot vreugde, dat de eerste gedachtenwisselingen over dit toekomstperspectief spontaan tot een principiële overeenstemming hebben geleid, en dat bovendien in afwachting van verdere stappen reeds op kortere termijn mogelijkheden tot samenwerking in uitzicht zijn gesteld met de weldra op te richten universiteitsbibliotheek.

Er werden enige oriënterende besprekingen gevoerd met ambtenaren van de Europese Gemeenschap, om na te gaan hoe de Europese Commissie, die zich als bestuurder van de E.G.K.S. ook met het probleem van de sanering van de mijnbouw bezig houdt, kan worden geïnteresseerd in de conservering van archieven van opgeheven mijnbouwondernemingen.

Deze talrijke besprekingen en contacten namen veel tijd in beslag, omdat immers ook de voorbereidingen, de ingediende nota's en nadien de verslagen en de informatie een hoeveelheid extra werk meebrachten. Het belang van deze onderhandelingen heeft echter de bestede tijd en moeite ruimschoots vergoed.

Het Bestuur is verheugd, dat ook in het afgelopen jaar de onvermoeibare secretaris en oprichter van het instituut, Dr Remigius Dieteren O.F.M. weer een groot aandeel in al deze werkzaamheden heeft willen leveren en daaraan zijn persoonlijk cachet heeft gegeven. Het Bestuur is bijzonder erkentelijk voor zijn inspirerende en stimulerende arbeid evenals voor zijn regelmatig dagelijks toezicht, nu hij als hoofd van de bibliotheek bereid is gebleken in het vervolg ononderbroken aan het bureau mede leiding te geven.

Voor de samenstelling van het Bestuur aan het einde van het verslagjaar mogen wij verwijzen naar de bijlage bij het jaarverslag.

BUREAU

De samenstelling van het bureau onderging een wijziging, doordat per 1 oktober 1972 om financiële redenen eervol ontslag moest worden verleend aan de archivaris. Het personeel bestond op het einde van het jaar uit vier personen:

Drs J. F. R. Philips, directeur

Drs J. C. G. M. Jansen, adjunct-directeur

Dr Remigius Dieteren OFM, bibliothekaris-dokumentalist

Mevr. M. C. Mommers-Bakker, secretaresse.

Het is te betreuren, dat opnieuw de staf verder moest worden ingekrompen en thans zowel voor de bibliotheek- als voor de archiefsektor vacatures zijn ontstaan, die niet vervuld kunnen worden, terwijl de werkzaamheden zich steeds verder ophopen. Met de beschikbare mankracht kan een achterstand en vertraging in het arbeidsprogramma niet worden vermeden, al geniet het Centrum nog assistentie van andere personen bij de uitvoering van zijn taak.

Gedurende het afgelopen jaar ondervonden wij wederom de medewerking van de heer M. H. A. I. Schrammen, die vanaf 1 oktober 1972 als hoofd van het archief optreedt. Verder waren in 1972 twee studenten van de Bibliotheek- en Documentatieschool uit Tilburg gedurende een aantal weken als stageaires bij onze bibliotheek geplaatst en waren 8 personen in W.S.W.-verband bij het instituut werkzaam, die een belangrijk aandeel hadden in de voorbereiding van verschillende projecten. Dank zij hun arbeid kon op het terrein van de archiefordening en bibliotheekcatalogisering veel werk verricht worden. Gaarne memoreren we de prettige contacten hierover met de directies van het Bureau Arbeidsvoorziening in Limburg en van het Gewestelijk Arbeidsbureau Maastricht, de heren G. J. Loos en Drs J. Kennes en de leiding van de Dienst Sociale Zaken der gemeente Maastricht, de heren M. Jammers en J. P. Huizinga.

In 1972 werd de taak van de historische medewerker Drs J. C. G. M. Jansen, die praktisch reeds op verschillende andere terreinen was ingeschakeld, verruimd. Hij is thans volledig bij de leiding van het werk betrokken en voert de hiermede corresponderende functie van adjunct-directeur, waardoor het instituut thans een driehoofdige leiding heeft.

VERTEGENWOORDIGINGEN

Het Sociaal Historisch Centrum heeft ter vermijding van een geïsoleerde positie, waartoe de excentrische ligging al te gemakkelijk aanleiding kan geven, steeds veel waarde gehecht aan een frequente gedach-
tenuitwisseling met vakgenoten in binnen- en buitenland en heeft altijd de contacten met verenigingen, instituten, universiteiten, bibliotheken en archieven in Nederland, België en Duitsland bewust bevorderd en nagestreefd. De aanwezigheid van Limburgse vertegenwoordigers werd steeds op prijs gesteld. Stafleden werden vaker uitgenodigd in landelijke besturen en werkgroepen zitting te nemen. Zo heeft de directeur thans zitting in het bestuur van het Nederlands Historisch Genootschap en de Historisch Demografische Kring, terwijl de adjunct-

directeur deel uitmaakt van het bestuur van de Nederlandse Vereniging voor Landbouwgeschiedenis. In de werkgroepen van de Historisch Wetenschappelijke Commissie is het Centrum door zijn directeur vertegenwoordigd in de subcommissie voor regionale, agrarische en demografische geschiedenis. Wij menen hierin een erkenning te mogen zien voor de wetenschappelijke arbeid, hoe incidenteel soms ook, die op deze terreinen werd verricht.

Door een of meer stafleden werd regelmatig deelgenomen aan de vergaderingen en bijeenkomsten van de volgende verenigingen: Nederlands Economisch Historisch Archief, Nederlandse Vereniging van Archivarissen, Verein Deutscher Werks- und Wirtschaftsarchivare, Verein für geschichtliche Landeskunde, Nederlands Historisch Genootschap, Studievereniging voor sociaal-economische geschiedenis, Historisch Demografische Kring, Vereniging voor Landbouwgeschiedenis, Limburgse Maatschappij voor Handel en Nijverheid, Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en de Culturele Raad Limburg. Gememoreerd dienen in dit verband vooral de meerdaagse congressen in Hamburg en Keulen van de Verein Deutscher Werks- und Wirtschaftsarchivare en het jaarlijks congres te Bonn van het Institut für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande.

FINANCIËN

De financiële toestand was in 1972 zorgwekkender dan in enig voorafgaand jaar. Ondanks de doorgevoerde bezuinigingen in de personeelssector en in de andere uitgaven, die het uitgaven-totaal ten opzichte van de begroting met *f* 14.200,— terugdrongen, bleef er een nadelig saldo over van *f* 10.421,—. De voornaamste oorzaak van deze zorgelijke situatie ligt in het achterblijven van het Rijkssubsidie bij de inflatoire kostenstijgingen. Het Rijkssubsidie voor 1972 bedroeg *f* 79.500,— hetgeen *f* 37.128,— lager was dan werd geraamd.

Het Provinciaal subsidie bedroeg evenals in vorige jaren 50% van de exploitatie-uitgaven, overeenkomend met een bedrag van *f* 118.894,—. Van de gemeente Maastricht ontving het Centrum een subsidie van 3% van de uitgaven, wat neerkwam op *f* 7.134,—. De subsidies van de overige Limburgse gemeenten vertoonden in 1972 geen achteruitgang en beliepen *f* 7.668,—. Ook de bijdragen van bedrijven, organisaties, instellingen en verenigingen (*f* 5.601,—) en van de persoonlijke contribuanten (*f* 3.838,—) waren iets hoger dan het voorafgaande jaar. Wanneer het Rijkssubsidie niet de laatste jaren het financiële

evenwicht had verstoord, zouden de vooruitzichten niet zo somber zijn, want de bereidheid van de andere subsidiegevers tot grotere financiële medewerking kan helaas het ontstane tekort niet compenseren.

De financiële contrôle van de jaarrekening had wederom plaats door het Verificatiebureau van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten.

HUISVESTING

De jaarlijkse traditionele klaagzang moet ook voor 1972 worden herhaald. De ruimtenood is nog urgenter dan voorheen. Het pand aan het O. L. Vrouweplein kan geen aanwinsten meer bergen en moest voor een deel worden leeggeruimd om noodzakelijke aanvullende kantoorruimten te creëren. In de loop van het jaar werden verschillende gebouwen en ruimten in Maastricht bezocht met het doel daarin een depôt te vestigen of het bureau daarheen volledig over te brengen. De beschikbare gebouwen waren ofwel niet geschikt ofwel te duur, zodat de tijd van zoeken tevergeefs besteed scheen, totdat de mogelijkheid zich voordeed om de leegkomende voormalige Jezuitenkerk als archiefdepôt in gebruik te nemen. Met de toekomstige koper, de Medische Faculteit Maastricht, kon hierover overeenstemming worden bereikt. Door diens bemiddeling waren ook de huidige eigenaars, de Paters Jezuiten, bereid om de kerk reeds per 1 december 1972 om niet beschikbaar te stellen. Daarmee is voorlopig een oplossing bereikt om nieuwe verzamelingen en archieven, die in de komende jaren in grote omvang worden verwacht, tijdelijk te kunnen bergen. De verwachting bestaat, dat van dit tijdelijk depôt kan worden gebruik gemaakt, totdat een definitieve huisvesting is verkregen. Het kantoorpand kan door de beschikbaarheid van dit nieuwe depôt voor een deel worden ontlast, hetgeen temeer noodzakelijk is, nu er meer werkruimten aan het O. L. Vrouweplein moeten worden ingericht. In 1973 zal dit pand door de gemeente Maastricht worden verkocht aan de heer J. H. Jagersma, hotelhouder te Maastricht, die aan de Havenstraat een nieuw hotel heeft geprojecteerd, maar voorlopig bereid is de huurovereenkomst te continueren. Het zal duidelijk zijn, dat de nieuwe toestand zoveel onzekerheden meebrengt, dat een uiteindelijke oplossing van ons huisvestingsprobleem nu meer dan ooit nodig is. Elke dag wordt de ondoelmatigheid van een overvol gebouw met twee depôts op verwijderde afstand meer beseft.

De plannen tot gezamenlijke huisvesting van Stadsarchief en -Biblio-

theek, Openbare Leeszaal en Bibliotheek en van het Sociaal Historisch Centrum waren in 1972 in een nieuwe fase gekomen, toen de ontwerpplannen terzijde werden geschoven en overwogen werd het warenhuis Entre Deux in gebruik te nemen. Aan deze tussenoplossing kleefden echter zoveel bezwaren, dat het plan met een negatief advies van de bouwcommissie werd verworpen. Daarna werden de oorspronkelijke plannen, die sedert 1969 waren voorbereid, weer opgenomen en nader geconcretiseerd. Op het einde van het jaar werden de schetsplannen aan Burgemeester en Wethouders van Maastricht aangeboden, die optimistisch zijn over de financiële realisering van de plannen. Het Bestuur vraagt zich echter af, hoe de huurprijs voor de ruimten in dit complex straks moet worden betaald, aangezien nu reeds door de subsidiebezuinigingen grote tekorten op de rekening ontstaan.

PUBLIKATIES EN OPDRACHTEN

Reeds in vorige jaarverslagen werd aangestipt, dat de vele werkzaamheden met name op archief- en bibliotheekgebied zoveel tijd van de beperkte staf in beslag nemen, dat de onderzoekfunctie van het instituut in het gedrang komt en dat minder publikaties gereed komen dan wenselijk is. Noodgedwongen moesten enige nieuwe opdrachten (o.a. over de Limburgse pers, de tuinbouw, de activiteiten van de afdeling Limburg van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten en de Vincentiusvereniging te Maastricht) worden afgewezen en bleven enkele onderwerpen, die al langer in portefeuille liggen (o.a. over de Limburgse banken, de historische demografie van Limburg, de opkomst van het toerisme enz. enz.) zonder verdere voortgang.

Het verzorgen van de kopij voor het Jaarboek nam op zich reeds veel tijd in beslag. Drs J. C. G. M. Jansen publiceerde hierin het aangekondigde artikel over „Arbeidsbemiddeling en Arbeidsmarkt te Maastricht, 1904-1970”, dat verscheen bij gelegenheid van de opening van het nieuwe gebouw van het Gewestelijk Arbeidsbureau te Maastricht. Deze studie mondde tevens uit in een verhandeling over de provinciale arbeidsmarkt sedert 1945, gepubliceerd in de afleveringen februari, maart en april 1972 van het tijdschrift „Limburg Vandaag”.

Drs J. F. R. Philips verzorgde een literatuuroverzicht in het Jaarboek over de historie van de volksgezondheid. Over dit onderwerp worden de onderzoekingen nog voortgezet en wordt thans een register aangelegd van alle artsen, die in Limburg vanaf het eind van de 18e eeuw tot 1940 gepraktiseerd hebben en van de Limburgse artsen, die

aan Nederlandse en buitenlandse universiteiten gepromoveerd zijn. Het resultaat van dit onderzoek zal in een der volgende Jaarboeken verschijnen.

Veel aandacht vroeg het redactionele werk ten behoeve van de Maaslandse Monografieën. In de redactie heeft namens het Sociaal Historisch Centrum zitting Dr Remigius Dieteren OFM en Drs J. F. R. Philips (als redactiesecretaris), sinds kort heeft ook Drs J. C. G. M. Jansen als redacteur zitting genomen. Veel voorbereidend werk werd besteed aan de studie van Prof. Dr W. Jappe Alberts, Geschiedenis van de beide Limburgen, die regelmatig werd voorzien van aantekeningen over de sociale en economische geschiedenis gedurende de periode, die hij in zijn hoofdstukken behandelt. Deze medewerking heeft tevens ten doel over enige jaren zelf een schets uit te geven van de sociale en economische historie van de verbrokkelde gebieden aan de Maas tijdens het Ancien Régime en over de industriële ontwikkeling en sociale emancipatie van Limburg in de 19e en 20e eeuw. Hoewel voor deze studie reeds veel voorwerk werd verricht, moet ten gevolge van de huidige personeelsbezetting afgezien worden van het plan om het manuscript al in 1974 bij gelegenheid van het komende jubileum te voltooien. Het is te betreuren, dat deze opzet naar een later tijdstip moet worden verschoven.

Op het programma staat nog steeds voorop de voorgenomen studie over de landbouw in Limburg in de 20e eeuw, die na een vertraging als gevolg van de ziekte van de auteur (Drs Philips) eerst in de loop van 1972 kon worden voortgezet. Verder zal Drs Jansen zich weer voornamelijk occuperen met de voortzetting van zijn geschiedenis over de Joden in Limburg in de jaren 1650-1820, waarvoor hij in 1972 belangrijk studiemateriaal bijeen bracht.

Vermelding verdient verder de dokumentatie van Limburgse bedrijven, die in vennootschapsvorm waren georganiseerd en vermeld staan in de notariële akten of in het bijvoegsel van de Nederlandse Staatscourant. Een van onze medewerkers is thans ruim twee jaar bezig met het exciperen en klapperen van deze vennootschapsakten, die straks een waardevol overzicht zullen leveren over het Limburgse bedrijfsleven in zijn opkomst tussen 1812 en 1940. Deze arbeid wordt thans voor de 20e eeuw voortgezet.

Voorts werden enige artikelen voorbereid over de geschiedenis van de krankzinnigenzorg te Maastricht, die zullen verschijnen in een monografie, die wordt uitgegeven bij de opening van het psychiatrisch streekziekenhuis Vijverdal.

Het Centrum ontving van de Stichting Veritas het verzoek tot het samenstellen van een overzicht over de activiteiten en bemoeienissen van deze stichting met de katholieke pers sedert de bevrijding. Om de eerder vermelde redenen kan deze opdracht eerst op langere termijn tot uitvoering komen.

Voor de Regionale Omroep Zuid hielden de directeur en de adjunct-directeur vier causerieën over drinkgewoonten en over gekken in de 18e eeuw, over oogstgebruiken en over de oprichting van het Limburgs Dagblad.

JAARBOEK

Deel XVII van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg verscheen in september 1972 en bevatte naast de reeds gememoreerde artikelen voor het eerst een systematisch en jaarlijks voort te zetten overzicht van de aanwezige archieffondsen. Het Jaarboek had een oplage van 650 exemplaren, terwijl daarnaast nog een bescheiden aantal in de boekhandel werd verkocht. De omvang bedroeg 156 pagina's en benaderde daarmee de voorziene grootte, maar de drukkosten overschreden verre het begrote bedrag. Er wordt thans uitgezien naar mogelijkheden tot beperking van deze kosten.

Van het artikel Arbeidsbemiddeling en arbeidsmarkt te Maastricht werden 100 overdrukken vervaardigd, die apart werden vergoed.

De druk van het Jaarboek werd verzorgd door de Koninklijke Van Gorcum & Comp. N.V. te Assen, die ook als uitgever van deze publicatie optreedt.

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

In het afgelopen jaar kon de Stichting Maaslandse Monografieën een verheugende activiteit ontplooiën, hetgeen vooral hieruit blijkt, dat voor het eerst in één jaar drie delen in de (gewone) serie konden verschijnen, namelijk:

Grauwels, J., Dagboek van gebeurtenissen opgetekend door Christiaan Munters, 1529-1545; Assen, Van Gorcum, 1972, XIII, 214 blz., Maaslandse Monografieën deel 13, pers. en plaatsn. reg.

Nève, P. L., Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden; Assen, Van Gorcum, 1972, XXVI, 594 blz., Maaslandse Monografieën deel 14, bibl., reg.

Alberts, W. J. Geschiedenis van de beide Limburgen, deel I (tot 1632); met voorwoord van de Redactie, Assen, Van Gorcum, 1972, XXV, 209 blz., Maaslandse Monografieën deel 15, bibl., reg., krt., ill.

Het verschijnen van de interessante 16e-eeuwse kroniek van kapelaan Munters uit Kuringen, waarvan onze mederedacteur, Dr J. Grauwels, ons een uitgave bezorgde, werd bijzonder op prijs gesteld.

Het uitvoerige werk over het Rijkskamergerecht verscheen als dissertatie aan de Universiteit van Amsterdam en werd cum laude bekroond. Het werk werd uitgegeven met steun van Z.W.O.

Het eerste deel van de Geschiedenis van de beide Limburgen betekent de gedeeltelijke vervulling van een wens van de Gouverneurs van Belgisch en Nederlands Limburg, die de uitgave van een handzame samenvatting van de historie van de twee verwante provincies hebben aangemoedigd en voor deze wens ruime weerklank vonden bij de auteur en de redactie, die in voorbeeldige samenwerking dit eerste deel hebben tot stand gebracht. De enthousiaste reacties, waarmee dit deel is ontvangen, zullen de auteur en de redactie niet weinig stimuleren om het tweede deel in 1973 nog te kunnen uitgeven.

De aktiviteit van de Maaslandse Monografieën bleek ook uit de frequentie van de bestuurs- en redactievergaderingen. Bestuur en redactie kwamen vijfmaal gezamenlijk in vergadering bijeen; de redactie vergaderde ook nog viermaal afzonderlijk. Verder werd op 23 mei 1972 een vergadering gehouden op het Provinciehuis te Maastricht met de leden van de Raad van Advies.

In de samenstelling van bestuur en redactie kwam een wijziging, doordat Dr G. W. A. Panhuysen en Drs C. A. A. Linsen aftraden en Dr J. P. D. van Banning de vergaderingen niet langer als auditor bijwoonde. Als bestuurslid werd door het L.G.O.G. voorgedragen Drs J. J. C. Huyben, die als penningmeester werd aangesteld, hetgeen een gelukkige combinatie vormt met zijn penningmeesterschap van het Genootschap, vooral nu sedert 1972 de financiële administratie door het bureau van het Genootschap wordt verzorgd. Als nieuwe redacteur werd door het Centrum benoemd Drs J. C. G. M. Jansen.

De laatste serie kaartbladen van de Tranchotkaart werden in 1972 afgeleverd, waarmee dit project werd beëindigd. De verkoop van de nog aanwezige losse kaartbladen zal het gunstige financiële resultaat nog bevorderen. Einde 1972 werden contacten opgenomen met de Stichting Pro Civitate te Brussel, waarmee overeenstemming werd

bereikt over de toekomstige verspreiding van de Ferrariskaart van de Zuidelijke Nederlanden. Naar verwachting zullen de Limburgse kaartbladen in een apart boekdeel over Belgisch en Nederlands Limburg worden samengevat. Deze uitgave wordt eerst op het einde van 1973 of in de loop van 1974 tegemoet gezien. De uitgave van een Historische Atlas van Limburg boekte weinig vorderingen, maar naar verwachting zal toch weldra tot de publikatie van een eerste stel kaarten met toelichting kunnen worden overgegaan.

ARCHIEVEN

Het is al meer gezegd, dat de betekenis van het Centrum als archiefdepôt in deze periode van industriële herstructurering bijzonder goed tot zijn recht komt, nu door opheffing, fusie of reorganisatie van bedrijven, instellingen, verenigingen enz. zoveel archieven, die verloren dreigden te gaan, thans bij het Centrum een goede en veilige bestemming en bewaring vinden. Zoals elders werd opgemerkt, zijn de meeste archieffondsen naar een van de beide depôts overgebracht. Deze depôts voldoen aan elementaire eisen wat betreft indeling, temperatuur enz., maar zijn nooit als bewaarplaatsen bedoeld, zodat hun toestand niet ideaal is te noemen. Met name het brandgevaar is niet geheel uitgesloten. Daarom werd met de Maastrichtse Brandweer overleg geopend over te nemen maatregelen in verband met de brandpreventie.

De materiële staat van de archieven, die worden overgenomen, laat vaak te wensen over. Voordat met definitieve ordening kan worden begonnen, moeten de meeste archieven grondig worden gereinigd gevolgd door een eerste sortering en selectie. Voor zover onmiddellijk met inventarisatie kan worden begonnen, blijven ze op het O. L. Vrouweplein als werkobject aanwezig; de grotere fondsen worden naar de depôts overgebracht. Nadat de archieven geordend en geïnventariseerd zijn, worden ze in genummerde omslagen verpakt en in stalen rekken opgeborgen.

Het jaar 1972 brak wat de verwerving van archieven aangaat alle records: een ongekende hoeveelheid archiefstukken werd in het afgelopen jaar aan het Sociaal Historisch Centrum overgedragen. In totaal kunnen deze aanwinsten geraamd worden op 365 strekkende meter, welke omvang echter bij ordening door het verwijderen van vernietigbare stukken belangrijk kan worden teruggebracht.

Het past ons hier met waardering te vermelden de volgende personen en instellingen, die archieven aan ons overdroegen. De volgende aanwinsten van archivalia zijn te noemen:

J. M. L. A. de Beaumont, Maastricht, archief van een metaalverwerkend bedrijf;
G. Billekens, Venlo, archieven van de Katholieke Vakbeweging in Venlo;
A. P. Dalm, Heerlen;
Mej. G. Gielen, Meijel;
H. Derckx, Meijel, archief van het kerkmeestersambt en van een winkelbedrijf;
Drs E. Lejeune, Maastricht, archief van de Stichting Scheppend Ambacht;
G. Nouwen, Heerlen;
Drs J. A. K. Haas, Heerlen, archief van een electro-technische groothandel;
Chr. Janssen, Sevenum;
J. Heemskerk, Maastricht, archieven van talrijke afdelingen van de K.A.B.-Maastricht;
J. L. Lucassen, Meijel, talrijke archieven uit Meijel, Helden en Sevenum;
G. Ooyen, Horn, archief van een reorganisatie commissie der Z.N.Z.;
H. Ramaekers, Roggel, een molenaarsarchief;
J. Reynen, Heythuysen, diverse archieven uit Heythuysen;
J. M. Pluym, Meijel, archief van een onderlinge Ziektekostenverzekering;
A. Tyndall, Maastricht, archieven van de Limburgse afdelingen van de bond van handelsreizigers „St. Christoffel”;
M. H. A. I. Schrammen, Maastricht;
J. A. A. G. Winckers, Maastricht, archief St. Servaascollege Maastricht en Middelbare Detailhandelschool St. Maternus Maastricht;
Sibema, Sittard, archieven van de melkfabrieken te Sittard, Beek en Echt;
K. Hertzdahl, Maastricht, archief van de textielhandel Wolf & Hertzdahl N.V.;
B. Verbugt, Helden, archief van een smederij;
Drs A. A. Wirtz, Heerlen, archieven van de Woningbouwvereniging Thuis Best, van de Culturele Raad Limburg en enige maatschappelijke instellingen.

Grotere archiefkollekties werden verder nog ontvangen van:

L.L.T.B., Meijel;
St. Eloy, Utrecht;

Stichting Maatschappelijk Werk, Helden;
Industriebond N.V.V., Heerlen;
Zuid-Nederlandse Honingzemerij, Boxtel;
K.V.P., Maastricht;
Melkslijtersbond, Heerlen;
Maastrichtse Fabrikantenkring, Maastricht.

Deze archieven werden meestal in bruikleen en onder beperkende voorwaarden gedeponereerd. Deze deponering werd telkens kontraktueel vastgelegd.

Het Bestuur zegt allen graag dank voor deze overdracht van archiefstukken. Voor de toekomstige bestudering van de 20e eeuwse ontwikkeling in Limburg zullen deze van grote waarde blijken te zijn.

De ordeningswerkzaamheden ondergingen een vertraging door de langdurige ziekte van de archiefambtenaar. Deze verliet per 1 oktober 1972 onze dienst, waarna het gevaar dreigde van een stagnatie in de werkzaamheden. Dank zij de belangeloze medewerking van de heer M. H. A. I. Schrammen, wetenschappelijk archiefambtenaar en gepensioneerd afdelingshoofd bij de Provinciale Griffie, en mede dank zij de inschakeling van enkele assistenten in W.S.W.-verband kon dit gevaar worden voorkomen. Aan het einde van het jaar kon op de achterstand van vorige jaren zelfs een behoorlijk gedeelte worden ingelopen, hetgeen in niet gering mate ook te danken is aan de heer Th. P. M. Willemsen, die zich in korte tijd op dit terrein grondig heeft ingewerkt. Vanaf 15 januari 1973 is tijdelijk de heer M. I. M. A. Wijnen, recent in het bezit van het diploma middelbaar archiefambtenaar, bij de ordening ingeschakeld.

In de loop van 1972 werden de volgende archieven van enigszins grotere omvang geordend: Archief J. H. Maenen, Heerlen (inventaris gepubliceerd in Studies, deel XVII), Interparochieel Sociaal Charitatief Centrum en Katholieke Gezinszorg Helden, Stichting Veritas en bijbehorende stukken, Limburgse Jong Studenten Bond en diverse collecties (33 portefeuilles) uit Meijel en omgeving, reeds gememoreerd in ons vorig Jaarboek. Verder kwam de inventarisatie gereed van 64 kleinere fondsen, in totaal omvattend $\pm$ 40 portefeuilles, die voornamelijk betrekking hebben op katholieke sociale organisaties en vakverenigingen uit de vooroorlogse jaren.

Veelal komen de kleinere collecties en fondsen, waarvan het Centrum er enige honderden bezit, thans met voorrang aan de beurt. De grotere archieven zullen in verband met de beperkte bezetting eerst later ge-

inventariseerd kunnen worden. Zij worden nu zo veel mogelijk in de oorspronkelijke staat hersteld, zodat de raadpleging zo goed mogelijk gesauveerd wordt. Wel nemen zij daardoor veel meer ruimte in beslag, als nodig zal zijn na inventarisatie.

Een probleem bij de ordening van de recente, vaak onvolledige collecties vormen de afgedwaalde archiefbescheiden, die eerst na inventarisatie worden ontvangen. Dit betekent voor een modern sociaal-economisch archief als het onze een veelvuldig voorkomende complicatie. Deze nieuw verworven bescheiden krijgen een additioneel nummer en worden voorlopig naast het geordende gedeelte geplaatst. Maar op de duur zal een samenvoeging en herordening plaatsvinden, hetgeen nu reeds in enkele gevallen is gebeurd. Een stagnatie in het ordeningswerk ontstaat door het tekort aan hulpkrachten voor de materiële verzorging van de archiefstukken en het typen van inventarissen, omslagen enz. De inventarissen zijn ten dele alleen nog maar in handschrift aanwezig. Deze zullen allereerst in gestencilde vorm beschikbaar komen, zodra het mogelijk is om deze definitief uit te typen. Een aantal inventarissen zullen in het Jaarboek worden gepubliceerd; enige staan al vermeld onder het hoofd Archivalia.

Het ligt in de bedoeling in het volgend (jubileum) verslag een systematisch overzicht te geven van alle archieven, die bij het Sociaal Historisch Centrum berusten. Dit belooft een respectabele lijst te worden, waaruit de verscheidenheid van de aanwezige archieven en de waarde van ons archiefdepôt zal blijken. Dit zal ook de bouwstoffen leveren voor ons aandeel in de centrale registratie van familie- en bedrijfsarchieven, waarvoor thans in Nederland plannen ontwikkeld zijn.

Hier dient gememoreerd te worden de waardevolle adviezen, die wij in het afgelopen jaar ontvingen van onze bestuursleden Drs M. K. J. Smeets, Rijksarchivaris in Limburg en Drs H. R. van Ommeren, Provinciaal Inspecteur der Archieven. Tot onze spijt nam Dr G. W. A. Panhuysen ontslag als lid van het Dagelijks Bestuur en verliezen wij in hem de belangrijke stimulator en adviseur op het terrein van onze archiefopbouw.

Verder willen wij hier een enkel woord vermelden ten aanzien van onze archiefdokumentatie. In het afgelopen jaar ging men er toe over om naast de registratie van archivalia, die elders aanwezig zijn en voor de bestudering van de sociaal-economische geschiedenis van Limburg in aanmerking komen, ook de beschrijvingen uit de eigen inventarissen in een systematische kartotheek vast te leggen. De bedoeling van deze dokumentatie is uiteraard niet op enigerlei wijze de ordening der ar-

chieven te vervangen of zelfs maar te beïnvloeden. Zij is louter gericht op een efficiënte verwijzing van onderzoekers naar alle archiefinventarissen en archivalia, die voor het onderzoek relevant zijn. Deze archiefdokumentatie heeft plaats binnen de centrale catalogus, waarbij de archivalia met een apart verwijzingsstelsel worden aangegeven.

In verschillende gevallen konden de archieven met vrucht worden geraadpleegd, hetgeen onder het hoofd Diensten en Inlichtingen staat vermeld. De raadpleging is echter beperkt, omdat verschillende recent ontvangen archieven voorlopig niet of slechts zeer ten dele openbaar zijn ingevolge de in de contracten bij overname neergelegde voorwaarden. Aan deze op dit ogenblik nog veelal beperkte openbaarheid geven wij echter de voorkeur, wanneer het risico van vernietiging of gedeeltelijke overdracht daartegenover staat.

Sinds enige jaren wordt de opsporing en verwerving van archivalia meer stelselmatig ter hand genomen dan voorheen. Hierbij werd o.m. de aandacht geconcentreerd op enkele kleine gebieden in Limburg, hetgeen veel succes heeft opgeleverd. Herinnerd kan worden aan de verschillende fondsen uit Meijel en omgeving. Behalve in Meijel en Helden werden thans ook contacten gelegd met personen en groepen in Venlo, Beesel, Heythuysen en Geulle, welke relaties nog zullen worden geïntensiveerd. Uit praktische overwegingen werd om de week een middag besteed aan deze contacten. Zij resulteerden vrijwel steeds in de overname van een of meer archieven, waaronder vaak archieven van ambachtsbedrijven.

Nog andere vormen van stelselmatige acquisitie werden voorbereid en uitgevoerd. Zo werd met de Provinciale Centrale van het N.K.V. een afspraak gemaakt omtrent de overname van archivalia en realia van de inmiddels opgeheven parochiële K.A.B.-afdelingen. Een eerste schriftelijke benadering leverde reeds een 20-tal reacties op.

Een andere poging betrof de opsporing van archieven van bedrijven, die na faillissement geliquideerd worden. Vaag gaan deze archivalia verloren, omdat na opheffing van het faillissement de curator geen belang meer heeft bij de bewaring van deze stukken, terwijl ook restitutie bij ontbinding van de vennootschap niet mogelijk is. Verschillende curatoren stonden echter in de praktijk sceptisch tegenover een overdracht van de betreffende archieven, die onder hun berusting zijn, aan een archiefdepôt. Ten aanzien van dit punt bleek ons een ommissie in de wet te bestaan, die wij na overleg met de president van de Arrondissementsrechtbank te Maastricht voorlegden aan het Departement van Justitie. Door de Staatssecretaris werd ons bericht, dat van de zijde

van het Departement een bewaring van deze bescheiden op prijs werd gesteld en dat er geen rechtsgronden waren, die de overdracht van dergelijke bescheiden door de curatoren verhinderden. De volgende stap zal zijn om aan het standpunt van het Ministerie van Justitie nadere bekendheid te geven.

Onze acquisitiepogingen waren voorts wederom sterk geconcentreerd op de verwerving van archivalia van instellingen, organisaties en bedrijven, die vrijkwamen als gevolg van de herstructurering van Limburg. Het aantal contacten werd sterk uitgebreid en men ondervond allereerst positieve reacties. Het aantal archieven uit deze sector groeide zelfs zodanig, dat zulks tot financiële problemen leidde, aangezien de subsidies vooral ten gevolge van de bezuinigingen bij de Rijks-overheid de additionele kosten niet meer vermochten te dekken. Daarop werd besloten tot het houden van een geldelijke inzamelingsactie onder de direkt belanghebbenden en andere maatschappelijke kringen, waarbij steun werd gevraagd voor de dekking van de kosten van de opvang van deze bescheiden.

Deze actie ondervond bijzonder veel weerklank en leverde een verheugend financieel resultaat op. Voor deze aparte steun, die het Centrum veelal naast de gewone jaarlijkse subsidies mocht ontvangen, is het Bestuur bijzonder erkentelijk omdat hiermede een grondslag is gelegd voor de uitbreiding van onze archiefdienst, die zodoende zal kunnen voldoen aan de bijzondere eisen, die hieraan gesteld worden in verband met de plotselinge overdracht van zovele omvangrijke archiefbescheiden.

Het behoud van de archivalia van bedrijven en instellingen uit de tijd van de opkomst en expansie van het Zuid-Limburgse kolenbekken wordt ook door het Provinciaal Bestuur van Limburg als een algemeen belang gezien. Wij meenden daarom voor het behoud van deze historische dokumentatie ook een beroep te mogen doen op de Provincie voor een aanvullende bijdrage uit de fondsen, die voor de opvang van de gevolgen van de industriële herstructurering beschikbaar zijn gesteld. Dit verzoek is thans in welwillende overweging genomen en het ziet er naar uit, dat onze pogingen van die zijde een waardevolle ondersteuning zullen krijgen en onze mogelijkheden belangrijk zullen vergroten.

BIBLIOTHEEK

De bibliotheek bestaat uit een aantal te onderscheiden onderdelen,

die ook afzonderlijk zijn gecatalogiseerd, t.w. de boeken, de tijdschriften en periodieken (zowel lopende als niet meer verschijnende), de statistische publikaties, de collecties brochures, jaarverslagen, rapporten, krantenknipsels, e.d.

De toegankelijkheid van deze categorieën is verschillend, maar voor het merendeel zijn zij nog onvoldoende ontsloten. De boeken zijn enkel naar auteur gecatalogiseerd; met een systematische ordening is een begin gemaakt. De tijdschriften en periodieken zijn louter alfabetisch beschreven. Voorlopig valt er nog niet aan te denken om de afzonderlijke artikelen of de indexen – voor zover aanwezig – apart op te nemen en in de centrale catalogus te voegen. De zeer omvangrijke groep jaarverslagen is zo goed mogelijk toegankelijk gemaakt door middel van een alfabetische ingang en via trefwoorden. Het best toegankelijk zijn de statistieken, die volgens hetzelfde systeem geordend zijn als het Centraal Bureau voor de Statistiek toepast.

Thans wordt grote aandacht geschonken aan de uitgebreide collectie brochures, die door ons instituut in de loop der jaren werd verworven. In de meeste bibliotheken worden deze geschriften niet of nauwelijks bewaard. Toch vindt men in deze sterk tijdgebonden documenten niet zelden interessante stellingnamen, zienswijzen enz., die men niet dan wel slechts meer versluierd weergegeven aantreft in publikaties met een meer officieel of wetenschappelijk karakter. Zij zijn vooral te waarderen wegens hun dikwijls hoge documentaire waarde. Nadat wij ons in vroegere jaren noodgedwongen beperkten tot een groepering volgens een vrij globale indeling, is dit jaar een begin gemaakt met het klasseren van de brochures naar het daarin behandelde onderwerp met behulp van het U(niverseel) D(ecimaal) C(lassificatie)-systeem. De inhoud van deze geschriften wordt daardoor belangrijk toegankelijker. Daarnaast werd van de daarvoor in aanmerking komende brochures een thans bijna voltooide alfabetische auteurscatalogus samengesteld. Met de alfabetische hoofdwoordencatalogus der anonieme brochures is een begin gemaakt.

Met de opbouw van de collectie krantenknipsels is het treurig gesteld. Sinds 1963 kon hiermee geen voortgang worden gemaakt bij gebrek aan medewerkers voor dit arbeidsintensieve werk (knippen, opplakken, nummeren, ficheren, opbergen enz.). Thans worden de Limburgse en enkele nationale kranten in hun geheel bewaard in de hoop, dat wij nog ooit dit projekt kunnen voortzetten. Over de laatste tien jaren missen we daarvoor echter een waardevolle bron van informatie over tal van onderwerpen, waarover alleen de krant opheldering kan

geven, aangezien daarover geen samenvattingen bestaan. Het nut van deze kennisbron blijkt herhaaldelijk uit de raadpleging van de knipsels uit de jaren 1945-1962 en van de sporadische knipsels uit de jaren 1903-1940, die in vroeger jaren zijn bijeengebracht.

Verschillende problemen zijn op het terrein van de bibliotheek aan te wijzen. De achterstand in de beschrijving werkt verlamrend en maakt ook de raadpleging moeilijk. Pijnlijk wordt een centrale catalogus gemist, waarin alle verwijzingen zijn samengebracht. De grote toevloed van nieuwe aanwinsten, waaronder vaak dubbele exemplaren, kan niet worden geplaatst en bijgehouden, zodat men dreigt in de massa te verdrinken. De aanstelling van een tweede medewerker zou hoogst noodzakelijk zijn om de geschetste achterstand in te kunnen lopen. Daarbij willen we nog niet eens denken aan de hoogst nuttige literatuuurdocumentatie, die momenteel geheel stagneert. Wel konden ook in het afgelopen jaar weer een aantal inventarissen en bibliografieën worden verworven. De achterstand op dit terrein hangt met het gebrek aan personeel samen.

De opberging van het literatuurbezit scheidt vele problemen, wat o.m. samenhangt met de gescheiden plaatsing in de depôts. De achterstand in de ordening vereist een grote werkvoorraad op het kantoor O. L. Vrouweplein, waarvoor echter niet voldoende ruimte aanwezig is. Ook het ophalen en weer terugplaatsen van boeken uit en naar de depôts is bezwaarlijk.

Een orderingsplan voor de bibliotheek in zijn verschillende onderdelen met het oog op een programma voor de toekomst valt voorlopig niet op te stellen, zolang we niet weten, hoe de samenwerking met Stadsarchief en -Bibliotheek en met de Openbare Leeszaal en Bibliotheek in een nieuw gebouw concreet in zijn werk zal gaan. Een speciale documentaire bibliotheek, die fungeert met een algemene bibliotheek op de achtergrond, is op zichzelf weliswaar een ideale constructie, maar waarschijnlijk zijn onze onderdelen van de bibliotheek voor het merendeel zo specifiek, dat ze de omvang van een handbibliotheek verre zullen overschrijden. Thans kan de omvang van de bibliotheek al geraamd worden op ± 500 strekkende meter (± 80.000 banden); een uitbreiding tot ± 100.000 banden is niet denkbeeldig. Deze uitbreiding is voornamelijk een gevolg van het groot aantal schenkingen, die het Centrum jaarlijks ontvangt.

Uit eigen budget worden wetenschappelijke vakwerken aangekocht, voornamelijk nieuw verschenen boeken op het terrein van de sociaal-economische geschiedenis (zowel Nederlandse als buitenlandse uitga-

ven), inventarissen, bibliografieën enz. Verder worden hieruit betaald de abonnementen op de tijdschriften. Wij verwijzen voor wat de lopende tijdschriften betreft naar de opgave in het vorige Jaarboek. De aanschaf van de wetenschappelijke literatuur geschiedt door de staf na onderlinge samenspraak aan de hand van de binnengekomen catalogi en aanbiedingen van de boekhandel. Het bedrag op de begroting is nauwelijks toereikend om de voornaamste specimina te kunnen aankopen en de bibliotheek wetenschappelijk op peil te houden. Voor de rest is het Centrum aangewezen op schenkingen, waarbij met name ook veel dokumenten worden verworven, die in het geheel niet te koop zijn.

Met waardering willen wij hier vermelden de volgende personen en instellingen, die in het afgelopen jaar aan onze bibliotheek schenkingen deden:

Prof. Dr W. Jappe Alberts, Voorst, Dr Mr J. P. D. van Banning, Geleen, Mej. Mr M. Crijns, Maastricht, A. P. Dalm, Heerlen, J. Heymans, Sittard, J. M. G. Hoen, Maastricht, J. A. G. Jötten, Hoensbroek, J. Kau, Düsseldorf, Pater W. de Leeuw OFM, Mevr. J. Lelyveld-Witbroek, Delft, J. L. Lucassen, Meijel, C. G. A. Mertens, Hout-Blerick, Paters Minderbroeders, Weert, Drs J. Notermans, Maastricht, Ir C. E. P. M. Raedts, Heerlen, Mevr. A. Rosier, Namen-Salzine, A. Scaf, Maastricht, L. Vleugels, Maastricht, J. A. A. G. Winckers, Maastricht, E.T.I.L., Maastricht, Kamer van Koophandel en Fabrieken, Heerlen, Maatschappij Helenaveen, Nederlandse Bank, Maastricht, Protestants Christelijke Vereniging van Beambten werkzaam bij het Mijnbedrijf, Heerlen, Provinciale Griffie Limburg, Maastricht, Staatsmijnen DSM, Heerlen, Stichting Maatschappelijk Werk Helden-Meijel. Het Bestuur zegt deze en alle andere schenkers hartelijk dank voor hun onmisbare medewerking bij de opbouw en voortzetting van onze verzamelingen.

De materiële toestand van veel boeken en tijdschriften laat vaak te wensen over. Momenteel wordt de achterstand in het bindwerk geleidelijk ingelopen.

DIENSTEN EN INLICHTINGEN

In dit overzicht werd bewust afgeweken van de loutere opsomming in voorgaande jaren, waarin enkel een lijst werd opgenomen van onderwerpen, waarop de verzoeken om inlichtingen betrekking hadden. Deze werkwijze had o.a. tot nadeel, dat vragen, die met geringe moeite

konden worden beantwoord, op één lijn werden gesteld met onderwerpen, waarvoor een uitvoerige archief- en literatuurverwijzing noodzakelijk was en die tot een intensieve raadpleging aanleiding gaven.

In 1972 hebben zich 89 personen en instellingen tot het instituut gewend met vragen van verschillende aard. In een aantal gevallen kon onmiddellijk van de aanwezige archieffondsen of literatuur worden gebruik gemaakt, die ter plaatse werden geraadpleegd of werden uitgeleend. In totaal werden 123 stukken ter leen verstrekt. Het merendeel van de verzoeken maakte echter een uitvoerige oriëntatie noodzakelijk, waarbij een verwijzing plaats had naar archieven en bibliografische gegevens, zowel uit onze eigen collecties of elders. De heer Jansen verzorgde 46 van deze verwijzingen, Pater Remigius 6 en de heer Philips 16. Tezamen namen deze 95 werkuren in beslag, waarvan 63 van de heer Jansen, 18 van de heer Philips en 14 van Pater Remigius. Hieruit kan worden geconcludeerd, dat onze inlichtingendienst, hoewel in omvang slechts gering, zeer arbeidsintensief is. Bovendien moet deze taak worden verricht naast de andere taken van de staf-funktionarissen, want er kan voor deze dienstverlenende adviezen natuurlijk niemand worden vrijgesteld. Per week wordt door de staf gemiddeld twee à drie uur aan deze gesprekken besteed. Verder komt hier nog bij de administratie van de uitleen en de inlichtingen, die schriftelijk worden verstrekt.

De aanvragen blijken voor 35% afkomstig van universiteits- en hogeschoolstudenten (in het afgelopen jaar voornamelijk uit Nijmegen, Amsterdam, Utrecht en Groningen), voor 23% van amateur-historici, voor 19% van beleidsinstanties (waarbij zich – toevalligerwijze? – veel architectenkantoren bevonden), voor 14% van studenten aan middelbare scholen en hogere beroepsopleidingen en voor 9% van professionele onderzoekers, vooral uit de sektor van de geschiedenis en de sociale wetenschappen. Aparte vermelding verdienen de verzoeken, die ons uit het buitenland bereikten, met name van Prof. H. Gläser uit Aken, Prof. Dr E. Hélin uit Luik en de historische seminaria van Bonn en Tübingen.

Met deze verdeling hangt samen het bestudeerde onderwerp en de daaraan besteedde tijd van advisering. In het algemeen waren de verwijzingen ten behoeve van studenten en wetenschapsbeoefenaars het meest uitgebreid en interessant. We noemen hier als voornaamste onderwerpen, die ter sprake kwamen en een uitvoerige bestudering eisten: de Limburgse arbeidsmarkt sedert 1945, heksenprocessen in Roermond

in de 17e eeuw, de ordeningsgedachte tussen de beide wereldoorlogen, het optreden van de eenheidsvakbewegingen E.V.C. in het zuiden van Nederland, het theater te Maastricht, de literatoren Ouwerling en Maas en de in hun werken behandelde sociale problematiek van de Peel, de Zinkwitstaking 1929 te Maastricht en de beroepsstructuur van Limburg in de 19e eeuw. Opmerkelijk is, dat de belangstelling voor de sociaal-economische aspecten van de onderwerpen zich verbreed. Dit geldt ook voor de amateur-historici, die vaak inlichtingen vroegen over de geschiedenis van hun stad of streek, over Limburgse families of onderwerpen van lokale betekenis. In enkele gevallen (6) werd het advies in rekening gebracht.

De amateur-historici zijn meestal contribuanten, die het Centrum al jarenlang kennen of plaatselijke vorsers, die archivalia aan ons afstonden, zodat onze medewerking vanzelfsprekend belangeloos werd verleend. Voor de beleidsinstanties geldt vaak dezelfde verplichting, als het instituut door diezelfde gemeenten, bedrijven of instellingen wordt gesubsidieerd. Vaak zijn deze verzoeken van beperkte strekking en is de hieraan bestede tijd slechts gering. Iets uitvoeriger was een opgesteld literatuuroverzicht over recreatie en toerisme in Limburg.

De meeste moeilijkheden geven de verzoeken van studerende aan middelbare opleidingen. Vanwege een slecht geformuleerde probleemstelling zijn zij moeilijk te beantwoorden. Bovendien zijn deze studenten vaak niet bereid om iets dieper op het onderwerp in te gaan. Naast de individuele inlichtingen van deze aard was het Centrum betrokken bij projecten van de Volkshogeschool Geerlingshof en de Sociale Academie te Sittard, die beide handelden over de rol van de vakbeweging bij de herstructurering van de mijnstreek en de historie van de mijnindustrie. Het voordeel, dat de betrokken projectleiders met ons contact opnamen, woog niet geheel op tegen de ook in deze gevallen voor ons instituut ondervonden bezwaren. De uitleen-organisatie (onze bibliotheek heeft van alle boeken slechts één exemplaar) en het tijdgebrek blijven immers een struikelblok vormen. Een bespreking met de Limburgse Academie voor Bouwkunst inzake de begeleiding van haar leerlingen zal waarschijnlijk voor de toekomst het bezwaar beter ondervangen.

Van de bestudeerde onderwerpen had ruim 70% betrekking op economische of sociale onderwerpen, waarbij enkele thema's in het oog springen, zoals studies over migratie, pendel, werkloosheid, vakbonden, bedrijfssluitingen, demografie en bankwezen. Daarnaast kan men de onderwerpen noemen, waarbij de aandacht vaak uitgaat naar bio-

grafische en statistische gegevens en toponymen. Ook in 1972 kwamen weer enige milieuhygiënische vraagstukken ter sprake, waarop het historisch materiaal echter maar gedeeltelijke benadering kan geven. Voor de volledigheid en de curiositeit vermelden wij nog een onderzoek naar het optreden van Tan Malakka als stakingsleider in de mijnstreek en naar de vervaardiging van tinnen voorwerpen met Jugendstil-motieven, die vóór 1914 in enige Maastrichtse bedrijven werden vervaardigd.

BESLUIT

Aan het einde van dit verslag dringt zich de indruk op, dat wederom veel werk werd verzet om de verschillende onderdelen van onze taak naar vermogen te verzorgen en dat op al die terreinen ook een vooruitgang kon worden geboekt. Desondanks is het verdrietig om te moeten constateren, dat met de beperkte staf een opeenhoping van achterstanden, zowel wat de acquisitie en de collectievorming betreft als wat de actieve bestudering van nieuwe studieterreinen aangaat, schijnbaar onvermijdelijk wordt. Dit geeft een gevoel van teleurstelling. Deze eindindruk mag wellicht onbillijk zijn, maar wordt gevoed door het idee, dat zoveel kostbare tijd moet worden besteed aan het behoud van onze financiële positie en aan het verwerven van nieuwe financiële middelen. Na een meer dan twintigjarig bestaan hadden wij gehoopt, dat hieromtrent meer zekerheid zou zijn gekomen, terwijl nu opnieuw het bestaansrecht van ons instituut voor sommigen moet worden aangetoond. Anderzijds willen wij met grote waardering gewag maken van de erkenning, die ons in menige kring te beurt valt, en die ons sterkt om met enthousiasme onze weg te vervolgen in de hoop, dat mettertijd de financiële wolkenhemel zal opklaren en een verdere groei van ons Centrum mogelijk zal worden.

BESTUUR SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

DAGELIJKS BESTUUR

IR C. E. P. M. RAEDTS, voorzitter	Heerlen
DR REMIGIUS DIETEREN OFM, sekretaris	Maastricht
DRS J. H. A. E. CORNIPS, penningmeester	Maastricht
H. M. J. DASSEN	Sittard
P. C. A. 'T HOEN	Eijsden
MR P. M. M. C. PALMEN	Heerlen
DR H. C. W. ROEMEN	Maastricht
DRS M. K. J. SMEETS	Maastricht
DRS J. H. M. WILBERS	Maastricht

ALGEMEEN BESTUUR

DRS E. M. C. ARETS	Munstergeleen
J. BREMMERS	Sittard
M. DEBATS	Maastricht
J. H. ENSINCK	Maastricht
A. V. H. G. GOOSSENS	Tegelen
DRS L. E. M. A. VAN HOMMERICH	Heerlen
DRS A. J. HUTSCHEMAEKERS	Roermond
J. H. JANSSEN	Meerssen
DRS P. J. C. LEBENS	Buchten-Born
G. J. LOOS	Maastricht
DRS R. M. H. C. NADAUD	Maastricht
DRS H. R. VAN OMMEREN	Bunde
DR G. W. A. PANHUYSSEN	Bunde
DRS J. C. M. PONTEN	Roermond
MR E. G. M. RUTTEN	Tegelen
F. SAMPERS	Maastricht
PROF. DR M. G. SPIERTZ	Nijmegen
DR J. G. H. TANS	Mechelen- Wittem
PROF. DR TH. L. M. THURLINGS	Wageningen
DRS P. C. TIELROOIJ	Sittard
J. A. A. G. WINCKERS	Maastricht
J. M. WIJERS	Heerlen

BEGUNSTIGERS EN CONTRIBUANTEN

Aannemersbedrijf Gebr. Cremers N.V.	Maastricht
Aannemingsbedrijf J. Savelkoul	Geleen
Aannemings Maatschappij „Wilma” N.V.	Weert
Adams, G. H.	Heerlen
Administratiekantoor Zuid-Limburg, Stichting	Heerlen
Adriaens, Drs F. H. M. C.	Roermond
AKZO Chemie N.V.	Roermond
Algemene Bank Nederland N.V.	Maastricht
Algemene Bond van Werknemers	Heerlen
Alphonsianum, Bibliothecaris van het	Wittem
Amro-Bank N.V.	Maastricht
Amro-Bank N.V.	Venlo
Autobusdienst E.B.A.D. en Reisbureau EBATOURS N.V.	Beek
Baeten, Mr A. M. I. H.	Maastricht
Banens, Drs J. H. M.	Maastricht
Bartels' Bouw- en Betonbedrijf, J. C.	Maastricht
Bataafsche Rubberindustrie N.V.	Maastricht
Bates-Cepro Zakken Mij. N.V.	Maastricht
Bauduin, Ir H.	Maastricht
Bemelmans, Drs J. V.	Wijnandsrade
Berenschot, Th. E. A.	Maastricht
Betonfabriek „De Welvaart” N.V.	Maastricht
Bierbrouwerij „De Leeuw” N.V.	Valkenburg - Houthem
Bisdom Roermond	Roermond
Bisschoppelijk College	Sittard
Bisschoppelijk Studiecentrum Molenberg	Heerlen
Bloemen, H. A. C.	Delft
Boekhandel „Veldeke”	Maastricht
Boelens, F. P.	Oldenzaal
Boonstra, B. P. A.	Rosmalen
Bosman, Prof. Dr H. W. J.	Tilburg
Bouwens, J. G. T.	Simpelveld
Bouw- en Aannemings Mij. Vic Laudy N.V.	Sittard
Bouwmaatschappij Gebrs. Janssen N.V.	Venray
Bouwmaatschappij Melchior N.V.	Maastricht
Brand's Bierbrouwerij „De Kroon”, Koninklijke	Wijlré
Brassée, J. H. J.	Oirsbeek
Broeders van de Onbevleete Ontvangenis	Maastricht
Bronzwaer, Mr N. W. J. G.	Weert
Brorens, F. M. C.	Munstergeleen
Brouwers, H. J. G.	Maastricht
Brouwers, J. L. A.	Maastricht
Brouwers, P. J. H.	Heerlen
Brouwerij „De Ridder”	Maastricht

Bureau voor Architectuur en Stedebouw Hoen, Ubachs en Roomans	Maastricht
Bijzondere Kweekschool	Echt
Campina	Sittard
Can, Drs A. J. M. L. van	Roosendaal
Chambille-de Beaumont, Mevr. V. M. A.	Maastricht
Chas Macintosh n.v.	Maastricht
Claessens, Drs Th. J. A. H.	Dommelen
Cluitmans, Drs J. H.	Swalmen
Coebergh, Drs P. M.	Maastricht
Coenegracht, Th. P. A. G. M.	Nijmegen
Coenen, L. W.	Hoensbroek
„Collegium Carolinum”	Valkenburg - Houthem
Colsen, J. H. M.	Venray
Coöperatieve Afzetvereniging voor Eieren, Roveco G.A.	Roermond
Coöperatieve Centrale Boerenleenbank	Eindhoven
Corten, A. J. A. M.	Heerlen
Cox, Drs G. W. H.	Goirle
Crolla-Baggen, Dhr en Mevr A. M. G.	Nijmegen
Crousens, Dr A. M. F. B.	Venlo
Crijns, Ir A. W. N. J.	Assen
Culturele Raad Limburg	Maastricht
D.A.F. N.V. Born, Van Doorne's Personenautofabriek	Sittard
Dakpannen- en Kleiwaren Industrie „De Valk” n.v.	Echt
Darley, W.	Maastricht
Dassen, H. M. J.	Sittard
Deckers, D.	Mönchengladbach (D)
Delissen, Th. M. J.	Bocholtz
Delnoz, M. H., Constructiewerkplaats en machinereparatie inrichting n.v.	Maastricht
Delta Lloyd n.v.	Maastricht
Dewez, Dr J. Th. M.	Sittard
Diederens, Drs J. A. M.	Zaandam
Dieteren, H.	Maastricht
Dieteren, J. W.	Spaubeek
Dittrich, Drs M. J. A. R.	Meerlo-Wanssum
Doesborgh & Zonen n.v., W.	Tegelen
Dohmen, F. S.	Heerlen
Driessen, Th. W. J.	Well
Dubois, J. A.	Utrecht
Dijk-Regout, Mevr Drs L. van	Heerlen
Dijkhoff, Mr J. A. A. W.	Heerlen
Economisch Technologisch Instituut Limburg	Maastricht
Eerenbeemt, Prof. Dr H. F. J. M. van den	Tilburg
Eerste Nederlandse Cement Industrie n.v.	Maastricht
Elisabeth Strouven, Stichting	Maastricht

Elisastichting
Engels, G.
Ensinck, J. H.
Ernst, P. J. H.
Eijck, Drs F. A.
Eijkhagen College

Faas, P. J.
Fanchamps, Ir J. J.
Franciscanen, Praeses Paters
Franciscanen, Bibliotheek van de Paters
Frantzen, J. W. H.
Frusch, H. J. M.

Gelissen, Prof. Dr Ir H. C. J. H.
Gemeentebestuur Beegden
Gemeentebestuur Beek
Gemeentebestuur Beesel
Gemeentebestuur Belfeld
Gemeentebestuur Bemelen
Gemeentebestuur Bergen
Gemeentebestuur Born
Gemeentebestuur Broekhuizen
Gemeentebestuur Brunssum
Gemeentebestuur Echt
Gemeentebestuur Elsloo
Gemeentebestuur Eijgelshoven
Gemeentebestuur Eijsden
Gemeentebestuur Gennepp
Gemeentebestuur Gronsveld
Gemeentebestuur Heel en Panheel
Gemeentebestuur Heerlen
Gemeentebestuur Hoensbroek
Gemeentebestuur Horn
Gemeentebestuur Horst
Gemeentebestuur Hulsberg
Gemeentebestuur Kerkrade
Gemeentebestuur Kessel
Gemeentebestuur Maasbracht
Gemeentebestuur Maastricht
Gemeentebestuur Margraten
Gemeentebestuur Meerssen
Gemeentebestuur Merkelbeek
Gemeentebestuur Meijel
Gemeentebestuur Montfort
Gemeentebestuur Munstergeleen
Gemeentebestuur Nederweert
Gemeentebestuur Nuth
Gemeentebestuur St. Odiliënberg

Venlo
Helden
Maastricht
Kerkrade
Maastricht
Schaesberg

Hoensbroek
Kerkrade
Maastricht
Maastricht
Sittard
Kerkrade

Wassenaar
Beegden
Beek
Beesel
Belfeld
Bemelen
Bergen
Born
Broekhuizen
Brunssum
Echt
Elsloo
Eijgelshoven
Eijsden
Gennepp
Gronsveld
Heel en Panheel
Heerlen
Hoensbroek
Horn
Horst
Hulsberg
Kerkrade
Kessel
Maasbracht
Maastricht
Margraten
Meerssen
Merkelbeek
Meijel
Montfort
Munstergeleen
Nederweert
Nuth
St. Odiliënberg

Gemeentebestuur Posterholt	Posterholt
Gemeentebestuur Roermond	Roermond
Gemeentebestuur Roggel	Roggel
Gemeentebestuur Schaesberg	Schaesberg
Gemeentebestuur Schinnen	Schinnen
Gemeentebestuur Schinveld	Schinveld
Gemeentebestuur Simpelveld	Simpelveld
Gemeentebestuur Sittard	Sittard
Gemeentebestuur Stein	Stein
Gemeentebestuur Stramproy	Stramproy
Gemeentebestuur Susteren	Susteren
Gemeentebestuur Swalmen	Swalmen
Gemeentebestuur Tegelen	Tegelen
Gemeentebestuur Ubach over Worms	Ubach over Worms
Gemeentebestuur Urmond	Urmond
Gemeentebestuur Vaals	Vaals
Gemeentebestuur Valkenburg-Houthem	Valkenburg - Houthem
Gemeentebestuur Venlo	Venlo
Gemeentebestuur Venray	Venray
Gemeentebestuur Voerendaal	Voerendaal
Gemeentebestuur Weert	Weert
Gemeentebestuur Wittem	Wittem
Gemeentebestuur Wijlré	Wijlré
Gemeente-Spaarbank van Maastricht	Maastricht
Gemeente-Spaarbank van Venlo, Stichting	Venlo
Gemmeke, Drs Ch. E. A.	Maastricht
Genders, Drs C. J. A.	Nijmegen
Gerrits, H. P. A. J.	Blerick
Geux, A. J.	Helden
Gieskens, Drs J. H. H.	Sittard
Gool, A. M. A. van	Venlo
Goossens, G.	Tegelen
Gootzen, P. J.	Melick
Grijsbach, Drs J. P. P.	Groenlo
Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Azijnfabriek n.v.	Gulpen
Gijbels, G.	Maastricht
Gijsen, Mgr Dr J. M.	Roermond
Haas, Drs J. A. K.	Heerlen
Haas, Drs L. W.	Maastricht
Haegen, Prof. Dr H. van der	Leuven (B)
Haffmans, Mr F. M. A.	Helden
Hahmes C. V., P.	Maastricht
Hall, J. H. M. van	Eijsden
Hansen, Drs J. H. W. M.	Roermond
Hardy, L. V. H.	Heerlen
Harsin, Prof. Dr P.	Luik (B)
Heemkunde-Vereniging „Roerstreek“	St. Odiliënberg
Heggen, Mevr.	Hoensbroek

Heldens, Drs A. L.	Halsteren
Hendriks, W. Th. M.	Venlo
Hennekens, Drs W. J. J. M.	Maastricht
Herp, Drs P. J. van	Treebeek
Hesselt van Dinter, Jhr E. J. K.	Pijnacker
Heijboer, Drs H. J.	Heerlen
Heyen, Drs F. J.	Kerkrade
Heymans, J.	Sittard
Hoenderdos, Th. H. A.	Maastricht
Hofman, Drs P. H. F.	Maastricht
Hogere Technische School	Heerlen
Hommès, Mej. Mr A. H. M. H.	Maastricht
Höppener, Mr R. G. A.	Roermond
Hövell tot Westerflier, J. G. F. M. G. Baron van	Roermond
Hustinx, Mr F. P. J.	Maastricht
Huijs, Th.	Rotterdam

Industriebond N.V.V., Distrikt XIV	Heerlen
Industrieschap Oostelijk Mijngedebied	Heerlen
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis	Roermond
Instituut voor Geschiedenis der Rijksuniversiteit	Utrecht
Internaat voor Jongens, Bibliotheek	Venray

Jacobs, H. M. A. G.	Hellevoetsluis
Jacobs, J. H. M.	Geleen
Jamar, J. T. J.	Munstergeleen
Janssen, Mr C. M. J. M.	Nijmegen
Janssen, Drs H. A. J.	Willemstad (N.A.)
Janssen, J. H.	Meerssen
Janssen, J. Th.	Heerlen
Jenneskens, Mgr M.	Imstenrade-Simpelveld
Jong, D. de	Borkel - Schaft
Jurriëns, Drs R.	Sittard

Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Midden-Limburg	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Mijnstreek	Heerlen
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg	Venlo
Kamm, J. V. P.	Maastricht
Kapé N.V.	Heerlen
Kath. Openbare Leeszaal en Bibliotheek	Hoensbroek
Kath. Openbare Leeszaal en Bibliotheek	Venray
Kath. Openbare Leeszaal en Bibliotheek	Schaesberg
Kersten, Mej. A. H. H. M.	Maastricht
Kesselaer, C. A. F.	Margraten
Kets, Ir J.	Horn
Keijsers, P. J. A. M.	Nijmegen

Kledingmagazijn n.v. Pieters-Dortu	Heerlen
Kledingmagazijnen n.v. Maison Louis	Maastricht
Kledingmagazijnen n.v. Wolf en Hertzdahl	Maastricht
Kleiwarenfabrieken n.v. Gebrs. Laumans	Tegelen
Kleuters, Mej. M. H. K.	Roermond
Kleijnen, H. A. J.	Roermond
Knoors, J. A.	Grevenbicht
Kok, G.	Overveen
Koninklijke Maastrichtse Zinkwit Maatschappij n.v.	Eijsden
Koninklijke Nederlandse Papierfabriek n.v.	Maastricht
Koninklijke Sphinx-C�eramique n.v., v/h Petrus Regout	Maastricht
Kreisarchiv Kempen-Krefeld	Kempen (D)
Kreijn, M. H. M.	Brunssum
Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten	Heerlen
Lammeretz, H. H.	Heerlen
Lem, W. F. Th.	Maastricht
Lemmens, H. A.	Born
Lendfers, J. M.	Roermond
Libois, F. J. M.	Maastricht
Liefdezusters van de H. Carolus Borromeus	Maastricht
Limburger, De	Maastricht
Limburgse Groene Kruis	Sittard
Limburgse Kaarsenfabriek v.d. Weyer en Zn. c.v.	Maastricht
Limburgse Land- en Tuinbouw Bond	Roermond
Limburgse Maatschappij voor Gasdistributie n.v.	Heerlen
Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers	Venlo
Limburgse Tramweg Maatschappij n.v.	Heerlen
Limburgse Werkgeversvereniging	Roermond
Linden, Drs P. R. H. M. van der	Leidschendam
Linssen, Drs C. A. A.	Maastricht
Linssen, Dr G. C. P.	Roermond
Litjens, Dr H. P. M.	Roermond
Loo, E. L. van	Heerlen
Lucassen, J. L.	Meijel
Maasgrind- en Zandexploitatie „Juliana”, v/h L. Muyres	Urmond
Maastrichtse Spaarbank	Maastricht
Maastrichtse Spijker- en Draadnagelfabriek n.v., v/h	
Thomas Regout & Co.	Maastricht
Maastrichtse Verwarmingsindustrie	Maastricht
Machinefabriek & IJzergieterij P. Konings	Swalmen
Maenen, Dr A. J. F.	Maastricht
Maenen, J.	Heerlen
Mantel, J. L.	Heerlen
Marres, E. C. W. L.	Mierlo
Martens, Ir A. H. W.	Simpelveld
Maussen, Drs M. J.	Schaesberg
Meelfabriek „Weert” n.v., v/h Gebr. van de Venne	Weert

Mertens, C. G. A.	Blerick
Meubelhandel L. Motké	Maastricht
Meijer, Ir J. B. M. A.	Diepenveen
Meij's Expeditiebedrijf	Maastricht
Minderbroeders, Provinciaal der Paters	Weert
Minderbroedersklooster	Heerlen
Ministerie van Landbouw en Visserij, Bibliotheek van het	's-Gravenhage
Monna, Drs A. D. A.	Utrecht
Montfortanen, Paters	Valkenburg - Houthem
Montfortanen, Paters	Hoensbroek
Mosmuller, J. M. H.	Voerendaal
Muisenbergh, Mr C. W. F. H. v.d.	Goirle
Mulder, Ing. H. E.	Roermond
Muyres' Aannemingsbedrijven n.v., Marcel	Sittard
Natronchemie n.v.	Roermond
Nederlands Katholiek Vakverbond Limburg	Heerlen
Nederlandse Credietbank n.v.	Maastricht
Nederlandse Economische Hogeschool, Bibliotheek	Rotterdam
Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond	Heerlen
Neukirch, R.	Keulen (D)
Nieuwhof, C.	Hoensbroek
Notenboom, Drs H.	Venlo
Notermans, Drs J.	Maastricht
n.v.n. Limburg, Stichting	Heerlen
Olieslagers, Drs P. J. J. H.	Maastricht
Onderwijsstichting „St. Bernardinus”	Heerlen
„Ons Limburg”	Heerlen
Ontwikkelingsorgaan Noord-Limburg, Stichting	Venlo
Openbare Leeszaal en Bibliotheek	Maastricht
Openbare Werken	Maastricht
Opleidingen voor Middelbare Akten, Bibliotheek	Tilburg
Open, Mr M. A. W. van	Valkenswaard
Ottenheim, C. J. C.	Maastricht
Palmen, C. J. M.	Amstenrade
Palmen, J. C.	Sittard
Palmen, Mr P. M. M. C.	Heerlen
Panhuysen, Dr G. W. A.	Bunde
Papierfabriek „Gennep” n.v.	Gennep
Paulussen, Mr C.	Maastricht
Paulussen, J. M. H. H.	Maastricht
Pedagogische Academie „Christus Magister”	Heerlen
Pedagogische Academie Dr van Gils	Roermond
Peeters, Drs J. G. H.	Boxmeer
Pelzer, Dr L. H.	Maastricht
Penders, L. H. M.	Gemert
Philips' Gloeilampenfabrieken n.v.	Eindhoven

Pope's Draad- en Lampenfabriek n.v.	Venlo
Porselein- en Tegelfabriek „Mosa" n.v.	Maastricht
Procuratuur P. P. Augustijnen	Venlo
Protestants Christelijke Vereniging van Beambten werkzaam bij het Mijnbedrijf	Heerlen
Provinciale Limburgse Electriciteits Maatschappij	Maastricht
Provinciale Vereniging voor Vreemdelingenverkeer in Limburg	Valkenburg - Houthem
Provinciale Waterstaat in Limburg	Maastricht
Provincialinstitut für westfälische Landes- und Volkskunde	Münster i/W (D)
Psychiatrisch Centrum „St. Servatius"	Venray
Pijls, V.	Gouda
Ristenpatt, Drs W. J.	Oldenzaal
Roebroek, Dr E.	Utrecht
Römken's Autobusonderneming n.v., W. J.	Eijgelshoven
Roomans, N. A. J.	Maastricht
Rooms-Katholiek Ziekenhuis „De Goddelijke Voorzienigheid"	Sittard
Rooms-Katholieke Middelbare Landbouwschool	Horst
Rooms-Katholieke Openbare Leeszaal en Bibliotheek	Heerlen
Roosen, Ir M. H.	Maastricht
Roosmalen's Transport en Handel Mij, n.v. van	Maastricht
Rottier, Dr A. C. J.	Heerlen
Ruys de Beerenbrouck, Jhr Mr G. A. M. J.	Holtum
Rijksarchief in Limburg	Maastricht
Saes, Drs J. L.	Cadier en Keer
Sampers, F. J. W. A.	Maastricht
Sanders, H.	Oirsbeek
Scaf, A.	Maastricht
Schellens, Drs W. C. M., Scholengemeenschap „Jerusalem"	Venray
Schippers, R. M. G.	Groningen
Schlösser, Ir J. C.	Heerlen
Schrammen, M. H. A. I.	Maastricht
Schreurs, Drs J. J. G.	Valkenburg - Houthem
Schreurs, Drs J. J. M.	Heerlen
Schreurs, Mej. M. J. J. G.	Eindhoven
Schutgens, K.	Spaubeek
Schutgens, N. H. J.	Maastricht
Schwartz, G. A. H. de	Stein
Seelen, Drs Th. L. A. M.	Venlo
Sillekens, J.	Oirsbeek
Simons, Ir J. P. J.	Swalmen
Slangen, L. J.	Schaesberg
Sleebe, J. C.	Maastricht
Sliepen, W. L. A. G.	Geleen
Slot, D.	Nieuwenhagen
Smeets, Drs M. K. J.	Maastricht

Smeets, N. H.	Roermond
Smeets, Mr S.	Weert
Snel, H.	Maastricht
Snoep, Drs I. A. M.	Eijsden
Spaan, P. J. M.	Nijmegen
Specker, C.	Waubach
Speetjens, Mr Dr T.	Venlo
Spierts, P. J. G.	Rimburg
Spiertz, Prof. Dr M. Ph. G.	Nijmegen
Spitz, E. J. C.	Maastricht
Sprekels-Liebrand, Mevr. R.	Boxtel
Stadsarchief en -Bibliotheek	Maastricht
Stassen, Mr R. J.	Venlo
Stedelijk Instituut voor Sociaal Werk Maastricht	Maastricht
Steen, F. M. J. van der	Helden
Stella Maris, R.K. School voor HAVO	Maastricht
Steur, A. G. van der	Haarlem
Storms, Drs J. H. H.	Roermond
Stouthart, Drs L. G. M.	Maastricht
Strada n.v.	Venlo
Stratum, Drs J. C. M. van	Hengelo
Stuurman, J. A. G. M.	Hoensbroek
Swinkels, Ir A. H. J.	Maastricht
Technisch Bureau Vromen n.v.	Amsternade
Teeuwen n.v.	Tegelen
Telefoondistrikt Maastricht	Maastricht
Theelen, Drs R. C. C.	Maastricht
Thiel, Drs G. G. M. van	Maastricht
Thurlings, Prof. Dr T. L. M.	Wageningen
Tomlow, G. G. P. M.	Heerlen
Tonnaer, J. J. G.	Schinveld
Tummers, Drs P. M. J. E.	Arnhem
Uitgeversmaatschappij Courant, De Nieuwe Koerier, Maas- en Roerbode b.v.	Roermond
Université Catholique de Louvain, Bibliothèque Centrale	Louvain (B)
Universiteitsbibliotheek Leuven	Leuven (B)
Vaessen, J.	Sittard
Valk, J. C. de	Roermond
„Veldeke”, Vereniging tot Instandhouding en Bevordering der Limburgse Dialekten	Heerlen
Verbeet, Drs G. J. B.	Maastricht
Veugelers, G. M.	Heerlen
Vissers' Wegenbouw Bedrijven n.v.	Drunen
Volkshogeschool Valkenburg	Valkenburg - Houthem
Vroomen, R. J. P. M.	Geleen
Vroom en Dreesmann n.v.	Heerlen

Vroom en Dreesmann N.V.

Wagemans, J. M. J.
Wagemans en Van Tuinen N.V., Artifort N.V.
Walenberg, P. J.
Waltmans, Dr H.
Wanders, Mr J. W. M.
Wanders, Mr R. M. H.
Wennekers, F. H. A.
Wessem, Mr J. J. van
Westerhuis, W. A. A.
Westlandsche Hypotheekbank N.V.
Wetering, J. L. H. van
Wetzels, Mr Drs N. J.
Widdershoven, Drs G. M. J.
Wiel, Mr M. H. J. S. van de
Wilbers, Drs J. H. M.
Willems, J. J. S.
Win, J. T. H. de
Winckers, J. A. A. G.
Wijers, Drs J. J.
Wijnhoven, J. J. T.

Zanders, Drs H. L. G.
Zedelijk Lichaam „De H. Ursula”
Zeekaf, J.
Zilverzand Exploitatie N.V., v/h Fa. H. Beaujean-Voncken
Zuid-Limburgse Waterleiding Mij. N.V.
Zwanikken, Dr W. A. C.

Maastricht

Roggel
Maastricht
Knegsel
Cadier en Keer
Heerlen
Venlo
Thorn
Heerlen
Venlo
Maastricht
Maastricht
Kerkrade
Maastricht
Heerlen
Maastricht
Heerlen
Maastricht
Maastricht
Brunssum
St. Anthonis

Lage Mierde
Sittard
Bergen
Heerlerheide
Maastricht
's-Gravenhage

